

Fig. 1. Udsigt mod øst over byens tage. Foto Kristian Hude 1910. I NM. – View looking east over the town roofs.

ÆRØSKØBING KIRKE

NOTER S. 1611

Historisk indledning. Den nuværende kirke er opført 1756–58 og har afløst en middelalderlig $\dagger$ kirke på samme sted (jf. s. 1597 f.).

Byens opståen. Ærø ligger i Øhavet mellem Langeland og Als og vender mod syd ud mod den åbne Østersø. Den langstrakte og frugtbare ø bestod i middelalderen af fire kirkesogne: Bregninge, Tranderup og Rise, hvis landsbyer og kirker ligger højt og inde i landet, samt Ærøskøbing, øens købstad, som ligger nede ved nordkysten vendt mod Fyn. Her har byen lejret sig på østsiden af en lille halvø, Urehoved, der har dannet en naturlig havn og landingsplads.

I de sparsomme skriftlige kilder optræder byen med sit nuværende navn, Ærøskøbing, første

gang 1442, da der nævnes en borgmester Mikkel Clausen ‘i Købingen’ (*in der koppinghe*).¹ Købing betyder her blot købstad. Bosættelsen er dog betydelig ældre, idet den første $\dagger$ kirke på stedet har været en romansk kampestensbygning ligesom øens tre andre middelalderkirker. Byen synes opstået som en lille handelsplads, formentlig under navnet Visby (se ndf.), som i løbet af 12–1300-tallet, uvist hvornår, har opnået status af købstad med særlige rettigheder. Den forholdsvis beskedne $\dagger$ kirke var som den nuværende rejst i nær tilknytning til torvepladsen, som forbandtes med havnen med Brogade. Kirken kan – at dømme efter de få bevarede bygningsdetaljer – være opført engang o. 1200. Hvornår området er ble-

Fig. 2. Prospekt af Ærøskøbing set mod nord. Stik af Tom Petersen 1917. I NM. – *View of Ærøskøbing looking north.*

vet til et selvstændigt sogn med egen præst, ved vi ikke.

Byen synes oprindeligt at have haft et *andet navn*, Visby, der nævnes i et skøde fra 1398. I dokumentet optræder som vidner en borgmester Claus Rikardsen og tre rådmænd i 'Visby på Ærø' (*Wysby up Erre*), mens de øvrige vidner er selvejerbønder.² Lokaltiteten Visby, der altså er navnet på en købstad, kendes kun fra dette ene dokument; men Ærøs historiker, Erik Kroman, har overbevisende argumenteret for, at Visby må være samme by som den Købing, der optræder 1442.³

Købstadssognet, der også omfatter de ubeboede øer Dejro og Lilleø, har kun en beskeden udstrækning. Sogneskellet, der grænser mod Rise, løber lige syd for byen, og i mangel af landbrugsjord har købstaden ikke haft nævneværdige tiendeindtægter, hvorfor sognet da også regnedes for det fattigste af de fire på øen. Ifølge *Danske*

Atlas (1781) havde Tranderup Sogn 'tilforn' været anneks til Ærøskøbing.⁴ Almene forhold taler for, at det oprindeligt har været omvendt.⁵

Ældre *købstadsprivilegier* er alle gået til grunde, men fra Christian II og fremefter kendes privilegierne og deres stadfæstelse i afskrift. Christian II gav 1522 borgerne i Ærøskøbing eneret på al handel på øen og forbød handel i landsbyerne. Rettighederne blev bekræftet af Frederik I og Christian III og siden af de sønderborske hertuger. Ud over privilegierne vides næsten intet om byens historie i middelalderen og på reformationstiden. Ved en ødelæggende ildebrand 22. april 1629 brændte 44 gårde og huse. Byen oplevede i disse år en vis befolkningstilvækst, og 1631 blev kirken forlænget – et byggeri, som dog kun kunne gennemføres med hjælp fra øens øvrige sogne. Ærøskøbing havde 1631-1744 en lille fladinskole liggende mellem kirken og torvet (s. 1535).

Af øens almindelige historie skal nævnes, at Ærø (Ærre) i Kong Valdemars Jordebog 1231 var dels krongods, dels kongeligt patrimonium, dvs. kongens private ejendom, hvortil kom et større antal gårde, der var henlagt til biskoppen og domkapitlet i Odense og til klostrene i Holme og Dalum.⁶ Mens krongodset gik i arv fra konge til konge, kom det private gods snart (som arv og medgift) på udenlandske hænder og var indtil 1315 en tid i de brandenburgske markgrevers eje.

Hertugdiden. Fra 1439 og helt til 1864 var Ærø en del af hertugdømmet Slesvig, hvor øen ofte optrådte som et vedhæng til Als. En ny periode i øens historie indledtes 1564, da kong Christian

III's yngste søn, hertug Hans den Yngre (Frederik II's lillebror), fik overladt udvalgte områder i både Holsten og Slesvig og blev den nye landsherre på Als og Ærø.⁷ Ved arvedelingen efter Hans den Yngre 1622 blev Ærø udskilt som et lille fyrstedømme for hans ældste søn, hertug Christian, og efter hans død 1633 blev øen opdelt i fire områder, der hver blev styret af hans brødre og en brodersøn i de øvrige små fyrstedømmer, Sønderborg, Nordborg, Glücksborg og Pløn.⁸ En af disse var hertug Philip af Glücksborg, som 1634 skænkede prædikestolen. De fire hertugelige dele blev snart til tre og efterhånden til to, knyttet til hvert sit af de slesvigske hertugdømmer, idet Ærøskøbing og

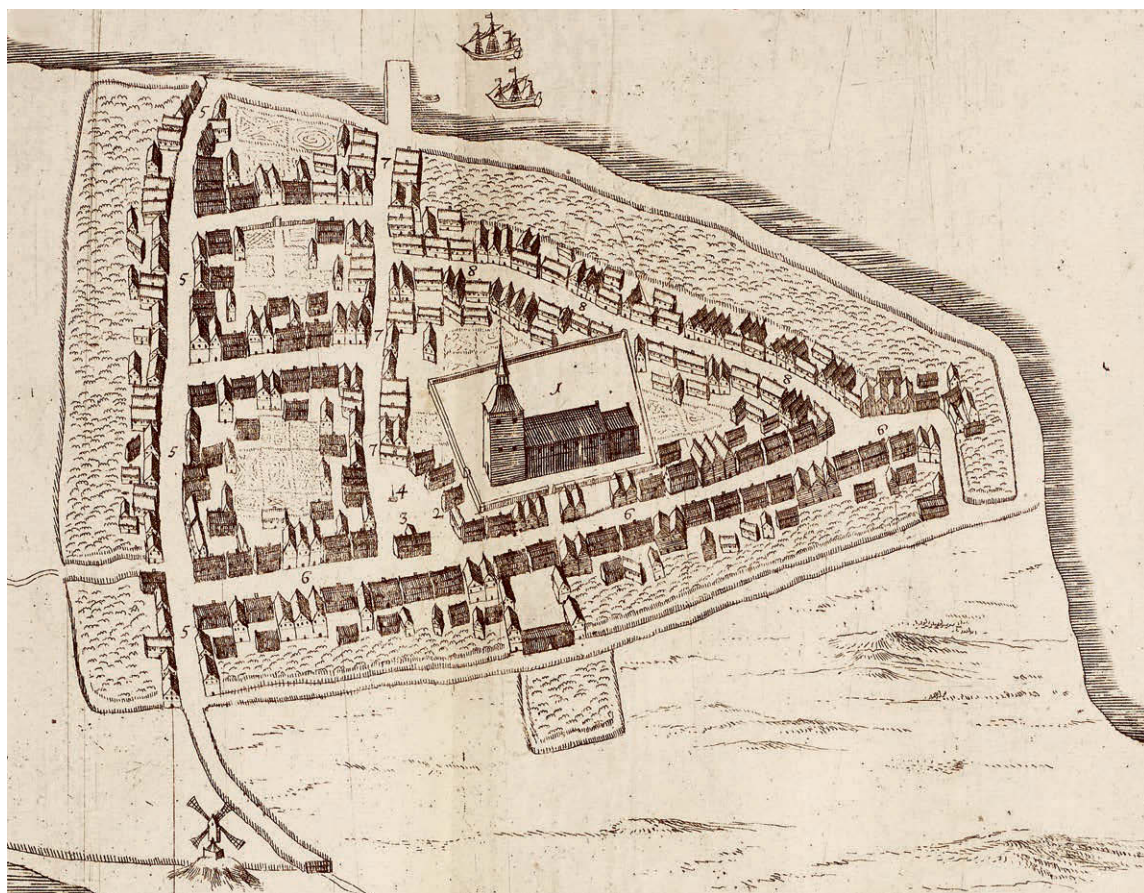

Fig. 3. Udsnit af prospekt af Ærøskøbing fra Peder Hansen Resens *Atlas Danicus*, 1677. 1. Kirken. 2. Latinskolen. 3. Rådhuset. 4. Kagen. 5. Vestergade. 6. Østergade (fejl for Søndergade). 7. Brogade med skibsbroen. 8. Nørregade. Bebyggelsens udstrækning er korrekt angivet, men husene og kirken er nærmest blot signaturer (jf. s. 1598). – Detail of view of Ærøskøbing from Peder Hansen Resen's *Atlas Danicus*, 1677. 1. Church. 2. Latin School. 3. Town Hall. 4. Whipping post. 5. Vestergade. 6. Østergade (error for Søndergade). 7. Brogade with quay. 8. Nørregade. The built-up area is correctly shown, but the houses and the church are hardly more than symbols.

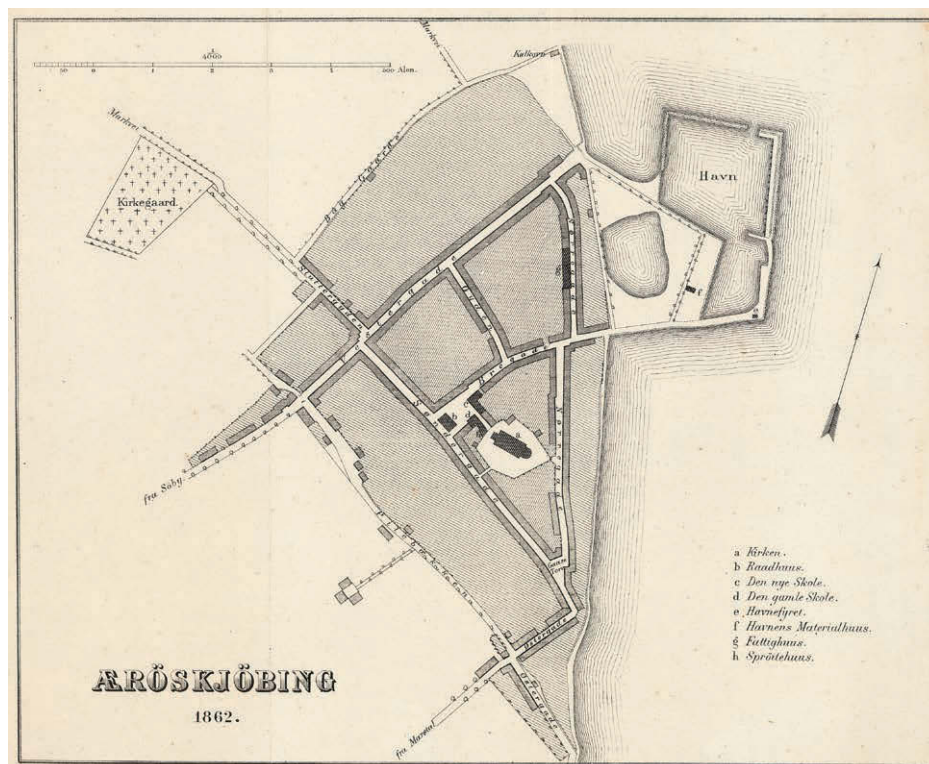

Fig. 4. Kort over Ærøskøbing 1862. 1:8.000. *Trap*, 1. udg., Hertugdømmet Sønderjylland 2, 1864. – *Map of Ærøskøbing, 1862.*

de to midterste dele fortsat var under *glücksborgerne*. I kirken havde hertugen sit eget pulpitur og sine egne *†*hershabsstole.⁹ Den danske konge overtog 1730 den ene halvdel af øen (Ærøs østre og vestre dele) og 1750 også den anden halvdel (øens midterste del med Ærøskøbing). Hermed var hele øen igen samlet under den danske monark, hvor den blev administreret sammen med de såkaldt kongelige dele af hertugdømmerne.

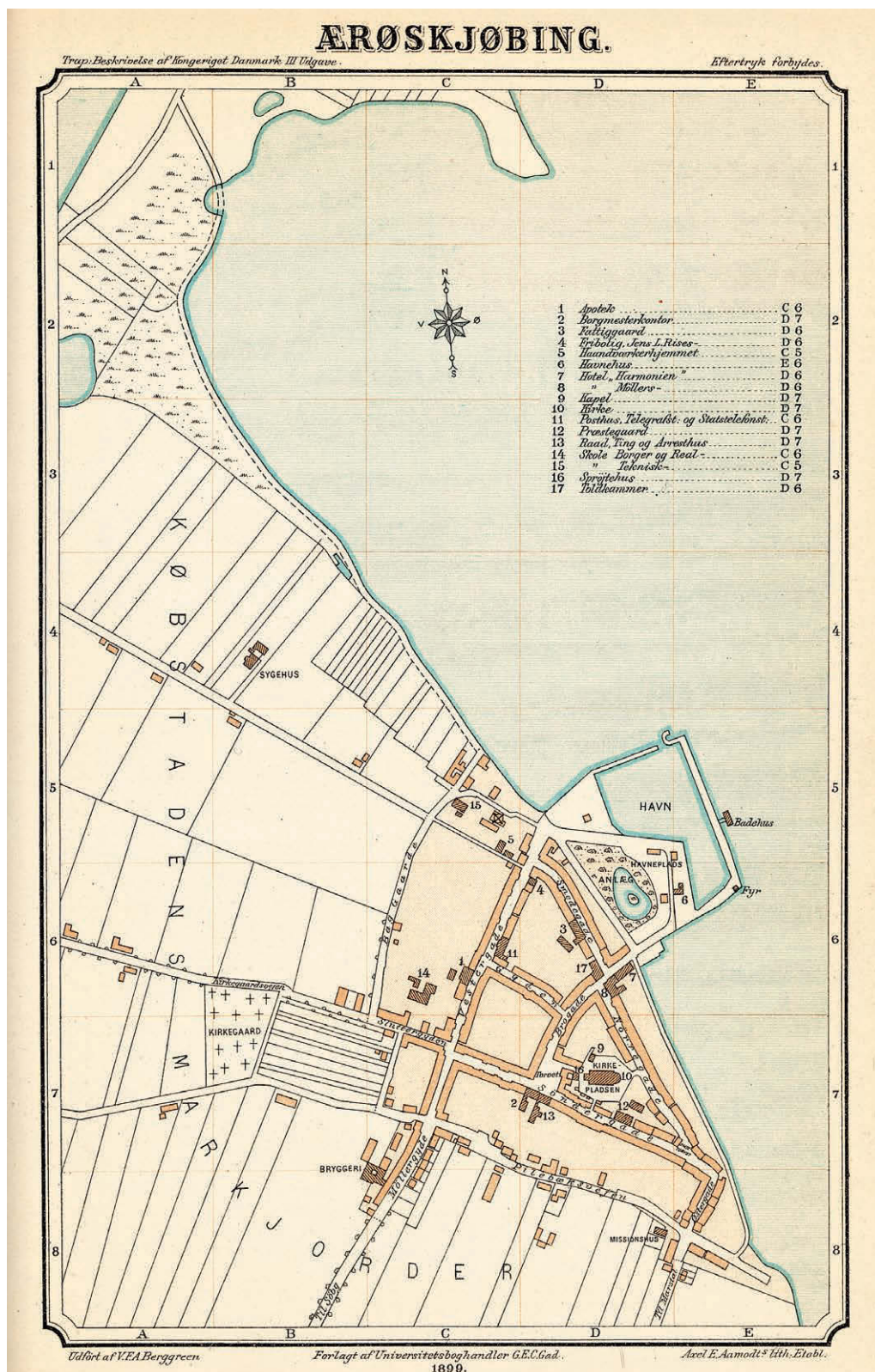
Gejstlig administration. Kirkeligt var Ærø fra gammel tid bundet til Fyn. Øen hørte til Fyns Stift, kun afbrudt af årene 1819–66, da den sammen med Als udgjorde et særligt, lille stift med Egen Kirke på Als som bispesæde.¹⁰

Efter at hertug Hans den Yngre 1564 var blevet landsherre (jf. ovf.), forbeholdt den danske konge sig fortsat *patronatsretten* over de ærøske kirker. Opsynet med kirkerne blev som tidligere varetaget af biskoppen i Odense i forening med stiftslensmanden (senere stiftamtmanden), der til sammen udgjorde stiftsovrigheden.

Den blandede jurisdiktion blev efter 1564 udfordret af den nye landsherre, hertug Hans den Yngre. Han ønskede som luthersk territorialfyrste også at overtage kirkehøjheden ligesom i sine øvrige landområder. For at håndhæve danske rettigheder sendte den danske regering 1589 Fyns biskop Jacob Madsen og stiftslensmanden Laurids Brockenhuus på en visitatsrejse til Ærø og Als, hvor de skulle undersøge kirkernes regnskaber og bygningernes tilstand. Præsterne måtte møde frem, for at det kunne godtgøres, at alt foregik efter Kirkeordinansen. I visitatsberetningen nævnes Ærøskøbing dog kun perifert.¹¹ Et kaldsbrev, som hertug Hans 1597 gav til byens kapellan- og skolemesterembede, blev med det samme kendt ugyldigt, og indehaveren, Jørgen Rasmussen, blev frakendt kjole og krave.¹²

Fra 1741 overgik det overordnede ansvar til Overdirektionen for de kongelige kirker på Als

Fig. 5. Kort over Ærøskøbing 1899. 1:8.000. *Trap*, 3. udg. – *Map of Ærøskøbing, 1899.*

og Ærø (fra 1885 kun Ærø), mens det daglige ansvar blev varetaget af Kirkeinspektionen for de kongelige kirker på Ærø og Als, hvor amtsforvalteren i Nordborg var kirkeinspektør (jf. opførelsen af Ærøskøbing nye kirke s. 1540). Efter krigen 1864 og Ærøs indlemmelse i Svendborg Amt omfattede inspektoratet fra 1885 kun de ærøske kirker, der havde *fælles kirkekasse*. Kirkeinspektøren aflagde regnskab over for amtmænd og øens provst i den årlige 'kirkesession'. 1947 blev den fælles kirkekasse ophævet, og kirkerne overgik til *selveje*. – Ærøskøbing hører til blandt de sogne, der inden 1860 oprettede et menighedsråd.

Søfart. Ærøskøbing er det gamle centrum for handel og håndværk på øen, der har udgjort det naturlige opland. Vigtig var længe handelen med korn, der blev sejlet til hertugdømmerne, de nordtyske havne og til Norge. O. 1780 blev byen overhalet af Marstal, både når det gjaldt antallet af skibe og af indbyggere. Ærøskøbing havde dog i første halvdel af 1800-tallet en betydelig skibsfart med op imod 100 hjemmehørende skibe. Efter 1864 kom skibene i langfart, til Middelhavet og til Sydamerika; af betydning var fra slutningen af 1800-tallet navnlig fragten med torsk fra Newfoundland.¹³

Sagn. J. R. Hübertz, der var læge i Ærøskøbing 1827-32, gengiver i sin bog om Ærø flere små sagn fra byen, bl.a. det gamle om den trebenede helhest, der er et varsel om døden, og 'kun høres der, hvor nogen skal dø'.¹⁴ Den klamper gennem gaderne og mødes oftest på kirkegården. Nogle påstår, at den er hovedløs. Ifølge et andet sagn, kan man ved kirkeristen træffe en høne med kyllinger, uden at nogen dog kender dens betydning. Hübertz beretter endvidere om en orkanagtig storm, der natten til 4. april 1830 voldte skade i byen. Stormen var, som det blev oplevet, ledsaget af et jordskælv, 'thi gulvet sank på flere steder' i kirken.¹⁵

Religiøse rim og bønner. Sognepræst Ditlev Mogens Lucoppidan gengiver 1722 i kirkebogen seks 'galne bønner', som han palmesøndag havde 'aflyst' (afskaffet) fra prædikestolen. De brugtes da stadig af mange, både gamle og unge.¹⁶ Bønnerne, der også nævner jomfru Maria, citeres her i uddrag: 1) 'Der står et træ i paradiset, toppen op til

himmerig, så mange små grene, som der er på, så mange Guds engle for mig stå, to ved min væg, to ved min læg ...'. 2) 'Jesus gik i sin urtegård, han svedte mange modige tår, så på sine fem sår ... I hvem som læser denne bøn tre gange aften og morgen, han skal aldrig smage døden ...'. 3) 'Jesus gik ud i sin urtegård, han svedes vand og blodige tår, han så de hellige fem sår ...'. 4) 'Her går et bånd om dette hus, Jesus er her inde, hvem bandt det bånd, det gjorde Jesus med sin højre hånd, hvem sang den salme, det gjorde jomfru Maria med bogen i sin hånd ...'. 5) 'Der står et træ i paradiset ... så mange Guds engle skal for min seng stå, to ved enden af mit hoved, tre ved hver af mine fødder, to mig dække, to mig vække, tre mig vejen vise til himmerigets glæde ...'. 6) 'Jesus stod op af sin velsignede grav, hans næse var blå, hans mund var kold, og åbne vare hans fem sår. Jesus gik til senge, havde bog i hænde, jomfru Maria tænder op lys, her er vor Herre Jesus i dette hus Guds ord. Amen'.¹⁷

Begravelseskikke. Fire personer blev ved midten af 1700-tallet idømt bøder, fordi de egenmægtigt havde kastet jord på et lig og fyldt graven, før præsten kom.¹⁸

'Sjælemesse'. Sognepræst Hans Bertram Trojel beklagede 1814 over for biskoppen, at degnen ved begravelser (endnu) holdt 'en ren katolsk sjælemesse': Efter kistens nedsættelse på kirkegården samledes følget i kirken, hvor degnen læste en af Davids bodssalmer, hvorpå han knælede for altret og sang det lille litani eller 'O, du Guds lam'. Så fortsatte han litaniet i degnestolen og messede til slut en kollekt om syndernes forladelse. Handlingen blev betegnet som en 'bøn', og præsten ønskede den afskaffet. Degnen burde (mod betaling) kun synge en enkelt salme, og ville familien 'have noget andet og mere', kunne man bede præsten holde en tale.¹⁹ Biskoppen og Kancelliet gav sognepræsten ret i sin klage.

Efter afsættelsen af J. F. Struensee blev der 16. febr. 1772 fra prædikestolen holdt en 'taksigelse for revolutionen 17. januar', og en uge efter var der i den anledning atter en 'højtidelighed' i kirken.²⁰

Ærøskøbing Sogn danner siden 2012 et fælles pastorat sammen med øens øvrige sogne.

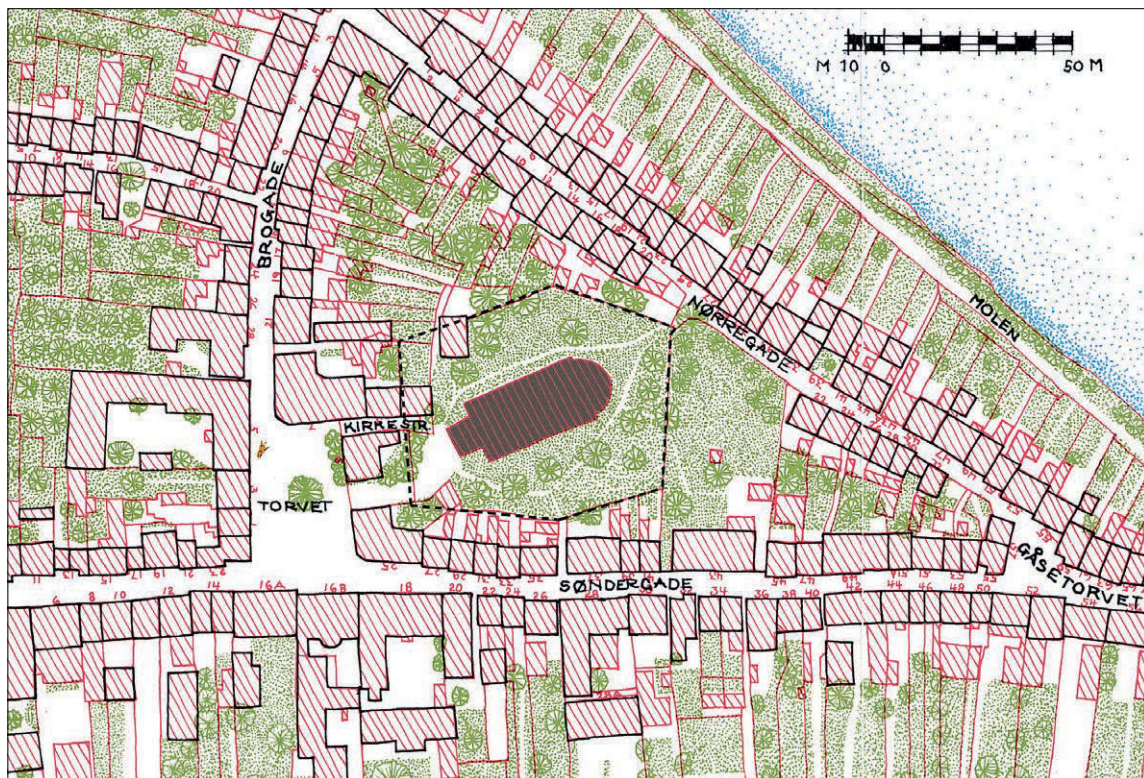

Fig. 6. Kirken og dens omgivelser 1875. 1:2.000. Den indtegnede, stiplede linje angiver grænsen for den gamle †kirkegård ved nedlæggelsen 1809 (s. 1533). Efter kort i *Historiske huse i Årskøbing*, 1875. Efterarbejdet af Mogens Vedso 2016. – The church and its surroundings, 1875. The broken line drawn in shows the boundaries of the old †churchyard when it was closed down in 1809.

KIRKENS OMGIVELSER OG †KIRKEGÅRD

Beliggenhed. Byens gamle hovedakse er Brogade, der fra havnen (skibsbroen) fører op til Torvet. Kirken er rejst lidt øst for torvet kun adskilt fra dette ved en husrække. Som det også er tilfældet i Rudkøbing, kan der næppe være tvivl om, at det er handelspladsen, torvet, der har været bestemmende for kirkens placering: først torveplads, så kirke. Fra havnen stiger terrænet jævnt 2-300 m op til torvet, hvis brolægning ligger ca. 9 m over havet. Kirken var indtil 1809 omgivet af en †kirkegård, der i store træk har svaret til den nuværende grønne kirkeplads.

Strukturen i bebyggelsen er i hovedsagen den samme som i 1600-tallet (fig. 3). Brogade og Søndergade danner to sider i en retvinklet trekant, der som den længste side har den skrå lø-

bende Nørregade, som følger kystlinjen. Husene er overvejende i en etage, mange er fredede, og tilsammen udgør de en enestående samling.²¹ Kirken og den tidligere kirkegård ligger midt i den skitserede trekant, trukket tilbage fra gaderne, så der overalt er rækker af huse med baggårde og haver mellem kirkeplads og gade.

Adgang og indgange. Kirken og pladsen omkring den er nu som tidligere tilgængelig fra tre sider: fra torvet i vest, fra Søndergade i syd og fra Nørregade i nordøst. Den gamle hovedadgang er Kirkestræde mellem torvet og kirken (jf. fig. 11), der på søndre side passerer forbi den tidligere skole. Torveplads og kirkegård blev 1939 forbundet med endnu en passage for kørende trafik, da man nedbrød naboejendommen mod syd og rykkede den nye sparekassebygning fri af skolen (se ndf.). De to korte stræder leder ind til en lille brolagt plads foran tårnet med kirkens hovedindgang. Pladsen

Fig. 8. Kirken og den tidligere †kirkegård set fra Nørregade. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The church and the former †churchyard seen from Nørregade.*

plankeværk. Brolagte gange, udstukket 1950 af Børge Wad, fører over græstæppet fra indgangene til kirkens døre.

Den spredte *beplantning* af store, ofte gamle og fuldkronede træer tæller lind, hestekastanje, ask, ahorn og tjørn. Herunder er der busketter med blomstrende buske, og om foråret grupper af løgplanter.

†*Kirkegården* omkring kirken udgjorde ved begravelsernes ophør 1809 et uregelmæssigt, sekskantet areal (fig. 6). Ifølge løjtnant Christian Ludolf Papes plan (fig. 83) målte kirkegården 1734 ca. 70 m øst-vest og knap 60 m syd-nord. Den nuværende kirkeplads har i hovedtrækkene bevaret de gamle skel. Grænsen mod øst, markeret af muren ind mod præstegårdshaven, er den samme, mens nabomatriklerne i syd og nord med tiden er krøbet lidt ind på kirkens grund, så arealet i dag nærmest udgør en sekskant.

Hegnene bestod i 16-1700-tallet overvejende af *plankeværker*, der krævede megen vedligeholdelse, tit væltede og måtte sættes op igen. 1773 lå præstegårdshaven helt åben, og præsten blev refunderet for at have sat plankeværket i forsvarlig stand 'efter gammel brug'. Hertil havde han betalt for brædder til en strækning af 36 favne (ca. 22 m).²² Tjære optræder som en fast tilbagevendende post i regnskaberne, hvorimod murede hegn ikke nævnes. Den viste kirkegårdsmur på prospektet i Resens Atlas (fig. 3) må derfor være fri fantasi. Mere troværdigt er matrikelkortet 1734 (fig. 83), hvor kirkegårdens sydside afgrænses af husrækker, mens der synes at være plankeværker i hvert fald mod vest og nord.

De tre *indgange* omtales ofte som 'kirkeristene' eller blot 'ristene' efter de †*jernriste* (i træammer), der lå i bunden af dem. At dømme efter sammenhængen har det været murede og teglhængte *portaler*, således som de da også er gengivet på

Fig. 9. Kirken og dens omgivelser set fra sydøst. Tegnet af J. Th. Hansen, 1898. *Trap*, 3. udg. – *The church and its surroundings seen from the south east.*

det farvelagte kort fra 1734 (fig. 83). Hovedindgangen²³ i vest ved udmundingen af Kirkestræde blev fornyet 1677. Af Herman Bosen i Svendborg indkøbtes 4000 mursten, en stenhugger tildannede store kampesten til kirkeportens fundament, og en snedker betales for at udføre de tømrede fløje, som lukkede åbningen.²² Endnu en ny kirkeport, den søndre eller den nordre, blev 1698 muret op fra grunden af murermester Hans Haagerup.²²

Den græsklædte kirkegård er på tegningen 1734 (fig. 83) vist med spredt liggende gravtuer, mange forsynet med et lille kors. Stier fører fra indgangene til kirken, eller fra en indgang til en anden, idet begravelsespladsen har været et trafikeret område, der indbød til en let genvej – en praksis, der er fortsat efter kirkegårdens nedlæggelse og til tider har bragt sindene i kog (jf. s. 1536).

Bygninger omkring kirken. Et ligkapel (fig. 90), fra 1884, i kirkepladsens nordvestre hjørne, er 2012 indrettet som konfirmandstue. Den lille hvidkalkede og teglhængte bygning, der vender nord-syd, er tegnet af arkitekt J. J. Eckersberg, Svendborg.²⁴ Gavlene har takkede kamme, den søndre smykses med retkantede højblændinger omkring en korsblænding. Der er en rundbuet port i syd og små rundbuede vinduer i siderne med støbejernsrammer. Ved omdannelsen til konfirmandstue 2012 (arkitekt Steffen Pedersen) blev der indrettet toiletter i nordenden og etableret fjernvarme. – Et ikke anvendt forslag til et ligkapel (fig. 10), fra 1879, er signeret (eller kontraseret) af kgl. bygningsinspektør (L. A.) Winstrup. Forslaget viser et hus i nygotiske former af røde mursten.²⁵

†*Materialhus.* Ligkapellet opførtes ved delvis genanvendelse af murene fra et †materialhus, der

var bygget 1840 på samme sted (jf. kortet 1862, fig. 4).²⁶ Huset rummede bl.a. en †*kalkkule*.²⁷

Den tidligere *skole* (jf. fig. 11), Torvet 9, er opført 1789 som afløser for †latinskolen (se ndf.).²⁸ Den enkle toetagers grundmurede bygning, tidligere kaldet 'Visdomskilden', er i syv fag, gulkalket og har teglhængt tag med halvvalmede gavle i nord og syd. Den harmoniske facade mod torvet har en dør i midten, og foran huset står fire lindetræer. Et lille *sidehus* af bindingsværk ud for skolebygningens nordøstre hjørne, langs Kirkestræde, er ældre end 1778.²⁹ Her lå indtil 1940'erne også byens †*sprøjtehus*. – Bygningen fra 1789 var i brug som skole indtil 1847, da den afløstes af en ny og større *skolebygning* på hjørnet af Torvet og Brogade.

En ældre †skolebygning på samme grund (Torvet 9) fungerede som egentlig †*latinskole* fra 1631 til 1744, da institutionen blev nedlagt, og skolen fortsatte som almindelig skole. Den beskedne bygning, der er vist på prospektet i Resens Atlas (fig. 2), var kun skilt fra †kirkegården ved et plankeværk. Bygningens udseende er ikke nærmere kendt; ved nedbrydningen 1789 betegnede den blot som 'det forfaldne gamle skolehus'.³⁰

Nabobygningen til skolen (Søndergade 25), på hjørnet af Torvet og Søndergade, er opført 1939 for Ærøskøbing Spare- og Lånekasse af arkitekt Alexis Prior. Den helvalmede bygning, i to etager, er præget af 1930'ernes nyklassicisme. Den erstattede en lavere bygning, Farvergården, der som nævnt stødte direkte op til skolen.³¹

Det tidligere *rådhus* (Søndergade 16b) ved syd-siden af Torvet er opført »1863« efter tegning af kgl. bygningsinspektør L. A. Winstруп. Bygningen, der indtil 1974 var byens 'Råd-, Ting- og Arresthus', er i røde sten i to etager, tækket med skifer. På facaden ses foruden årstallet indskriften »Med Lov skal man Land bygge« samt skjolde med monogrammer for Frederik VII og Christian IX.³²

Byens ældre †*rådhus* fra 1778 (jf. fig. 4) lå frit på torvet i flugt med Søndergades nordside. Huset var i grundmur i to etager og betegnes 1834 af J. R. Hübertz som 'den smukkeste og bedste bygning i staden'.³³ – Det foregående †*rådhus*, der tjente indtil 1778, lå på samme sted (jf. fig. 3) og rakte muligvis tilbage til genopbygningen efter byens brand 1629. Det benyttedes til gudstjeneste, da man 1756–58 byggede den nuværende kirke.

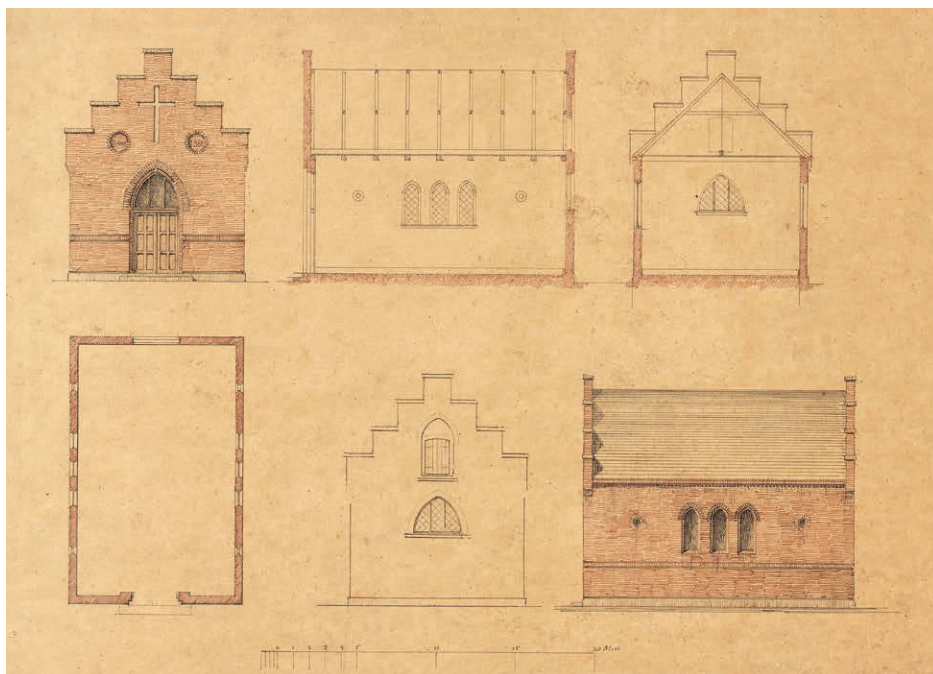

Fig. 10. Ikke anvendt forslag til ligkapel fra 1879 (s. 1534). 1:300. I NM. – *Unrealized proposal for a mortuary chapel from 1879.*

Præstegården (Søndergade 43) fra 1852 er en grundmuret bygning på 11 fag med to fag åben port ind til den bagvedliggende have, hvorfra en dør i havemuren leder ind til kirkepladsen. Husets facade er gulkalket med hvid gesims, havesiden rødmalet. Den tidligere *†præstegård* på samme sted var en bindingsværksbygning på syv fag.³⁴

Fra kirkegård til kirkeplads. Efter begravelse-ernes ophør 1809 blev området omkring kirken en offentlig plads, hvor børnene legede. De gamle skel søgtes opretholdt, og en borger blev 1810 idømt en bøde, fordi han havde flyttet sit plankeværk ind på den tidligere kirkegård.²²

Princippet om fri adgang blev jævnligt udfordret af hærværk og forstyrrelse af den offentlige orden. Kirkesessionen anskaffede 1809 tre hængelåse,²² så lågerne kunne aflåses uden for kirketiden for at undgå 'urenlighed'. 1813 accepterede man dog igen at åbne pladsen, imod at byfogeden sørgede for bedre opsyn.³⁵ Grunden til, at den havde været aflåst, var, at byens 'vilde og tøylesløse ungdom' havde ødelagt kirkens tagsten og vinduer, og at der flere steder var ophobninger af 'menneskeskarn', især ved den nærliggende skole.³⁶ 1857 var der atter hærværk på kirken, og

kirkeinspektøren lod igen lågerne låse.³⁷ De omkringboende holdt på, at der fra 'arilds tid' havde været fri adgang for alle; mange havde tilmed døre, som vendte ud mod pladsen, og heri gav landfogeden dem ret.³⁸ Kirkeinspektoratet afviste endnu en tid at åbne port og låger,³⁹ og først det følgende år blev der igen fri passage.

1821 aftaltes det med den nye biskop over Als og Ærø, at området skulle planeres, dog skulle de tilbageværende gravsten så vidt muligt forblive på plads.⁴⁰ Kunst- og handelsgartner J. J. Chr. Jensen fremlagde 1839 et udkast til et 'lystanlæg på den gamle kirkegård'.²⁶ Forslaget, der dog næppe kom til udførelse, viste slyngede gange og en beplantning i nord med nåletræer. En tiggerport af støbejern for enden af Kirkestræde, anskaffet 1855,⁴¹ var i brug til midten af 1900-tallet.

Pladsen forvandlede i 1800-tallets senere del til et lille indtagende haveanlæg med gange og træer, fastholdt på Joseph Theodor Hansens tegning 1898 (fig. 9). Den nuværende indretning med brolagte stier i græs er som nævnt udført efter forslag af havearkitekt Børge Wad 1950, da også en del ældre træer blev fældet af hensyn til lysforholdene.⁴² Andre træer blev fældet og nye plantet 1974.⁴³

Fig. 11. Torvet set mod øst o. 1920. Tv. Kirkestræde og i midten den gamle skolebygning fra 1789 (s. 1535). Foto i Ærøskøbing Lokalhistoriske Arkiv. – Market square looking east c. 1920. Left: Kirkestræde. Centre: The old school building from 1789.

Fig. 12. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The church seen from the south east.*

DEN NUVÆRENDE KIRKE

INDVIET 1758

BYGNING

Oversigt. Kirken, der afløste den nedrevne middelalderkirke (s. 1597 f.), blev bygget lidt nord for denne. Bygningen er opført under ledelse af tømrermester Johan Paul Seiffert og murermester Rasmus Simonsen, med førstnævnte som den egentlig ansvarlige (jf. bygnings-tavle fig. 20). Grundstenen blev nedlagt 3. marts 1756, og kirken blev indviet 11. aug. 1758.⁴⁴

Den store bygning er opført i en enkel klassicerende barokstil og består af et bredt langhus med en apsis i øst. Hovedindgangen er i vest gennem tårnet, som afsluttes med et lanternespir. Indvendig fremtræder kirkerummet nu i den skikkelse, som det fik ved en ombygning 1949–50 ved arkitekt Andreas Jensen. Herunder blev kirken ved spinkle søjler delt op i et

‘hovedskib’ med et reduceret antal stolestader og to ‘sideskibe’. Det tredelte rum dækkes af hvælvede, pudse-venteværelse og trappe- og skabsrum. Oprindeligt var kirkerummet dækket af et gipset $\uparrow$ træloft med tre kuplede hvælv, som 1894 blev afløst af et stort, tømret $\uparrow$ tøndehvælv efter forslag af arkitekt Niels Jacobsen. *Orienteringen* har en mindre afvigelse mod syd.

Opførelsen af den nye kirke nød kongens bevågenhed og blev støttet med indtægterne af et lotteri og ved kollekter i landets kirker. Initiativet blev taget af Kirkesessionen for Als og Ærø, som lod udarbejde overslag og udbød arbejdet i licitation. De tabte $\uparrow$ tegninger, der 1755 blev godkendt af Danske Kancelli, var udført af en eller flere Odensemestre, muligvis Fyns førende entreprenør, tømrermester Truels Lund.

BYGNINGSBESKRIVELSE

Den 45 m lange kirke er et bredt langhus med apsis i øst og et kvadratisk tårn i vest. Den hvidkalkede og teglhængte bygning fremtræder udvendig helt som i 1750'erne, bortset fra at to *†døre*, en midt i hver langside, er tilmuret 1950 og erstattet af vinduer. *Teglstensmurene* hviler på en høj, sorttjæret *sokkel* af kampesten, der er afsluttet med to skifter mursten, det øverste afrundet. De store mursten er i munkestensformater, 29×14×9 cm, og muret i krydsskifte. Centrum i den store, halvcirkulære *apsis* ligger i ydersiden af langhusets østgavl, og springet mellem apsis og langhus svarer til en murtykkelse. Apsiden er lige så høj som kirken og uden udsmykning, mens langhusets sider hver er forsynet med fire brede, svagt fremspringende *lisener*, en i hvert hjørne og to flankerende det midterste af de fem vinduesfag (det tidligere 'dørfag'). Kun de vestre lisener er ført rundt om hjørnet. Facaderne afsluttes af en muret, treleddet *gesims*, en hulkel mellem to vulster, som også omfatter apsidens

De store rundbuede *vinduer* er indad smigede og åbningerne omgivet af et helstensstik. I de hvidmalede vinduesrammer er glasset fordelt med 4×3 ruder over en midterpost og 4×4 ruder under; i det runde felt er der krydsende

sprosser.⁴⁵ Apsidens to vinduer flankerer en *dør* til præsten, øverst med et lille rundbuet vindue. De to tilmurede *†døre* i langsiderne (jf. fig. 14b) var rundbuede og falsede; åbningen brød soklen.

Tårnet ved kirkens vestende har hjørnelisener svarende til langhusets, og murene er afsluttet med en tilsvarende gesims. Det fire etager høje tårn er 18 m højt, og til spidsen af spiret måler det i alt 36 m. Murene løfter sig kun 2 m over kirkens tagspids, og den vældige bygningskrop får tårnet til at virke forholdsvis spinkelt. En rundbuet dør i vest, kirkens hovedindgang, leder ind til tårnrummet, der tjener som våbenhus. Herfra var der oprindelig adgang til de øvre etager via en tømret trappe, siden 1950 kommer man op i tårnet ad en trappe i kirkens nordvestre hjørne. Tårnrummet får lys gennem et rundbuet vindue øverst i døren. Andre rundbuede åbninger i tårnets tre øvre etager er alle lukket med tjærede trælemme. Anden og tredje etage har hver en åbning i nord og syd. I øverste etage er der to åbninger i hver side, hvoraf de vestre dog er tilmuret 1885 i forbindelse med opsætningen af urskiven.⁴⁶

Tårnets lave, buklede og kobberklædte tag er afskåret i hjørnerne, og herover rejser sig den ottekantede lanterne, hvori klokkerne hænger. Det slanke spir, byens vartegn og sømærke, slutter i en

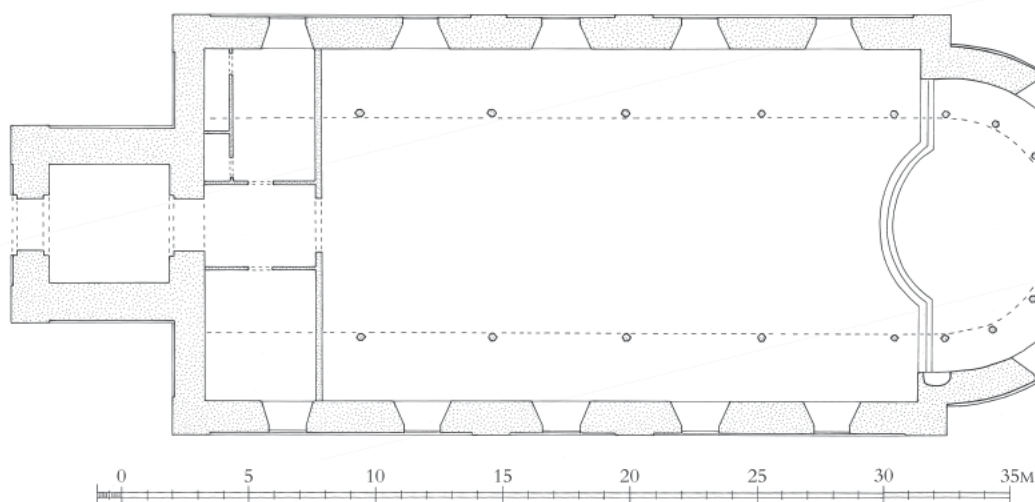

Fig. 13. Grundplan. 1:300. Efter opmåling af Andreas Jensen, suppleret af Niels Jørgen Poulsen og tegnet af Freerk Oldenburger 2016. – *Ground plan.*

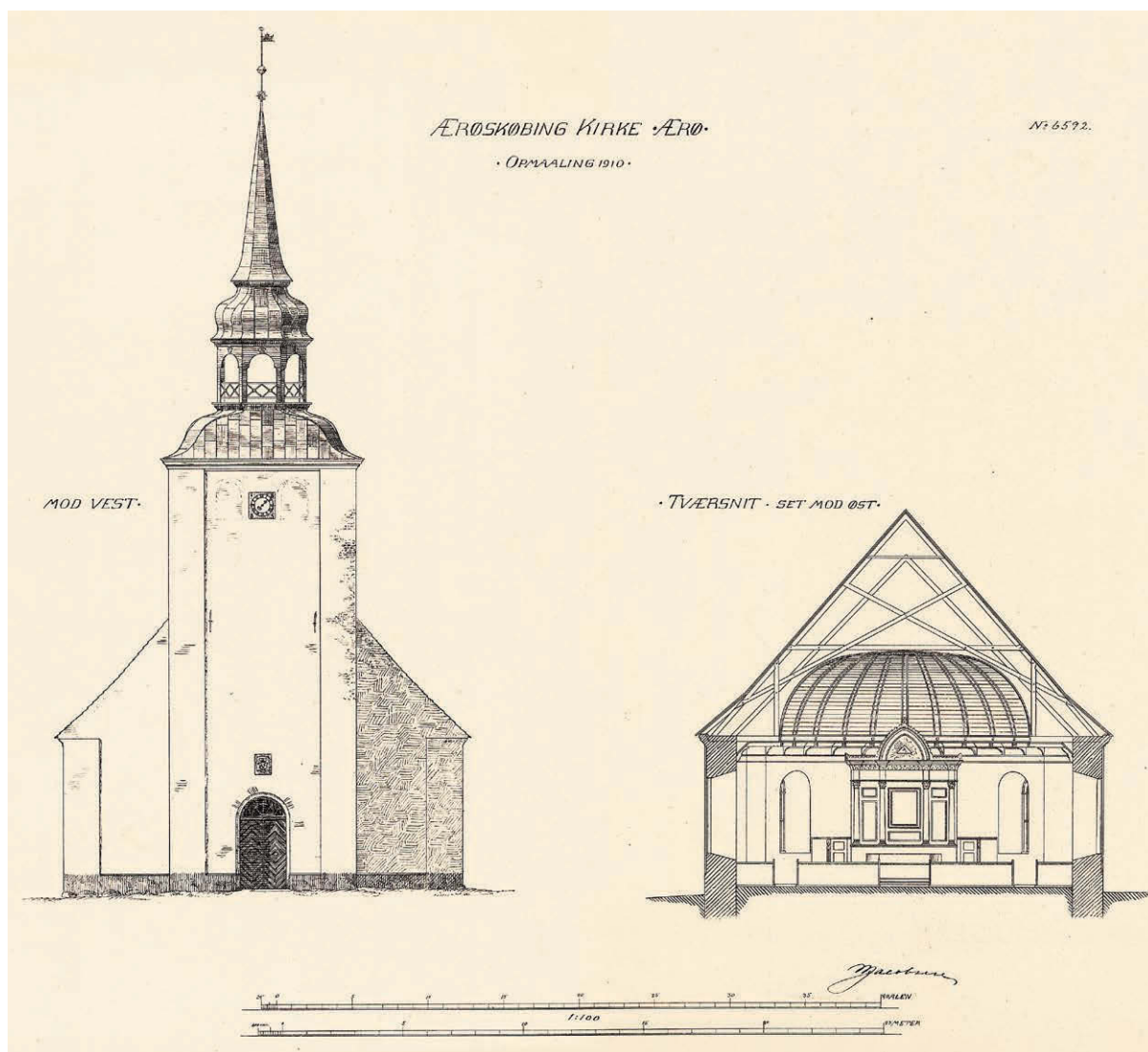

Fig. 14a. Opstalt af vestfacade og tværsnit set mod øst. 1:300. Målt og tegnet af Niels Jacobsen 1910. Aftryk i NM.
– Elevation of west facade and cross-section looking east.

stang med kugle og vindfløj, der senest er fornyet »1868«, da også tårnets blytag blev afløst af kobber.

Indre. Kirkerummet fremtræder nu i den skikkelse, det fik ved Andreas Jensens ombygning 1949-50, som havde den klare hensigt at gøre rummet mindre (jf. s. 1545).

Oprindelig var kirken dækket af et pudset *træløft* (jf. fig. 91) med tre nærmest ovale, kuplede *hvælvinger*, i hvis toppunkter der var *stukrelietter* af henholdsvis solen, jordkloden og månen.⁴⁷ De tre hvidtede hvælv, der var knap 4 m høje og

kantet med en profileret gesims, delte rummet på tværs, kun adskilt af bindbjælker. Den østre hvælving sluttede sig til apsidens runding, men var på vestsiden – ligesom de to øvrige – rektantet med afrundede hjørner. Reliefferne med de to himmellegemer, der omgav jordkloden i midten, har efter alt at dømme henvist til skabelsesberetningen (1 Mos. 1,14 ff.), hvor Gud satte solen og månen på himmelhvælvingen for at de kunne lyse på jorden. Loftet blev taget ned 1894 og afløst af en stor tømret hvælving (jf. s. 1544).

Fig. 14b. Opstalt af sydfacade. 1:300. Målt og tegnet af Niels Jacobsen 1910. Aftryk i NM. – Elevation of south facade.

BYGGERIET 1753-58

Det var Ærøskøbings overgang til den danske konge 1750 (jf. historisk indledning s. 1528), som banede vej for en ny kirke, hvis størrelse og indretning kunne manifestere det dansk-norske monarki. Frederik V besøgte byen samme sommer, men *initiativet* til nybyggeriet udgik fra lokale embedsmænd: de tre medlemmer af Kirkesessionen for Als og Ærø.⁴⁸ Denne styrelse handlede i byggesager uafhængigt af biskoppen i Odense og havde direkte adgang til Kancelliet i København.

I byen var der en forventning om, at kongen ville bekoste en ny kirke, og hidtil havde borgerne ikke villet bidrage til den gamle kirkes istandsættelse.⁴⁹ De ønskede tværtimod at opgive kirken, og Sessionens medlemmer så det som deres opgave at befordre en ny kirke og sikre opførelsen med statsmidler. Af sagens akter får man det indtryk, at beslutningen om at nedrive den gamle kirke allerede var truffet på forhånd.

Kirkesessionen lod 10. okt. 1753 afholde en offentlig *synsforretning* over kirken ved fire *håndværksmestre fra Odense*: to murermestre, Gottfried

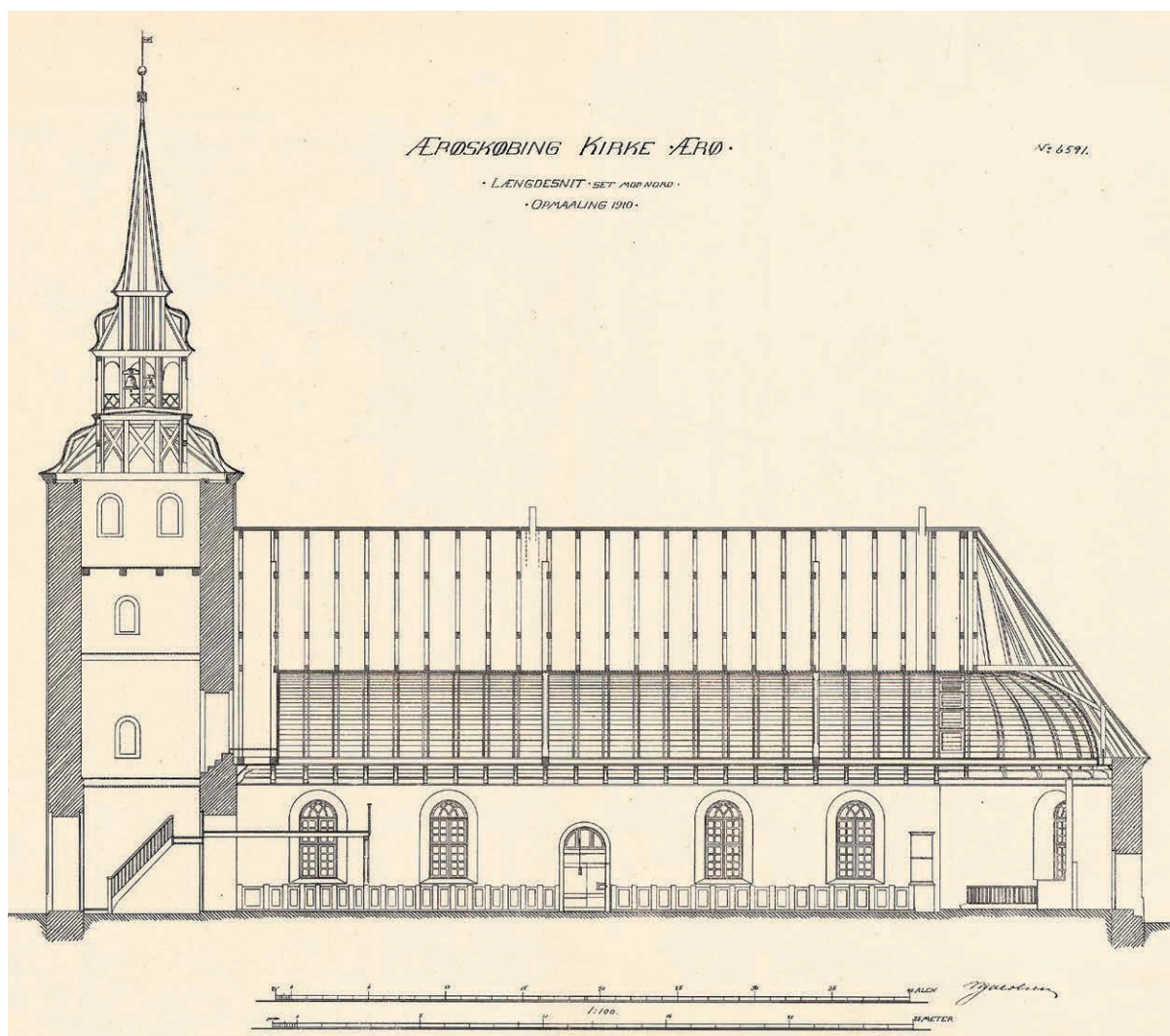

Fig. 14c. Længdesnit set mod nord. 1:300. Målt og tegnet af Niels Jacobsen 1910. Aftryk i NM. – Longitudinal section looking north.

Hartman og Johan Hindrich Gitterman, og to tømrermestre, Truels Lund og Sven Jensen. De konkluderede, at kirken var så forfalden, at der af sikkerhedsgrunde ikke burde holdes gudstjeneste i den. De fire tilbød i samme erklæring – i løbet af tre uger – at udarbejde en tegning ('af-ridsning') og et overslag til en ny kirke.⁵⁰

Synsforretningen og forslaget til en ny kirke sendtes allerede 18. nov. 1753 til kongen, og heri var tonen yderligere skærpet: Man havde længe frygtet, at kirken ville styrte sammen og koste liv. Overslaget til en ny kirke lød på 10 til 12.000 rdlr.,

og da Ærøskøbing Kirke kun havde en beholdning på 800 rdlr., bad Sessionens medlemmer om, at der måtte afholdes et *lotteri* og bevilges en *kollekt* i alle rigets kirker. Herved ville, som de udtrykte sig, 'alle retsindige undersætter' kunne bevidne deres glæde over, 'at denne by og det ganske land Ærø (igen) er kommen under Deres kongelige Majestæts allerpriseligste regering'.⁵¹ 11. jan. 1754 blev der bevilget en kollekt overalt i Danmark. Den indbragte i første omgang dog kun 3.389 rdlr., hvorfor den 1755 blev udvidet til også at omfatte kirkerne i Norge og hertugdømmerne.⁵²

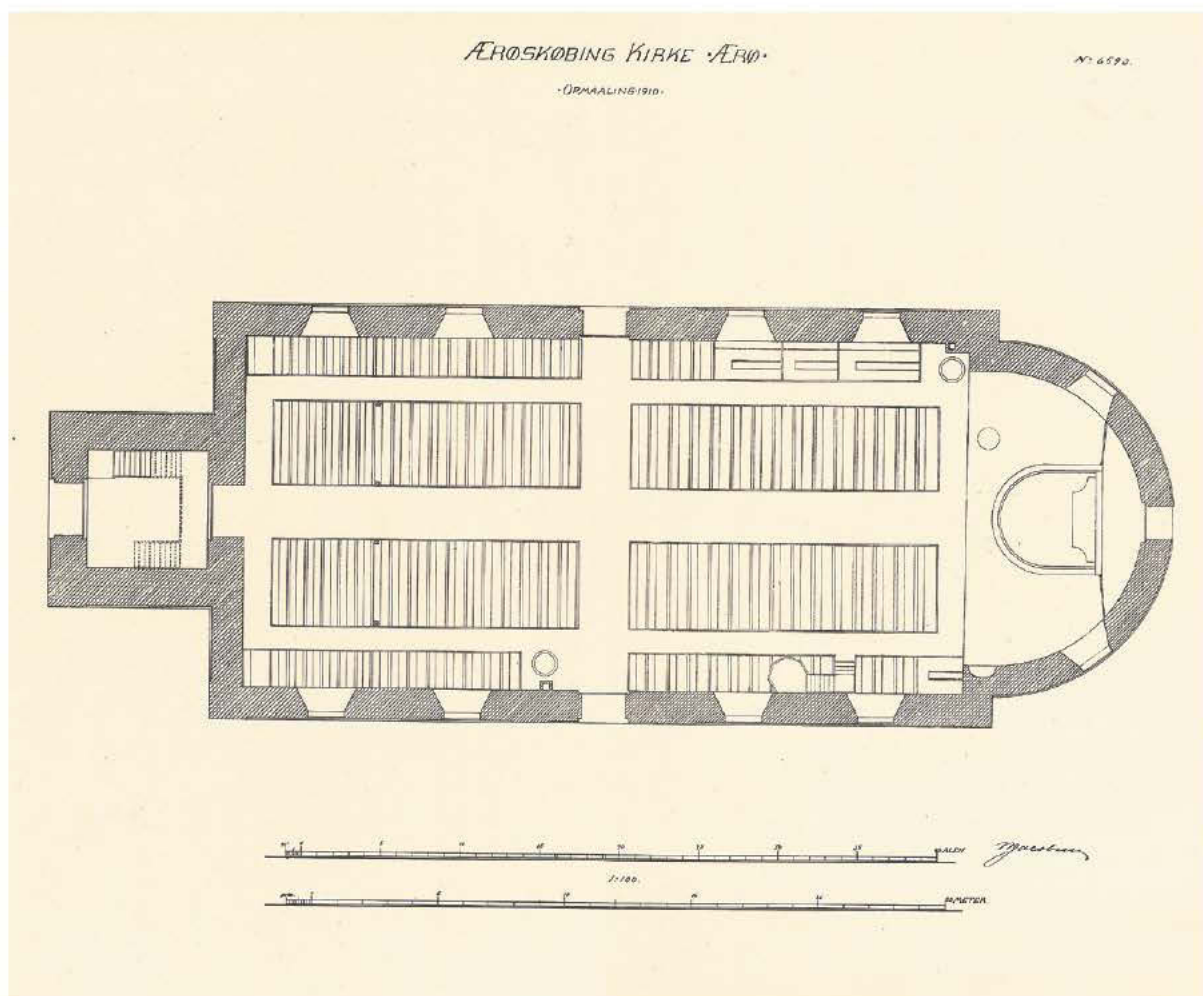

Fig. 14d. Grundplan. 1:300. Målt og tegnet af Niels Jacobsen 1910. Aftryk i NM. – Ground plan.

Inden da var forberedelserne til byggeriet allerede gået i gang. Kirkesessionen lod 25. sept. 1754 afholde en *licitation* på rådhuset i Ærøskøbing over nedbrydning af den gamle kirke og opførelse af den nye.⁵³ Hertil var der sammen med overslaget fremlagt en grundplan og en opstalt ('grund- og stand-ridsning'), uden at det oplyses, hvem der havde udført disse.⁵⁴ Licitationen blev vundet af et interessentselskab bestående af Ærøborgere, men arbejdet blev dog snart taget fra dem, idet der var uenighed om andelen af borgernes pligtarbejde (transport af materialer m.m.). I stedet anbefalede Kirkesessionen 7. febr. 1755 Danske Kancelli at overlade arbejdet til to 'duelige håndværkere', tømrermester Johan Paul

Seiffert fra Nordborg og murermester Rasmus Simonsen fra Faaborg. Kancelliet (under ledelse af oversekretær, grev Johan Ludvig Holstein) fulgte Sessionens ønske og bifaldt 11. april 1755, at de to 'entreprenører' udførte arbejdet. Kirken skulle opføres efter den foreliggende *†tegning* ('det indsendte rids'), og Kirkesessionen skulle være ansvarlig for arbejdets udførelse.⁵⁵

Nedrivningen af den gamle kirke påbegyndtes i foråret 1756, efter at de vigtigste inventardele var overført til rådhuset, hvor gudstjenesten blev holdt i de følgende to år. Ved et syn 27. maj 1758 kunne to synsmænd, murermester Gottfried Grohmann (Groeman) og ovennævnte tømrermester Truels Lund, begge fra Odense, konstatere, at den nye

bygning var 'upåklageligt forfærdiget'.²² Indvielsen fandt sted fredag 11. aug. 1758 og blev foretaget af biskop Christian Ramus i Odense, hvorefter provst Stephan Dresing prædikede.⁴⁴

De flere gange omtalte *†tegninger* er som nævnt siden gået tabt, og vi kan i dag kun gætte på, hvilken 'arkitekt' der har tegnet kirken. Der er dog al mulig grund til at tro, at tegningerne blev udført af én (eller flere) af de ovennævnte fire synsmænd fra Odense. Tegningerne var som nævnt fremlagt ved licitationen i september 1754, og de blev i april 1755 godkendt af Kancelliet.

De fire synsmænd tilhørte det dygtige og driftige håndværkermiljø, der ved midten af 1700-tallet fandtes i Odense.⁵⁶ Blandt disse regnedes i samtiden tømrermester Truels Lund (†1784) som Fyns førende bygningsentreprenør.⁵⁷ At han også evnede at tegne, er bevidnet flere gange.⁵⁸ Truels Lund var den ene af de to mænd, der efter færdiggørelsen synede den nye kirke. Han kan også have tegnet den.

ARKITEKTUR OG BYGGELEDELSE

Kirken i Ærøskøbing er den sidste af de i alt tre nye kirker, der i løbet af få år blev opført på øen: Marstal Kirke 1738, Søby 1745 (korrundingen dog først 1771) og Ærøskøbing 1758. Kirkerne er alle store, rummelige langhuse af betydelig bredde: Marstal Kirke 11 m, Søby 10,5 m og Ærøskøbing hele 16,5 m. Bygningernes østpartier er forskellige. Marstal Kirke, tegnet af murermester Hans Jensen Trap, Faaborg, fik en flad, femsided afslutning (jf. s. 1653), Ærøskøbing som nævnt en halvcirkulær apsis, mens den lidt yngre, halvcirkulære korrunding i Søby, som er tilbygget af Johan Paul Seiffert, omfatter hele østsiden.

Stilen, der må betegnes som klassicerende barok, er den samme enkle med ubrudte murflader uden megen prydbortset fra en gennemløbende, profileret gesims. Arkitekturen er nøgtern, og håndværket solidt og godt. Opgaven har været at bygge kirker så store, at de kunne rumme hele menigheden. Heri, men ikke i stilen, kan Ærøkirkerne sammenlignes med de to søfartskirker på Fanø, i Sønderho og Nordby, der blev bygget af ny i 1780'erne (jf. *DK Ribe* 2111).⁵⁹

Det mest prægnante træk ved Ærøskøbing Kirke er dens *apsis*, en bygningsdel, der ikke normalt indgår i barokkens formsprog. I grundplanen er det en ægte, halvcirkulær apsis; men forbilledet er ikke romansk og middelalderligt, idet muren er lige så høj som kirkens. Og med det seksdelte tag, der er ført helt op til tagspidsen, er taghældningen tilmed blevet meget stejl.

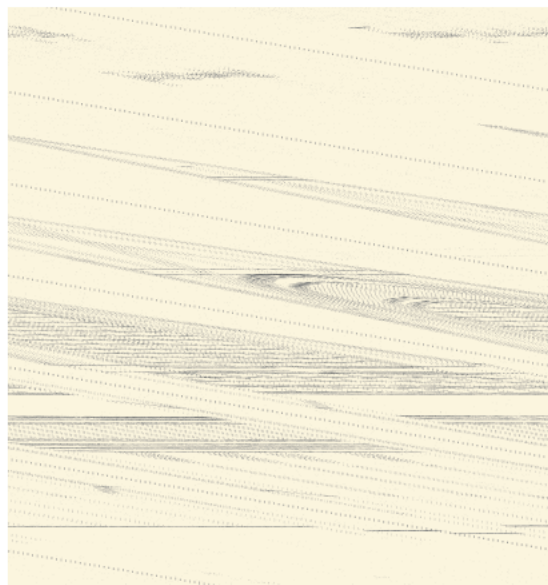

Fig. 15. Forslag til nyt loft ved Niels Jacobsen 1894 (s. 1544). Tværsnit set mod vest. 1:300. Tegning i LAFyn. – *Proposal for new ceiling by Niels Jacobsen, 1894. Cross-section looking west.*

Kirken blev i samtiden betegnet som moderne ('nymodig').⁶⁰ J.R. Hübertz oplevede den 1834 som 'lys og rummelig, hyggelig og behagelig for øjet', men loftet med de 'falske hvælvninger' nedsatte dog dens skønhed.⁶¹ Heller ikke biskop C. T. Engelstoft var (1865) begejstret for de 'tre runde hvælvninger', og havde i det hele taget ikke meget til overs for kirken: 'Hele rummet går i ét, (er) umådelig bredt og yderst tarveligt og tomt'.⁶²

Bygmestrene. Over for Kancelliet fremhævede Kirkesessionen 1755 Johan Paul Seiffert som en habil tømrermester, hvis arbejder ved kongelige slotte, herregårde og andre bygninger allerede havde vist hans kvaliteter. Tilsvarende var Rasmus Simonsen en 'duelig og forfaren murermester', som holdt de kongelige kirker på Ærø.⁶³ På den tysksprogede bygningstavle (fig. 20), som de to entreprenører lod opsætte over døren, benævner de sig som henholdsvis 'Werkmeister' og 'Maurermeister'.⁶⁴ Man tør heraf udlede, at Seiffert har været den egentlig ansvarlige for byggeriet. Han udførte også dele af inventaret, og det var ham, der 1758 på begges vegne modtog betalingen, i alt 9.750 rdlr.²²

Johan Paul Seiffert (1715–78) var født i Tyskland og levede til sin død i Nordborg.⁶⁵ Han har som andre af 1700-tallets bygmestre kunnet både bygge og tegne. Men som det fremgår, har han i Ærøskøbing arbejdet efter en allerede godkendt tegning, der som nævnt må tilskrives en eller flere Odensemestre. Seiffert har haft ansvaret for detailprojekteringen, men det er ikke ham, der skal tilkendes æren for udformningen af den på flere måder ejendommelige kirke og dens 'ahistoriske' apsis.

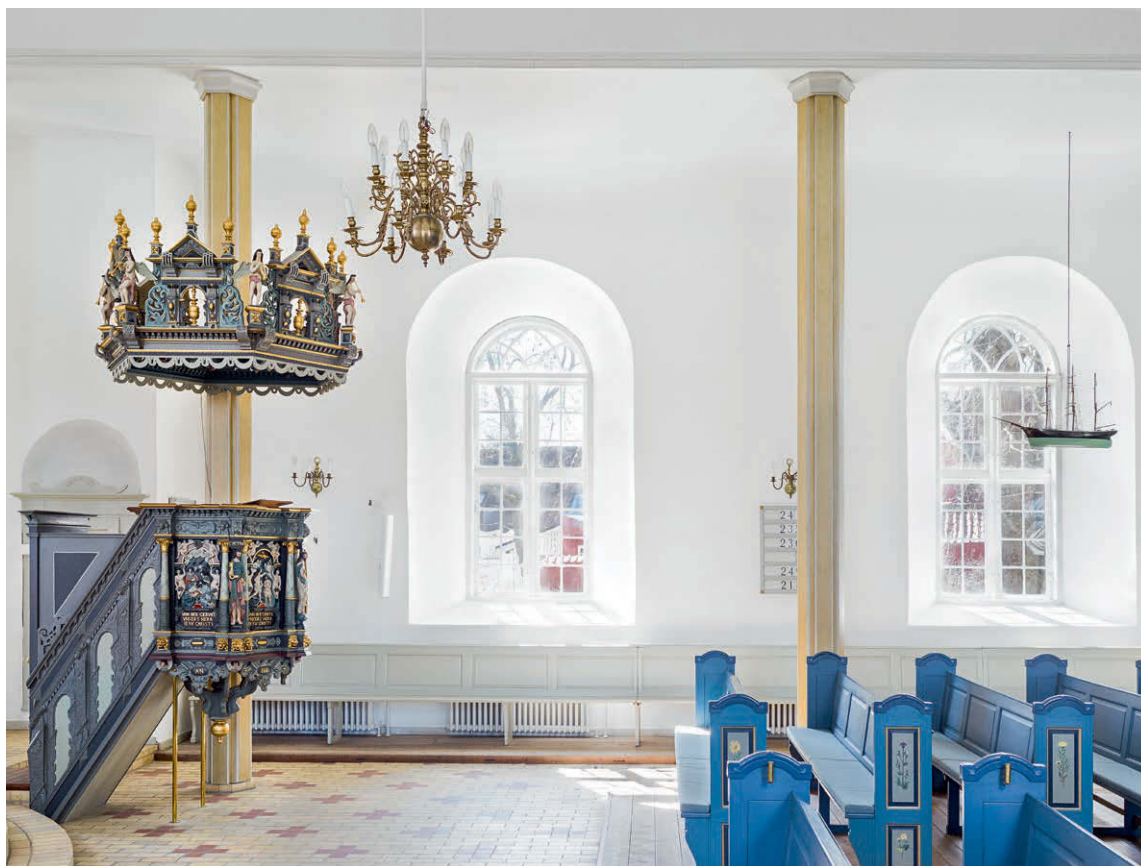

Fig. 16. Indre med udsnit af sydvæggen, tv. prædikestolen fra 1634 (s. 1567). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Interior with detail of south wall. Left: Pulpit from 1634.

KIRKEN 1758-1950

De væsentligste ændringer siden kirkens opførelse har vedrørt kirkens indre, hvor loftet blev ombygget 1894 og igen 1949-50. Vinduernes trækarme blev fornyet 1824,⁶⁶ og 1868 blev som nævnt tårnspirets blybeklædning afløst af et kobbertag.⁶⁷

Det gipsede træloft (jf. s. 1539) krævede fra begyndelsen megen vedligeholdelse. Murermeister Simon Rasmussen (vel Rasmus Simonsens søn) reparerede 1769 og 1776 kirkens 'hvælvinger', og igen 1789 og 1801 blev der betalt for gipsarbejder.²²

Loftet måtte 1894 vige for en stor bræddeklædt *træloft* med et vandret stykke loft langs væggene (fig. 14a, 14c og 23). Loftet var tegnet af arkitekt Niels Jacobsen, Odense,²⁷ og konstruk-

tionen gav udseende af at hvile på konsoller, mens det i virkeligheden var ophængt i tagværket. Igennem den langsgående hvælving var to bindbjælker fastgjort til hanebjælken med en stolpe i midten. Konsollerne var prydet med udsavede dyrehoveder, og på brædebeklædningen var der for hvert fag spinkle, påsømmede ribber. Loftet var malet i flere, mørke nuancer. I apsidens halvkuppel mødtes ribberne omkring en halvcirkel, og over konsollerne var der påsat små cirkelskiver med geometriske mønstre. – Det tomrede loft, der radikalt ændrede kirkerummet, har svaret til de 'åbne tagstole', som fra o. 1880 blev udført i mange nye kirker.⁶⁸ Den nyetablerede arkitekt har med det kunstfærdige loft fulgt en trend i tiden.⁶⁹

En *hovedreparation* 1913 af bygningen omfattede foruden nyt stoleværk også nyt gulv og varmeapparat samt elektrisk lys.⁴⁶

ANDREAS JENSENS OMBYGNING

1949-50

Ombygningen, der gav kirkens indre det udseende, det har i dag, udsprang af et lokalt ønske om at ændre rummet, så det fik en mere 'passende' størrelse i forhold til menigheden.⁷⁰ Købstadens indbyggertal steg i løbet af første halvdel af 1800-tallet fra ca. 1300 til 1700, men viste fra o. 1900 en vigende tendens og var 1930 faldet til kun 1294 indbyggere – hvorved sognet ikke var større end et landsogn. Kirken føltes for stor.

Opgaven blev overladt til arkitekt Andreas Jensen, Svendborg, der 1947 fremlagde forslag til en ombygning (fig. 17-19). Idéen, der til dels allerede var formuleret af menighedsrådet, var at opsætte et nyt loft, båret af piller, som delte kirkerummet i et hovedskib og to sideskibe. En yderligere reduktion af rummet fremkom ved en udskillelse af pladsen under orgelpulpituret. Forslaget blev anbefalet af kgl. bygningsinspektør Knud Lehn Petersen, der dog foretrak, at søjlerne blev sekskantede og malede.⁴² Selv ændrede arkitekten udformningen af sideskibenes loft (sml. fig. 18c og 63).

Arbejdet blev udført 1949-50, og efter at have været lukket i ni måneder blev kirken genåbnet ved en festgudstjeneste 18. juni 1950.⁷¹

Efter ombygningen har kirkerummet fået præg af en basilika. Det dækkes nu af et tredelt, pudset loft, der hviler på spinkle, sekskantede og træbe-

klædte søjler (fig. 16 og 21). 'Hovedskibet' har tøndehvælv, 'sideskibene' vandrette lofter, som er afrundet mod væggene. Der er kun stolestader i det midterste afsnit, som kan siges at udgøre 'en kirke i kirken'. I øst er søjlerne i en lidt slankere udgave ført rundt langs apsidens krumme væg, mens det murstensbelagte korgulv, der er hævet to trin, skyder sig ud som en tunge mod skibet. I kirkens vestende er der under orgelpulpituret indrettet et dåbsventeværelse i syd og et trappe- og skabsrum i nord, adskilt af en gang, som forbinder våbenhus og kirke. I langmurene er de to $\dagger$ døre midt i hver side erstattet af rundbuede vinduer, svarende til de øvrige.

Ombygningen af Ærøskøbing Kirkes indre har en interessant parallel i indretningen af det katolske Skt. Bendts Kapel i Rudkøbing, som 25 år tidligere var udført af Andreas Jensens kollega, Svendborgarkitekten Frits Jørgensen (jf. s. 1493 ff.). En sammenligning af de to tværsnit (fig. 18 og s. 1496, fig. 5) viser da også, at Andreas Jensen ikke kan have været ukendt med det lille kapel i Rudkøbing.

Det store lyse rum i Ærøskøbing vidner om hans forkærlighed for en lidt tør klassicisme, hvor indretningens fasthed rimer naturligt med den senbarokke kirkes stramme ydre. Farveholdningen er præget af det gule teglstensgulv og de gulmalede søjler, som kontrasterer med det blåmalede stoleværk.

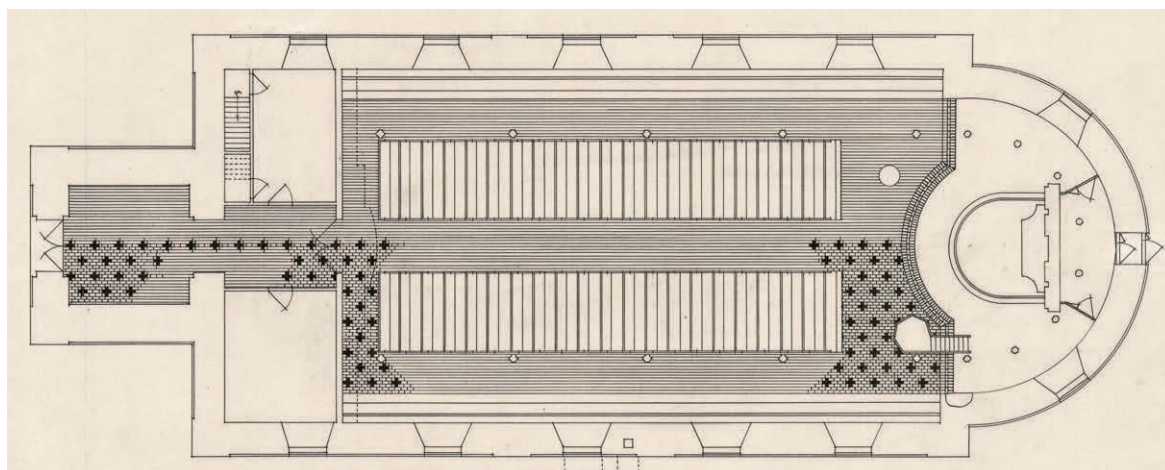

Fig. 17. Grundplan med forslag til bl.a. ny gulvbelægning, tegnet af Andreas Jensen 1949 (s. 1546). 1:300. I Danmarks Kunstabibliotek. – *Ground plan with proposal for new flooring drawn by Andreas Jensen, 1949.*

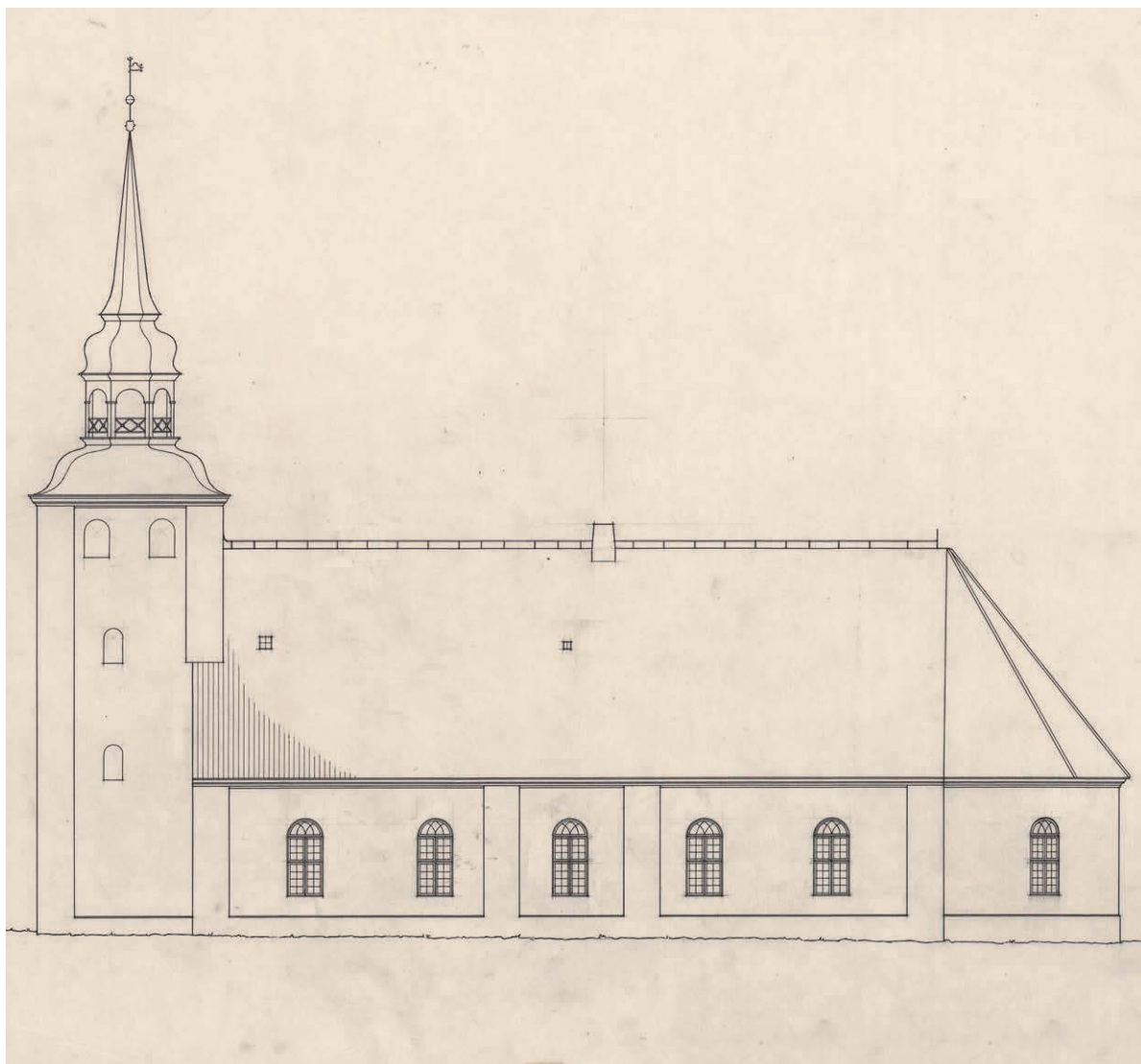

Fig. 18a. Forslag til kirkens ombygning, tegnet af Andreas Jensen 1947 (s. 1545). 1:300. Opstalt af sydside. I Danmarks Kunstbibliotek. – *Proposal for rebuilding of church, drawn by Andreas Jensen, 1947. Elevation of south side.*

TEMATISK OVERSIGT

Gulvene (jf. fig. 17) er 1950 lagt med gule mursten på fladen, der i langhuset og tårnrummet er suppleret med kors af røde mursten. Belægningen afløste et $\dagger$ flisegulv fra 1914. Efter forbuddet mod begravelse inde i kirken blev murermeister Johan Christian Seiffert 1808 betalt for at reparere $\dagger$ gulvet og for at opfylde de nedsunkne grave.²² Der er trægulv under stolestaderne.

Vinduerne (jf. fig. 16) har bevaret deres oprindelige skikkelse fra kirkens opførelse 1756–58. De rundbuede egetræskarme er fornyet 1824.⁶⁶ Ved restaureringen 1950 indsattes som nævnt midt i hver langside tilsvarende vinduer på de tidligere $\dagger$ døres plads. De nu hvidmalede rammer blev 1858 indvendig malet med 'perlegråt', udvendig med 'bronzegrønt'.⁶⁷

Tagværker og tagbeklædning. Tømmeret over det store langhus (jf. fig. 14a og c) er af fyr og fra kirkens

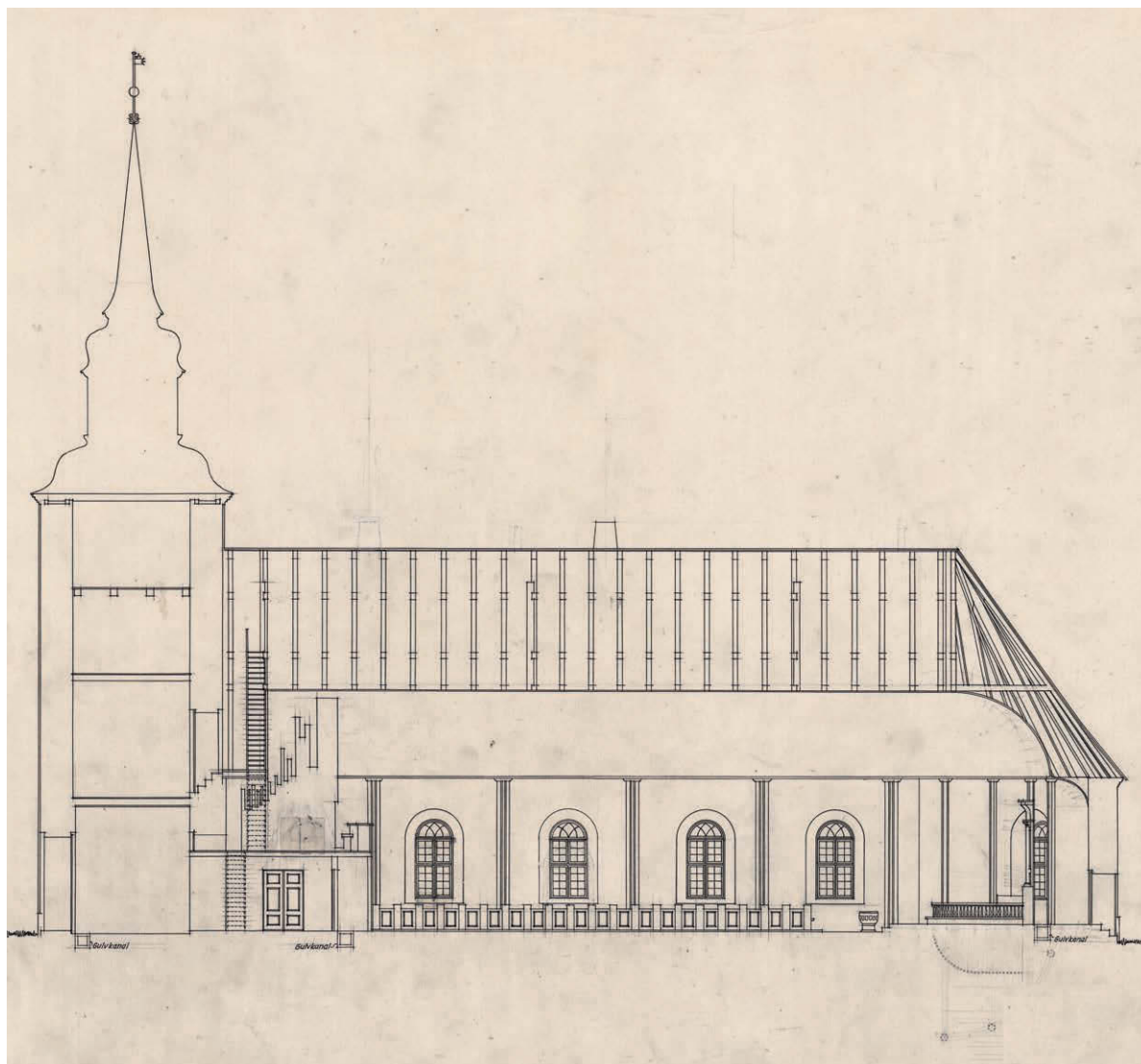

Fig. 18b. Forslag til kirkens ombygning, tegnet af Andreas Jensen 1947 (s. 1545). 1:300. Længdesnit set mod nord. I Danmarks Kunstbibliotek. – *Proposal for rebuilding of church, drawn by Andreas Jensen, 1947. Longitudinal section looking north.*

opførelsestid; spærfagene støttes af lange, krydsende stivere. Apsidens tag, der er ført op til langhusets tagspids, er delt i seks fag. De svagt opskalkede tagflader er tækket med røde vingetegl. En $\dagger$ lynafleder langs tagspidsen var opsat inden 1898.

Tårnspirets tømmerkonstruktioner er af eg (jf. fig. 14c); i en bjælke er skåret årstallet »1767«. ⁷² Tårntag og spir var oprindeligt tækket med bly, som 1868 blev afløst af kobber, et arbejde som udførtes af kobbersmedemester J. Lindegaard. ⁶⁷

Vindfløjen over tårnspiret, af kobber og forgyldt, bærer årstallet »1868«. Den er anbragt på en fløjstang, fornyet 1975, over en stor kugle af forgyldt kobber.

En nedtaget $\star(\dagger)$ *vindfløj* med årstallet »1793« er af kobber og måler 27×58 cm. Den opbevares i Ærø Museum sammen med en $\star(\dagger)$ *fløjstang* af jern (inv.nr. 0096x0008), der er fastgjort til en tømret stolpe, som har udgjort det øverste af spiret; samlet længde 4 m. – *Vindfløjen* opsat-

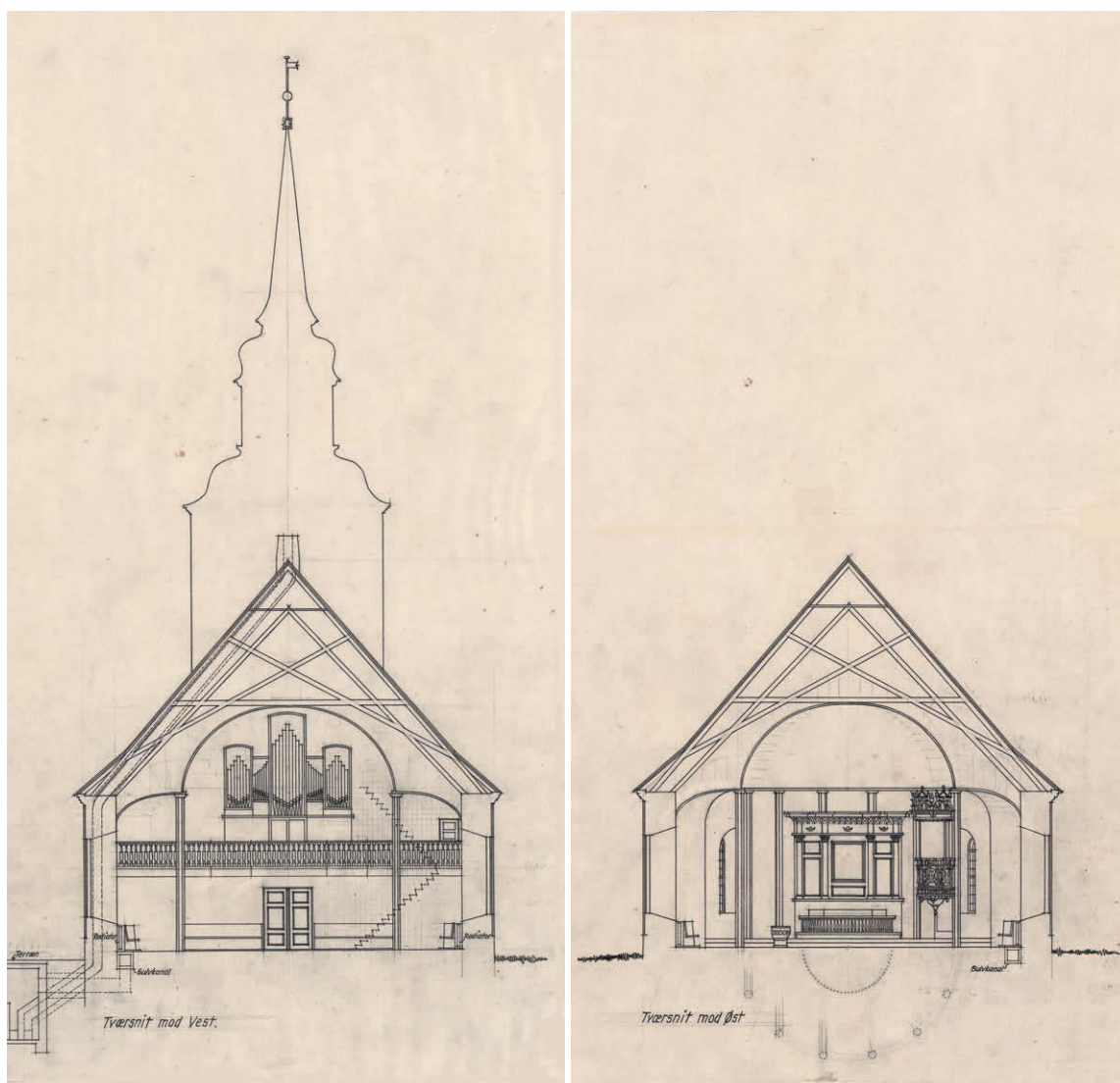

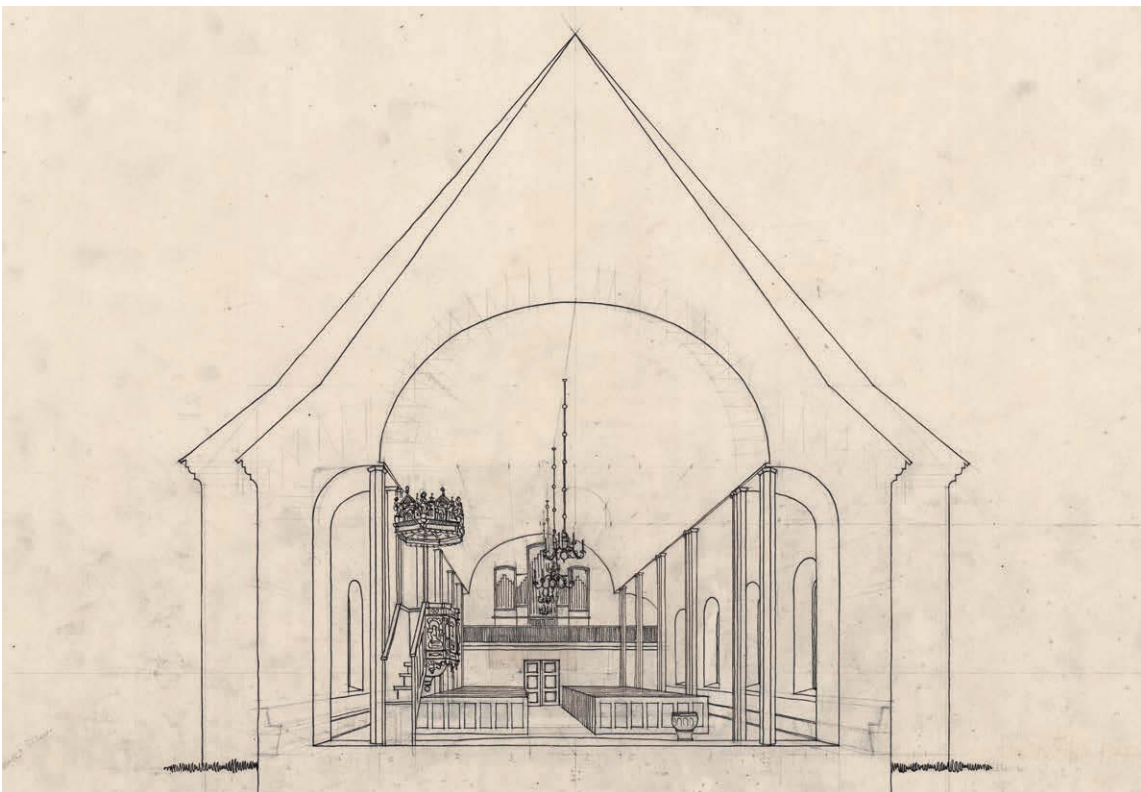
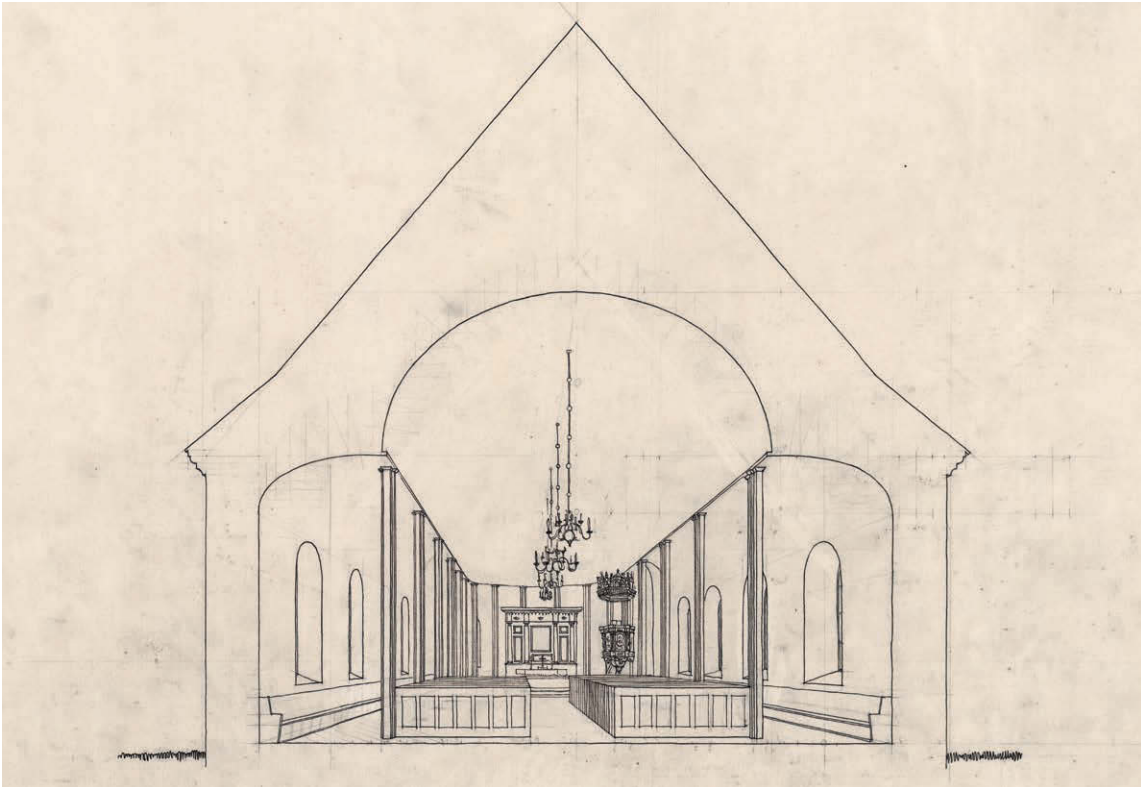
Fig. 18c-d. Forslag til kirkens ombygning, tegnet af Andreas Jensen 1947 (s. 1545). 1:300. Tværsnit set mod vest og øst. I Danmarks Kunstbibliotek. – *Proposal for rebuilding of church, drawn by Andreas Jensen, 1947. Cross-section looking west and east.*

tes 1793 af blytækker A. Däncke, Odense,²² der samtidig nedtog en ældre *fløj*, formentlig det 'klokkespir', der 1763 blev indkøbt i Lübeck.²² Maler Bohn Johansen betalte 1765 for at forgyldte 'knappen og hanen' på spiret.²² Endnu en nedtaget tårnspids med fløjstang opbevares i tårnets mellemstokværk.

Opvarmning. Kirken er siden 1963 tilsluttet byens fjernvarmenet. Den har kunnet opvarmes siden 1880, da der opstilledes to kakkellovne.²⁶ De

afløstes 1913 af en kalorifer,⁴⁶ som under ombygningen 1949-50 blev erstattet af et lavtryksdampanlæg med nedgravet kedelrum syd for kirken. Kirken fik elektrisk lys 1913.

Fig. 19a-b. Forslag til kirkens ombygning, tegnet af Andreas Jensen 1947. Perspektiver set mod øst og vest (s. 1545). I Danmarks Kunstbibliotek. – *Proposal for rebuilding of church, drawn by Andreas Jensen, 1947. Perspectives looking east and west.*

Bygningstavle (fig. 20) til minde om kirkens fuldførelse 1758, opsat af de to bygmestre, Johan Paul Seiffert og Rasmus Simonsen (jf. s. 1543). Omkring Frederik V's kronede spejlmonogram, »F 5«, læses en indskrift på tysk: »Dieser Kirchen Bau ist angefangen Anno 1756. Anno 1758 vollendet von uns Entrepreneurs: W(erk)m(eister) Seiffer – M(aurer)m(eister) Simonse(n)« (Dette kirkebyggeri blev påbegyndt 1756 (og) fuldført 1758 af os entreprenører, værkmeister Seiffert (og) murermeister Simonsen). – Tavle af gråmalet sandsten, 90×70 cm, med forgyldt monogram og

versaler. Indsat i muren over hovedindgangen i vest.

†*Stukarbejde*. I det oprindelige, gipsede træloft var der i de tre kuppelhvælv afbildninger af hhv. solen, jordkloden og månen (se s. 1539).

Klokkestolen i spiret er nyere og af eg.

†*Kalkmaleri*. Ifølge en kontrakt 1767 med malerne Bohn Johansen og Henning Frederik la Croix skulle de to udføre et *loftsmaleri*, plafondmaleri (en »Blafont«, fransk *plafond*) 'på væggen bag alteret'.²² Herved sigtes vel til det østre af de tre kuppelhvælv, hvor solen var afbildet i stuk (se s. 1539).

Fig. 20. Bygningstavle til minde om kirkens opførelse 1758, opsat af de to bygmestre og med indskrift på tysk (s. 1550). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Construction tablet commemorating the building of the church in 1758, set up by the two builders with an inscription in German.*

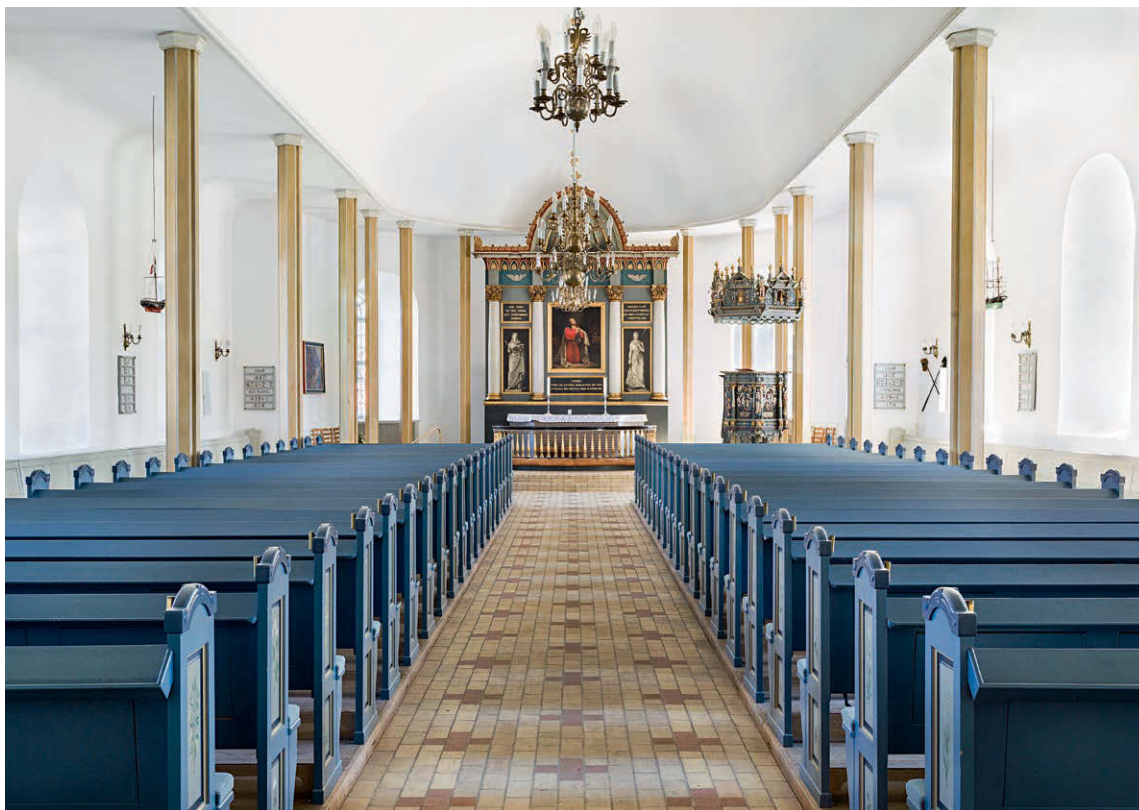

Fig. 21. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Interior looking east.*

INVENTAR

Oversigt. I det følgende beskrives inventaret i den nuværende kirke, der indviedes 1758 efter nedrivningen af den middelalderlige $\ddot{t}$ kirke (jf. s. 1537). En redegørelse for denne kirkes indretning og inventar findes på s. 1602.

De ældste inventargenstande er den romanske døbefont og en klokke, støbt af »Pether«, der formentlig kan dateres til 1400-tallets første fjerdedel. En alterkalk fra o. 1600 synes tidligere at have tilhørt annekskirken i Tranderup og kan først med sikkerhed identificeres i kirkens inventarliste 1813. Prædikestolen blev skænket 1634 af hertug Philip af Glücksborg og hertuginde Sophia Hedevig, og fra samme århundrede stammer en niarmet lysekrone og en klingpung med sølvbjælde; sidstnævnte er antagelig identisk med den, der blev foræret af kirkeværge og rådmand Jens Gummesen 1696. Fra 1700-tallets første halvdel findes en lille kalk til berettelse af syge, udført o. 1717/18 i guldsmed Oluf Clausen (Lunds) værksted i Odense, en messehagel med årstallet 1725, et maleri af Gravlæggelsen, udført af Johann Friedrich

Martin Schröter i 1734 og skænket af Otto Hywadt, samt en klokke fra 1747, støbt af Dietrich Strahlborn i Lübeck. Alle genstandene, undtagen muligvis alterkalken, er overført fra den nedbrudte kirke.

Et maleri med motiv af Begrædelsen, der hænger på korets nordvæg, er muligvis malet 1757/58 af E. I. Hegerstedt fra Sønderborg til en samtidig $\ddot{t}$ altertavle. Orgelpulpituret ved vestvæggen er opsat samtidig med kirken, men siden ombygget flere gange, senest 1950. Lysekronen i koret er en gave fra rådmand Christopher Elias Gotlob og hustru Anna 1758. To pengeblokke kan dateres til 1759 og 1783. Frederik V's udskårne våbenskjold, som hænger over indgangen til kirken, er udført 1767; det sad oprindeligt på orgelpulpiturets brystning. En disk til et sygesæt er udført af Odense-guldsmeden Rasmus Rasmussen Møller i anden halvdel af 1700-tallet, mens kirkens andet sygesæt er fra slutningen af samme århundrede. Alterstagerne er skænket af kirkeværge Friderich Kehlet 1787.

Fig. 22. Indre set mod øst, o. 1900, med $\dagger$ stolestader (s. 1573). Foto i kirken. – Interior looking east, c. 1900, with $\dagger$ pews.

Alterkanden er udført 1806 af guldsmed Hans Buhl Theilgaard, Odense, med anvendelse af sølv fra en ældre kande. Alterpartiet stammer fra 1842, mens alterkranken tilføjes nogle år senere, i 1849. Salmenumertavlerne er formentlig fra o. 1850. Et nøglebræt med nøgler til stolestadedøre, som hænger i dåbsventeværelset, er fra 1862. Oblatæskan er udført 1863 af den lokale guldsmed Anders Kiær med brug af sølv fra en ældre æske, mens en alterkande af sort porcelæn fra Bing & Grøndahl er anskaffet 1873. Fra o. 1875 stammer to alterstager af sølv, der dog først er kommet til kirken 1953 som en testamentarisk gave fra Kirstine Petersen, enke efter glarmester Jens Madsen Wulff i Ærøskøbing. Orglet er fra 1881, ($\dagger$)tårnuret og urskiven fra 1885. Et dåbsfad fra 1887, som ikke længere er i brug, er ophængt i dåbsventeværelset, ligesom yderligere et nøglebræt fra århundredets slutning. Alterbordskrucifikset med årstallet 1894 er en gave fra menigheden, og samme år byggede og skænkede krydstoldbetjent Hans Chr. Kisbye kirkeskibet »Deus Regit«.

Alterdisken er fra 1904. Stolestaderne blev opsat 1913; kirkens dørfloje er fornyet 1916 og 1950. I 1930'erne tilkom endnu tre kirkeskibe: »Haabet« og »Pax« er

begge bygget og skænket af maskinchef Jørgen Hansen Svarer 1936–38, mens »Thermopylæ« er bygget 1939 af skibsbygmester Gorm Clausen, Marstal, og skænket af en kreds af borgere 1943. Fra 1900-tallet stammer også dåbsfadet og -kanden, kirkens tekstiler, Kaare Klint-stolene, to træskårne relieffer i dåbsventeværelset samt de øvrige lysekroner og lampetter, mens tårnuret er anskaffet 2014.

Den nuværende, vellykkede *farvesætning* er fastlagt 1950 og skyldes i det væsentlige kirkemaler Einar V. Jensen.⁷³ De gennemgående farver er blå, grå og gul, suppleret med røde og gyldne detaljer på altertavlen, sort, forgyldning og dæmpede kulører på prædikestolen og lysebrunt, grønt og rødt på orgelpartiet.

Den oprindelige farvesætning, sådan som den må være udført på bl.a. altertavlen og stoleværket i forbindelse med opførelsen af kirken, kendes ikke.⁷⁴ 1767 blev korets inventar og orgelpulpitret marmormålet af malerne Bohn Johansen fra Ærøskøbing og Henning Frederik la Croix.⁷⁵ Altertavlen fik nye skilderier, mens rammen opmaledes med 'bedste hvide marmorering' og forgyldning. Tilsvarende blev alterkranken, skriftestolene, 'gitterværket for koret' (dvs. korgitteret) og

Fig. 23. Indre set mod øst, som det tog sig ud 1894–1950 efter opsætningen af en tømret $\dagger$ tøndehvælvning, udført efter tegning af Niels Jacobsen (s. 1544). Foto 1919. I KB. – Interior looking east as it appeared in 1894–1950 after the installation of a carpentered $\dagger$ barrel vault to a design by Niels Jacobsen.

orgelpartiet stafferet med 'brun ægte marmorering';⁷⁶ endvidere blev der udført forgyldning på døbefonten.²² 1778 udførte maleren Ditlev Ernst malerarbejde i kirken, bl.a. prædikestolen, hvortil anvendtes farver og tre bøger ægte guld.²² O. 1863 blev prædikestolen, stolestaderne og orgelpulpituret egetræsmalet.⁷⁷ De 1913 opsatte stolestader synes at være blevet malet med lys farve ligesom orgelpulpituret (jf. fig. 23 og 72).

Kilder. Det ældst bevarede inventarium er fra 1597 og opregner kirkens bogsamling, altersølv, messeklæder og alterstager;²² en mere udførlig inventarfortegnelse er dateret 1692.²² Kirkens regnskabsbøger er bevaret fra 1597, men er for de første knap 80 år ganske summariske. Mere udførlige regnskaber, til dels med bilag, findes først fra 1675. Her er oplysninger om kirkens indtægter fra bl.a. stolestader og begravelser og udgifter til reparationer og nyanskaffelser m.m.⁷⁸ Ældre indberetninger med fyldige beskrivelser af kirken, dens inventar og gravminder, sådan som de foreligger fra andre kirker (jf. f.eks. s. 1408), kendes ikke for hverken den gamle eller den nye kirke, for sidstnævnte måske fordi man pga. kirkens unge alder ikke fandt, at der var noget at indberette. Således hedder det 1781

i *Danske Atlas*, at 'i kirken findes ej en eneste inskription, da de gamle i den forrige kirke er ødelagte og ej afskrevne'.⁶⁰ Lægen J. R. Hübertz, der praktiserede i Ærøskøbing 1827–32, giver i bogen *Beskrivelse over Ærø* (udg. 1834) en karakteristik af kirken.⁶¹ Hertil kommer to kortfattede beskrivelser af kirken og dens inventar fra 1860'erne, hhv. af arkitekt, kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup (1863),⁷⁹ og af biskop C. T. Engelstoft (1865),⁶² samt synsprotokollens indledende redegørelse for bygning og inventar (1868).⁸⁰ Endelig findes en indberetning ved Henry Petersen 1884.⁸¹

Overflytning af inventar 1758. Som udgangspunkt synes man at have haft ambitiøse planer om at forsyne kirken med helt nyt inventar i form af alter, prædikestol, stolestader og orgel 'med videre', hvad der ville koste 2–3.000 rdlr.⁸² Af kontrakten mellem Kirkesessionen og byggestrener, underskrevet maj 1755, fremgår det, at de sidste skulle levere 'alterfoden' (dvs. knæfaldet) og 'loftet til orglet' (dvs. orgelpulpituret), mens Kirkesessionen havde ansvaret for det øvrige inventar i form af alter, prædikestol, stole, orgel og 'den nye »behøvende« store klokke'.⁸³

De økonomiske forhold gjorde dog, at man valgte at genbruge flere dele af inventaret end oprindeligt tænkt.

Af større genstande overførtes døbefonten, prædikestolen, orglet og de to klokker, og dertil kom løsøre i form af 12 apostelfigurer, alterklædet og messehagelen fra 1725, altersølvet og alterstagerne, dåbsfadet og muligvis et korbuekrucifiks, foruden klingpungen, et maleri, to lysekroner og en lysearm, en ligbåre og tårnuret og urskiven. Af nyt udførtes hovedparten af det nagelfaste inventar, der vel også kun vanskeligt har kunnet tilpasses det nye, langt større kirkerum, nemlig alterpartiet og alterskranken, korgitteret, stoleværket og orgelpulpituret. Kirkens bygmester, tømrermester Johan Paul Seiffert, stod for udførelsen af hovedparten af det nye inventar (alterparti og alterskranke, korgitter, en underbaldakin til prædikestolen, skriftestole og orgelpulpitur), mens mindre snedkeropgaver i samme anledning til dels blev udført af Erich Sederberg, der ligesom Seiffert havde hjemme i Nordborg på Als (jf. s. 1543).

Kirkerummet 1758-1950. Foran den krumme østvæg anbragtes alterbordet og altertavlen, indhegnet af en alterskranke. Også den romanske døbefont fik plads i koret sammen med to skriftestole, mens et korgitter dannede grænse mod skibet. Prædikestolen blev opsat ved sydvæggen mellem skibets to østligste vinduer, og stolestaderne blev anbragt i fire blokke ned gennem skibet, der inddeltes i en midtergang og to sidegange, afbrudt af en tværgang mellem tårnene i nord og syd. Orglet blev placeret på et pulpitur ved vestvæggen, og uret samt klokkerne i tårnet. Nogle år senere, i 1764, anskaffedes endelig et nyt orgel. 1785 blev der opsat et stort pulpitur med fem lukkede stole ved nordvæggen. 1834 fandt Hübertz kirken 'lys og rummelig, hyggelig og behagelig for øjet', bortset fra et par dårligt byggede pulpiturer.⁶¹

I 1840'erne blev koret ommøbleret med nyt alterparti, degnestol og alterskranke. Korgitteret og måske også skriftestolene må være taget ned på dette tidspunkt. Samtidig indrettede man et afskildret præsteværelse bag alteret. Ved sit besøg i 1865 oplevede biskop Engelstoft kirkerummet som 'umådelig bredt, og yderst tarveligt og tomt'.⁸⁴

1881 fik kirken nyt orgel. I forbindelse med ombygningen af loftet 1894 blev pulpiturene ved nordvæggen taget ned, og antagelig forsvandt de fleste af de lukkede stole ved samme lejlighed. Ved en indvendig istandsættelse 1913 blev stolestaderne fornyet. De nye stole, som er uden døre, blev opstillet i to blokke, suppleret med bænke langs sidevæggene. Samtidig blev prædikestolen flyttet lidt mod øst, til hjørnet mod koret, og skillevæggene for præsteværelset trukket om bag alteret.

Ombygningen 1949-50 skabte det kirkerum, som findes i dag. Vigtigst blev prædikestolen frigjort fra væggen og opsat ved en af de nye søjler i rummets sydside. Alterpartiet blev rykket lidt frem, degnestolen fjernet, og langs nord- og sydvæggen anbragtes bænke i hele rummets længde. Endelig fik orgelpulpituret sin nuværende brystning.

ALTERBORDE OG ALTERKLÆDER M.M.

Alterbordet (jf. fig. 24), 1842,⁶⁷ er en kasse af træ med konkave kortsider, 101 cm høj, 325/203 cm lang, 87 cm bred.

†*Alterbord*, 1758, af træ, udført af tømrermester Johan Paul Seiffert (jf. også †altertavle ndf.).²²

Alterklæde, o. 1981, udført af Hanne Vedel, Spindegården, Aabenraa,⁸⁵ af uld. Forsiden har vandrette striber i rustød og grå; kortsiderne er grå med lodrette ribber i rustød.

Blandt †*alterklæderne* er: 1) 1725, leveret af Friederich Heskier i København (sammen med †alterdug nr. 3 s. 1603 og messehagel nr. 1), af rødt fløjls med guldagramaner og -galoner.²² Alterklædet blev overført fra den gamle kirke.

2) 1777/78, af karmoisinrødt fløjls, prydet med ægte guldkniplinger og frynser.⁸⁶ Materialerne (11 alen ægte karmoisinrødt stof, 9 alen ægte gyldne frynser samt guldkniplinger) blev leveret af købmand Jacob Carstens i Sønderborg for 40 rdlr.

Blandt †*alterdugene* kan nævnes: 1) 1803, af fint lærred, leveret af købmand Bock i Sønderborg og kantet med kniplinger, leveret af kniplingshandler Andreas Jespersen.²² 2) 1814, af fint, hollandsk lærred, leveret af købmand Bock.²² 3) 1829, af bobinet (dvs. tyl), broderet og kantet med kniplinger.⁸⁷

Kortæppe, o. 1981, udført af Hanne Vedel, Spindegården, Aabenraa.⁸⁸ Af blå uld med kilemønster i lysere blå.

Knæleskamler. 1-2) Antagelig o. 1913, af eg, bebrudt med lyst skind. Skamlerne har rundbuede endegavle med kors i fordybet relief, udfyldt med rød farve.

†*Knæleskamler*. 1) 1758, udført af snedker Erich Sederberg.²² 1778 blev betrækket fornyet, antagelig med rødt fløjls med guldtresser.²² 2) Omtalt 1860, med hynde med rødt betræk.⁸⁹

Fig. 24. Alterbord og altertavle fra 1842 samt alterskranke fra 1849 (s. 1554, 1555 og 1564). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Communion table and altarpiece from 1842 and altar rail from 1849.*

ALTERPRYDELSER

Altartavle (jf. fig. 24), 1842, udført af de lokale snedkere A. Chr. Jervelund og A. P. Møller,⁹⁰ med altermalerier af Christian Antoni Zehngraf, Svendborg.⁹¹

Altartavlen, der er indsat i en arkitektonisk ramme, præget af den tidlige nygotik, består af stor- og topstykke, alt hvilende på et let fremskudt postament, der på bagsiden er indrettet med skabe. Storstykket tredeles af korintiske halvsøjler med glatte skafter i et bredt storfelt og to smallere sidefelter. I felterne er indsat profilindrammede, højrektangulære figurmalerier og tværrektangulære indskrifttavler. En spinkel profiliste danner overgang til gesimsen, der tilsvarende er tredelt ved glatte lisener. I frise-felterne er påsat udsavede, vingede englehoveder, hvorover spidsbuede arkader med indsatte palmetter. Øverst en fremspringende kronliste med perlestav, der bærer hjørneakroterier, formet som palmetter, og med en mellemfaldende ornamentbort, dannet som 'løbende hund'. Borten er videreført på den spidsbuede, korskronede topgavl, der omkring topfeltet har en frise dekoreret med flade, sekstakkede stjerner. På den omløbende bort er monteret formentlig oprindelige lysholdere af jern.⁹²

Altartavlens nuværende *staffering* er fastlagt 1950 af Einar V. Jensen.⁹³ Postamentet er malet med sort,orstykkets bagklædning er lysegrå og frise-felterne blå. Søjleskafterne er hvide, baser og kapitæler forgyldte ligesom de vandrette profiler og maleriernes rammer. De udsavede ornament er malet med rødt og guld, englehovederne dog hvide med grå konturer. Storstykkets nytestamentlige indskrifter er anført med forgyldte versaler på sort bund; i midten Joh. 12,23, til venstre 1 Joh. 5,4, og til højre Hebr. 10,23.

Den oprindelige *staffering* er ukendt. På ældre fotografier ses tavlen med hvide søjleskafter, ligesom indskrifterne formentlig altid har stået med guld på sort bund (jf. fig. 22-23). 1888/89 blev tavlen malet og forgyldt 'som tidligere'; søjleskafterne blev malet hvide.⁹⁴

Altermalerierne er malet 1842 af Christian Antoni Zehngraf, Svendborg, som kopier af al-

termalerier af C. W. Eckersberg.⁹⁵ 1) Storfeltets maleri, *Bønnen i Getsemane*, er en kopi af altermaleriet i Svendborg Vor Frue Kirke fra 1824 (s. 329). Olie på lærred, 147×116 cm, indsat i en bred, profileret ramme. Jesus med mørkt hår og skæg, rød kjortel og lys kappe knæler med foldede hænder og himmelvendt blik. Lyset falder direkte på ham fra en himmelsk lyskilde uden for billedet. Bag ham anes de sovende disciple og en menneskeskare, der nærmer sig i skæret fra en fakkell.

2-3) Sidefelternes malerier viser *Troen* (tv.) og *Håbet*, udført efter de tilsvarende altermalerier i Nyborg Vor Frue Kirke fra 1833-34 (s. 960), men malet som grisailler i gråhvide nuancer på sort bund. Olie på lærred, 151×63 cm, indsat i smalle, forgyldte profilrammer. Troen er vist som en ung kvinde med lang kjortel og kappe samt hovedklæde; hun har et kors i højre hånd og en opslået bog i venstre. Håbet er fremstillet som en ung kvinde i ærmeløs kjole, der er samlet med et bånd om livet; hun lægger venstre hånd på brystet og støtter et anker med højre hånd.

4) Topgavlens maleri, der er malet direkte på træet, viser Guds øje i trekantet glorie omkranset af en skybræmme som en hentydning til Treenigheden og det guddommelige forsyn. Det er malet efter det tilsvarende topgavlsmaleri i Svendborg Vor Frue Kirke, udført 1825 (s. 329). Motivet er holdt i lyse blå og gule farver.

Tilblivelse. I november 1841 bifaldt Kancelliet, at der måtte bruges 200 rbdrl. til en ny altartavle forestillende Jesus i Getsemane Have.⁹⁶ I maj 1842 godkendte Kancelliet endvidere, at der måtte anvendes 100 rbdrl. af kirkekassen til 'kunstmaler Zehngraf' for at 'dekorerer altartavlen med en passende indfatning omkring det af ham forfærdigede billede', samt yderligere 16 rbdrl. til snedkerarbejde.⁹⁷ Det kan ikke afgøres, hvorvidt den 'dekoration', Zehngraft fik betaling for at udføre, omfattede andet og mere end stafferingsarbejde, men det er muligt, at hele altartavlen er tegnet af ham, sådan som det var tilfældet i Marstal året efter (jf. s. 1674). 1948, da man planlagde kirkens restaurering, overvejede man at fjerne topgavlen, som man fandt, gjorde et 'noget uheldigt indtryk' (jf. også fig. 18d).⁹⁸

Fig. 25. Begrædelsen. Muligvis identisk med (†)altermaleri, malet af E. I. Hegerstedt, Sønderborg, 1757/58, til den samtidige †altertavle (s. 1558). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The Lamentation. Possibly identical to an (†)altar painting by E. I. Hegerstedt, Sønderborg, 1757/58, for the contemporary †altarpiece.*

†*Altertavle*, 1758, udført af tømrermester Johan Paul Seiffert, der modtog 80 rdlr. for »Errichtung eines neuen Alters«. Af kontrakten, underskrevet 14. marts 1758, fremgår, at alteret skulle opføres af fyrre- og egetræ efter en tegning, og at bygmesteren ikke skulle beskæftige sig med dets 'maleri og skilderi'. Den omtalte tegning er ikke bevaret, og alterpartiets nærmere udseende er ukendt; dog fremgår 1767, at der var tale om en opbygning med søjler eller piller samt billedhuggerarbejde (jf. ndf.). I forbindelse med slutafregningen for

arbejdet anførtes, at alteret i forhold til tegningen var blevet en kvart alen (ca. 15 cm) smallere, men to alen (ca. 125 cm) højere.²²

Til altertavlen udførtes et maleri (jf. (†)altermaleri(?) ndf.). Således fik maler E. I. Hegerstedt fra Sønderborg 1757-58 betaling for en rejse til Ærøskøbing for at 'efterse det stykke, som skal sidde på altertavlen så vel som den hele maling af altertavlen og prædikestolen, hvorover man agter at kontrahere med ham'. Endvidere modtog han 30 rdlr. for et 'skilderi'.⁹⁹ 1758 fik snedker Erich

Sederberg betaling for 'en blindramme omkring skilderiet i alteret'.²²

Allerede 1767 gennemførtes en ombygning og nyudsmykning af altertavlen. Af kontrakten, underskrevet 4. nov. 1767, fremgår, at malerne Bohn Johansen, Ærøskøbing, og Henning Frederik la Croix på 'sirligste og bestandigste måde' skulle 'skildre, male og forgylde' altertavlen. På de to 'største tavler' skulle der være 'skilderi', og på de 'tilsætninger på alteret', som skulle »forbrede« det forneden, skulle der være 'endnu to skildrede figurer'. »Søelen« og billedhuggerarbejdet samt foden på »Pillarerne« skulle ægte forgylde; på 'alteret' skulle desuden være 'den bedste hvide marmorering'.¹⁰⁰ Hans Snedker udførte to 'postamenter' til altertavlen, vel de to ovennævnte 'tilsætninger', der skulle gøre alteret bredere forneden, og Niels Michelsen Schytt leverede brædder og søm.²²

1842 blev 'det hele gamle alter samt altertavle' nedrevet, 'da det ikke kunde anvendes efter nutidens smag'.⁶⁷

(†) *Altermaleri*(?) (fig. 25), 1757/58, *Begrædelsen*, en kopi efter et kobberstik af Lucas Vorsterman I (o. 1634) efter maleri af Anthony van Dyck. Maleriet kan være identisk med det skilderi til den nyopbyggede altertavle, som maleren E. I. Hegerstedt, Sønderborg, 1757-58 fik betaling for (jf. ovf.).¹⁰¹ Olie på lærred, 93×102 cm, indsat i en blåmalet ramme med forgylde profiler. Kristi afsjælede legeme ligger i den grædende Marias skød; foran dem ses tornekrønen og to nagler. I venstre side står to engle, den forreste knælende med udbredte arme, den bageste med samlede hænder. I skyerne øverst th. er to englehoveder. Maria er klædt i rød kjortel og blå kappe, englene i gyldent, rødt og grønt.

Såfremt der er tale om Hegerstedts altermaleri, må det være udtaget af ↑altertavlen, senest da denne blev nedtaget 1842. Efter 1913 hang det på nordvæggen mellem skibets to østligste vinduer. Det hænger nu i korets nordside.

† *Altertavlefigurer*. 12 apostelfigurer, efter alt at dømme tilhørende den nedbrudte kirkes senmiddelalderlige ↑fløjaltertavle (s. 1603), blev overført til den nuværende kirke. 1758 nævnes således en udgift på 100 søm til at fastgøre

'apostle og andet', og snedker Erich Sederberg fik betaling for '12 apostle påslået med fod under og beklædt med bagstykker'.²² Figurernes placering i kirken kendes ikke. De kan have indgået som en del af udsmykningen på den nyopførte ↑altertavle, men de kan også have været placeret andetsteds, f.eks. på ↑korgitteret (s. 1566) eller på en væg.

ALTERSØLV

Altersæt, bestående af kalk og disk, dog af forskellig alder. Den 23 cm høje *kalk* (fig. 26), formentlig o. 1600, har sekstunget fod på tilsvarende fodplade, hvorunder et næsten udpudset stempel, der tidligere er identificeret som tilhørende guldsmed Peter Bendixen i Sønderborg (jf. ndf.).¹⁰² På en af tungerne er fastgjort en støbt Kristusfigur, og under en af de andre er en indridset vægtangivelse: »44 Loht (lod)«. Det nederste skaftled er seksidet og forsynet med indskrift med skriveskrift: »Tranrob (Tranderup) Kirke 1750«. Knoppen er i gotisk stil med seks rudebosser. På de fem af bosserne er reliefversaler (sekundære, jf. ndf.), der tilsammen danner navnet »Iesvs«, på den sjette er et fliget ornament. Mellem de enkelte bosser er rosetter. Det øverste skaftled er cylinderformet og bægeret glat med udadskrånende sider.

Kalkens proveniens er usikker. Efter indskriften har den endnu 1750 tilhørt annekskirken i Tranderup; 1813 kan den med sikkerhed identificeres i Ærøskøbings Kirkes inventarium ('1 bæger af sølv med en vægt af 44 lod').²² 1750 blev den repareret af Peter Bendixen, Sønderborg, som del af en samlet istandsættelse og supplering af altersølvet i de daværende fem ærøske sogne; bl.a. blev bosserne forsynet med nye bogstaver.¹⁰³ En tilsvarende kalk findes i Bregninge Kirke.¹⁰⁴

Dysken, 1904,¹⁰⁵ 17 cm i tværmål, er glat. Under bunden er tre stempler: Københavnsmærke for 1904, guardejnmærke for Christian F. Heise samt mestermærke, vistnok »CMC« sammenskrevet.

† *Altersæt*, 1724/25, overført fra den gamle kirke, udført af guldsmed Isak Olufsen Lund, Odense,²² med anvendelse af sølvet fra ↑altersæt nr. 1 (s. 1604). Sættet, der bestod af kalk og disk, blev udført, fordi kirken 'højlig' trængte til det.

Fig. 26. Alterkalk, formentlig o. 1600 (s. 1558). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Chalice, presumably c. 1600.*

En †*disk*, omtalt 1813 sammen med kirkens nuværende kalk,²² var uden årstal.⁸¹ Den vejede 6 lod.

Oblatæske (fig. 27), 1863, udført af guldsmed Anders Kiær, Ærøskøbing, der som en del af sin betaling fik den gamle †oblatæske samt to †'flasker', der havde været brugt 'til beretning', dvs. formentlig sammen med sygesæt nr. 1-2.¹⁰⁶ Den ovale æske er 12 cm lang, 8,5 cm bred og 4,5 cm høj og har graveret udsmykning. På hver side af æsken er en oval medaljon, flankeret af vinløv og drueklaser, den ene medaljon med frakturind-

skrift: »Ærøeskøbings Kirke 1863«, den anden med en svævende engel med et korsprydet skjold i hænderne. På låget er en fremstilling af Kristus siddende ved et bord med kalk og disk foran sig. I venstre hånd holder han brødet, mens højre hånd er løftet i en velsignende gestus; nederst er indskrift med skriveskrift: »Og han tog Brødet« (Luk. 22,19). I bunden af æsken samt under lågets bund er mestermærke for Anders Kiær (*Bøje* nr. 4645).

†*Oblatæske*, omtalt 1692, en rund æske af drevet sølv, vægt 7½ lod.²² Æsken, der var overført

Fig. 27. Oblatæske, 1863, udført af guldsmed Anders Kiær, Ærøskøbing (s. 1559). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Wafer box, 1863, by the goldsmith Anders Kiær, Ærøskøbing.*

fra den gamle kirke, blev overladt guldsmeden som betaling for den nuværende.

Sygesæt. 1) (Fig. 28), bestående af kalk og disk, dog af forskellig alder. Den 16 cm høje kalk, fra o. 1717/18 og overført fra den gamle kirke, er ud-

ført i Oluf Clausen (Lunds) værksted i Odense.¹⁰⁷ Den har cirkulær fod på tilsvarende fodplade, skaft med dobbelte profilerede ringe, profileret knop og glat bæger. På oversiden af fodpladen er to stempler: Mesterstempel for Oluf Clausen (Lund) (*Bøje* nr. 4106) og et næsten udpudset bymærke for Odense. Den tilhørende disk, 1700-tallets anden halvdel, er udført af guldsmed Rasmus Rasmussen Møller, Odense (-1760-1800). Den måler 8,3 cm i tværmål og har på fanens overside et graveret kors i cirkelslag, på undersiden et mesterstempel: »RM« (ikke i *Bøje*).

2) (Fig. 29), 1700-tallets slutning, bestående af kalk og disk. Den 14 cm høje kalk har cirkulær profileret fod på tilsvarende fodplade, skaft med profilerede ringe, profileret knop og bæger med mundingsprofil. Kalken er nært beslægtet med en sygekalk i Bogense Kirke, udført af guldsmed Rasmus Rasmussen Møller, Odense (*DK Odense* 2149). Disken, 8 cm i tværmål, er glat. Sættet opbevares i et samtidigt *etui* af mørkebrunt skind med messingbeslag.

Alterkander. 1) (Fig. 30), 1806, udført af guldsmed Hans Buhl Theilgaard, Odense, med an-

Fig. 28. Sygesæt nr. 1, bestående af kalk, o. 1717/18, udført i guldsmed Oluf Clausen (Lunds) værksted i Odense, og disk, 1700-tallets anden halvdel, udført af guldsmed Rasmus Rasmussen Møller, Odense (s. 1560). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Communion set for the sick no. 1, consisting of chalice, c. 1717/18, made at the workshop of the goldsmith Oluf Clausen (Lund) in Odense; and paten, second half of 1700s, by the goldsmith Rasmus Rasmussen Møller, Odense.*

Fig. 29. Sygesæt nr. 2, slutningen af 1700-tallet (s. 1560). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Communion set for the sick no. 2, end of 1700s.*

vendelse af sølvet fra $\dagger$ alterkande nr. 1 og tillæg af nyt sølv.²² Den 32 cm høje kande har cirkulær fod på firkantet fodplade, pæreformet korpus og kuplet låg. Lågknoppen, der var udformet som en pinjekogle omgivet af fem blade,¹⁰⁸ mangler. Hanken er af ibenholt. Under fodpladen er fire mesterstempler, et i hvert hjørne (*Bøje* nr. 4212).

2) 1873,¹⁰⁹ fra Bing & Grøndahl. 28 cm høj, af sort porcelæn med forgyldt kant og tilsvarende kors på korpus. Under bunden er fabriksmærke. Tuden er skåret.

$\dagger$ Alterkander. 1) Omtalt 1755, da den blev forgyldt indvendig.⁸⁶ 1799 blev den repareret af guldsmed Johan Henrik Møller i Faaborg.²² 1806 indgik den i fremstillingen af alterkande nr. 1; den vejede da 60½ lod, men var adskillige ste-

Fig. 30. Alterkande nr. 1, 1806, udført af guldsmed Hans Buhl Theilgaard, Odense (s. 1560). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altar jug no. 1, 1806, made by the goldsmith Hans Buhl Theilgaard, Odense.*

Fig. 31. Alterstager nr. 1, 1787, skænket af kirkeværgen Friderich Kehlet (s. 1562). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altar candlesticks no. 1, 1787, donated by the churchwarden Friderich Kehlet.*

der loddet med bly.²² Kanden var overført fra den gamle kirke. 2) 1845,¹¹⁰ af fajance.

Ske, 1923.¹¹¹ Skaftet afsluttes med en kugle, laffets huller danner et kors. På skaftets bagside er to stempler: Københavnsmærke for 1922 og guardejmærke for Chr. F. Heise.

Alterskål, formentlig begyndelsen af 1900-tallet, skænket 1995 af Christine Hammerich, enke efter billedhugger Gunnar Hammerich, der havde købt skålen under sit ophold i Rio de Janeiro i Brasilien 1923–27.¹¹² 18,5 cm i tværmål, 7 cm høj. På ydersiden er fastgjort et ornament udformet som et øje ('frugtbarhedens øje'), på inder siden er graveret en portugisisk versalindskrift: »Santa Luzia erecta na sua capella de praia« (Skt. Lucia stående i sit kapel på stranden) samt et mesterstempel: »JMT«, vel for en lokal, brasiliansk guldsmed.

Fig. 32. Alterstager nr. 2, formentlig o. 1875, skænket til kirken 1953 som testamentarisk gave fra Kirstine Petersen (s. 1562). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altar candlesticks no. 2, probably c. 1875, bequeathed to the church in 1953 by Kirstine Petersen.*

ALTERUDSTYR

Alterstager. 1) (Fig. 31), 1787, skænket af kirkeværgen Friderich Kehlet (jf. *†*lukket stol nr. 1). Stagerne, af sølvplet, 46 cm høje (59 cm høje inkl. lysepig), i Louis Seize-stil, har firkantet, profileret fod med konkave sider og skråt afskårne hjørner. På fodens overside er graveret fire forskellige blomster, én i hvert hjørne. Balusterskaftet, der er nedfældet i en bladkrans, er foroven dekoreret med en bort af bladtunger samt ranker af egeløv, ophængt som guirlander. Stagerne afsluttes foroven af en stor, profileret lydeskål, på hvis underside er giverindskrift med skriveskrift: »Friderich Kehlet. 1787. p:t: Kircke-Værgen«. 1849 blev stagerne pletteret.⁸⁶

2) (Fig. 32), formentlig o. 1875, testamentarisk gave 1953 fra Kirstine Petersen, enke efter glarmester Jens Madsen Wulff i Ærøskøbing.¹¹³ Af sølvblik, 40 cm høje. Stagerne, i nyrokoko, har firesidet fodstykke og balusterskaft, rigt prydet med palmetter, volutter og bladornamenter.

*†*Alterstager, omtalt 1692, 'nye', af messing. Overført fra den gamle kirke.

Andre lysestager. 1–2) (Fig. 92), nyere, af sølv med forgyldte profiler, 32 cm høje, udført af sølv

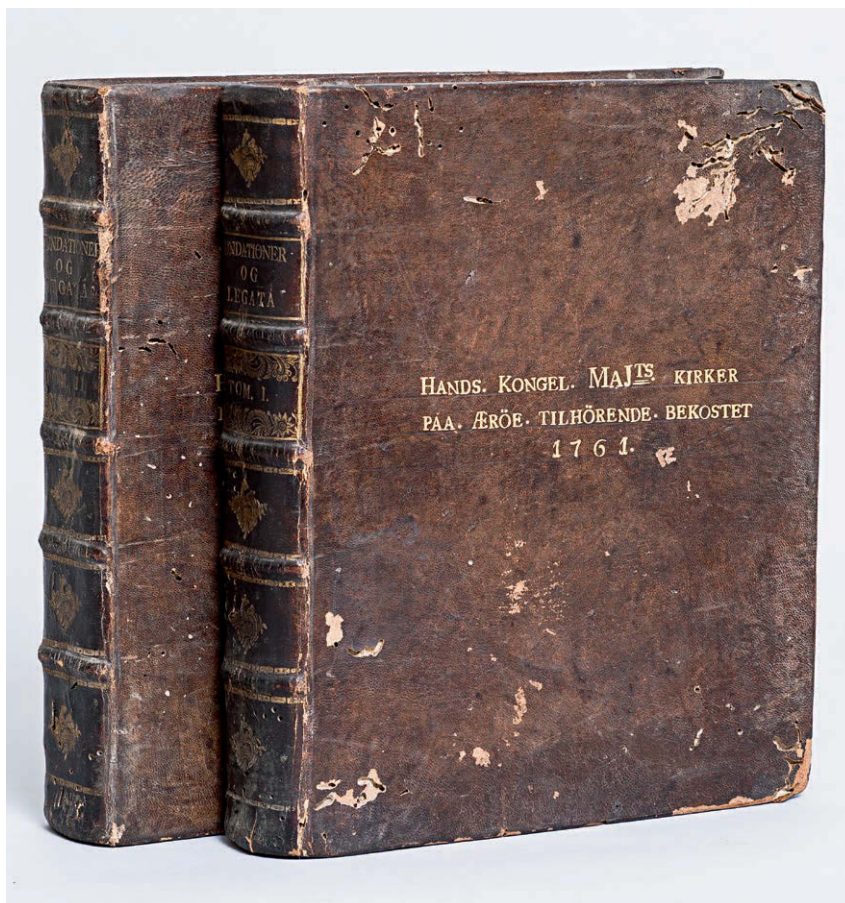

Fig. 33. *Alterbøger m.m. nr. 4-5. Hans de Hofman, *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve V-VI*, Kbh. 1760 (s. 1563). I præstegården. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altar prayer books etc. nos. 4-5.

vet fra $\dagger$ lysestager nr. 1-2. Stagerne har cirkulær, profileret fod, cylinderskafth med profilringe og flad, profileret knop samt vaseformede lyseskåle.

$\dagger$ Lysestager. 1-2) To seksarmede stager, skænket af Kirstine Susanne Købke i anden halvdel af 1800-tallet (jf. fig. 22). Omsmeltet til ovennævnte.¹¹⁴

Alterbøger m.m. *1-3) (Fig. 93), Enevold Ewald, *Den Bibelske Concordantzes 1.-3. Deel*, København 1748-49, anskaffet 1750; overført fra den gamle kirke.⁸⁶ Indbundet i brunt skind, på forsiden præget med forgyldte versaler: »Ærøekiøbings Kirke Tom. I« (hhv. »Tom. II« og »Tom. III«). I præstegården.

*4-5) (Fig. 33), Hans de Hofman, *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gave-*

breve V-VI, København 1760. Indbundet i 'fransk bind' af brunt skind, på forsiden præget med forgyldte versaler: »Hands kongel(ige) Maj(estæ)ts kirker paa Ærøe tilhørende. Bekostet 1761«. De to bind vedrørende Fyns Stift blev anskaffet 1761 til brug for alle øens kirker, men opbevarede i Ærøskøbing Kirke.²² I præstegården.

Alterbordskrucifiks (fig. 34), 1894, gave fra menigheden. Kristusfiguren, af metal, malet med sølvfarve, hænger tungt i armene, hovedet falder mod venstre skulder, og munden er åben. Lændeklædet fastholdes med et reb over højre hofte, mens fødderne er fæstnet med to nagler. Korset, der er af sortmalet træ, har foroven et sølvmalet ark med reliefversaler: »INRI«. Soklen, ligeledes af sortmalet træ, har på forsiden indskrift med

forgylde versaler: »Det er fuldbragt«; på bagsiden er fastgjort en lille plade af sølv med giverindskrift, anført med skriveskrift: »Fra Ærøskjøbing Menighed Julen 1894«.

Messehagler. 1) (Fig. 35), 1725, leveret af Friederich Hesequier i København sammen med Æalterklæde nr. 1 og Æalterdug nr. 3 s. 1603;²² overført fra den gamle kirke. Af rødt fløj, kantet med guldgaloner. På ryggen er et krucifiks, ca. 66 cm højt, udført i reliefbroderi med sølv- og guldtråd. Kristusfiguren, med stråleglorie, hænger med næsten strakte arme og let bøjede ben. Hovedet falder mod højre skulder, øjnene er lukkede og munden let åben. Over hans hoved er et skrift-

Fig. 34. Alterbordskrucifiks, 1894 (s. 1563). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Communion table crucifix, 1894.*

bånd med fligede ender og bogstaverne »INRI«, og ved korsfoden en Golgathahøj med Adams kranium og krydslagte knogler. Kristi vunder og åbne mund er fremhævet med rød silketråd (nu falmet til lys orange), mens der til hår og skæg, kraniets øjenhuler og næsebor samt markering af konturerne på bl.a. hænder og fødder er anvendt mørk tråd og til Golgathahøjen grøn tråd. Under krucifikset er indskrift med antikva, syet med guldtråd: »Anno 1725«. Motivet er udført efter et i 1700-tallet ofte anvendt forlæg, jf. f.eks. messehagler i Garnisonskirken (DK *KbhBy* 3, 241) og Svendborg Skt. Jørgens (s. 429).

Fra 1813 anføres i inventarlisterne, at Kristusfigurens glorie 'består af fire indfattede diamanter'.⁸⁶ 1823 blev de fire 'diamanter' imidlertid skåret ud af messehagelen og stjålet.¹¹⁵ Måske identiske med fire sten, som oprindeligt prydede en messehagel fra 1634 (†nr. 2, s. 1604), der synes kasseret i anden halvdel af 1700-tallet.

2) 1981, leveret af Spindegården i Aabenraa.⁸⁸ Designet af Hanne Vedel, vævet og broderet af Gunhild Eeg, syet af Birgitte Rindom Thomsen. Af grøn uld med broderet, hvidt hjulkors på ryggen og for af lys silke.

ALTERSKRANKER

Alterskranke (jf. fig. 24), 1849, halvcirkelformet, bestående af kegleformede balustre under en håndliste.¹¹⁶ Det tilhørende *knæfald* er sortmalet med hynder af lyst skind. Om opsætningen vidner en blyantindskrift med skriveskrift på et stykke pløjet træ, som tidligere var nedlagt under skranken, men i dag opbevares i præstegården: »1849 den 8 Octbr blev dette Knæfald forarbejdet af A: Chr Jervelund for en betaling af 60 rd Corant Krigen er roelig i disse Tider Dog ere Tysskerne Malisøske (maliciøse, dvs. ondskabsfulde) Lev vel Kjære Efterslægt og tænk eder mig naar mit hoved er fri for Bekymringer Min Søn Carl A. Chr. Jervelund staar her i Øiebliket 6 Aar gl.«. På den anden side en senere tilføjelse: »Blev igen nedlagt ved Restaureringen i 1950«.

Siden 1950 står alterskranken med forgylde balustre og sortmalet håndliste. Den oprindelige staffering omfattede hvidlakerede balustre med

Fig. 35. Messehagel nr. 1, 1725, leveret af Friederich Hesequier, København (s. 1564). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Chasuble no. 1, 1725, supplied by Friederich Hesequier, Copenhagen.

forsiringer udført med ægte forgyldning; håndlisten var sortmalet. Knæfaldets forside var malet med forskellige stenfarver, og det havde puder med rødt betræk.⁴¹

† *Alterskranke*, 1758, udført af tømremester Johan Paul Seiffert.⁸³ Skrankens udseende og form er uvis. 1767 blev den malet med 'brun ægte marmorering' af malerne Bohn Johansen og Henning Frederik la Croix.⁸⁶ 1805 fandt man, at knæfaldet var for smalt og for lavt, og Niels Esken blev betalt for at forandre det. Samtidig blev det betrukket med kalveskind.¹¹⁷

DØBEFONT OG DÅBSUDSTYR

Døbefont (fig. 36), romansk, overført fra den gamle kirke. En monolit af rødgrå granit, ca. 70 cm høj, placeret på en sekundær, cirkulær fod af tilsvarende materiale; den samlede højde er 82 cm, kummens tværmål 83 cm. Skaffet er cylinderformet og har ved overgangen til kummen en uensartet tovsnoining. Omkring kummen er en uregelmæssig borte af rundbuede arkader, og om munden er en tovsnoining, der er spinklere end skaffets og vender modsat denne. På kummens

underside og ved skaftets tovsnoning er spor af rød og grå farve.

Fonten, der formentlig er udført af en lokal stenhugger (Mackeprang, *Døbefonte* 121 ff.), er nært beslægtet med fonten i Slemminge (*DK Maribo* 1030); endvidere med fontene i Ringsebølle, Godsted og Idestrup (*DK Maribo* 656, 1077 og 1341) samt i Fuglsbølle og Lindelse (Langelands Sønder Hrd.), der alle har en uregelmæssig bort af rundbuede arkader om kummen samt tovsnoninger. Jf. også **krugsten* s. 1599.

I forbindelse med opstillingen i den nye kirke 1758 blev snedker Erich Sederberg betalt for arbejde 'ved dåben'; der leveredes 4 alen egebrædder 'til foden'.²² 1767-68 udførtes forskellige arbejder, hvis nærmere indhold dog ikke kan bestemmes: Der blev kørt et læs sten 'til dåben', vel til et fundament under den. Simon Murermester fik betaling for sammen med nogle hjælpere at sætte fonten i stand, og smeden lønnes for 'jernarbejde til dåben'. Samtidig udførte malerne Bohn Johansen og Henning Frederik la Croix 'nogen forgyldning' på fonten.⁸⁶ 1873 blev 'båndet om fonten' forgyldt;¹¹⁸ 1913 blev fonten

renset.⁶⁷ Den nuværende fod stammer fra 1950, hvor den afløste en $\dagger$ fod af cement.¹¹⁹ Fonten står i skibets nordøsthjørne (jf. fig. 58).

Dåbsfæde. 1) 1887,¹²⁰ af messingblik, 50,5 cm i tværmål. I bunden ses i relief Maria med barnet på skødet, omgivet af fire engle, og derunder et skriftsted med fordybede versaler (Luk. 2,13-14). På fanen er et bånd med liljer og palmetter, anbragt mellem borter med perlestav, løbende hund og tovsnoning. 1911 blev fadet 'opforsølvet'.¹²¹ Det hænger på sydvæggen i dåbsventeværelset.

2) (Fig. 37), o. 1950, af sølvplet, 56 cm i tværmål, smykket med sekstakkede reliefstjerner.

$\dagger$ *Dåbsfad*, 1693, et stort, glat fad af messing, som blev købt for 2 rdlr.²² Overført fra den gamle kirke.

Dåbskande (fig. 38), o. 1950, af sølvplet, 24,5 cm høj, samhørende med dåbsfad nr. 2. På korpus er reliefstjerner, og på det flade låg er et relief af Korslammet.

$\dagger$ *Dåbskander*. 1) Omtalt 1828, af lertøj, fra firmaet Wedgwood.⁸⁷ 2) 1878, af tin.¹¹⁸ 3) 1899, af tin.¹²²

$\dagger$ *Fontelåg*, 1767, leveret af Peder Snedker, 'et dække til fonten'.²² 1873 blev 'dækslet' malet.⁴⁶

$\dagger$ KORGITTER M.M.

$\dagger$ *Korgitter*, 1758 udført af tømremester Johan Paul Seiffert for 35 rdlr. Til 'galleriet mellem kirken og koret' indkøbtes egetræ til opstandere og gotlandsk fyrretræ til 'dukker', dvs. små søjler eller tremmer, hængsler til dørene og 60 store mursten til fundament.²² Formentlig har gitteret bestået af paneler forneden og tremmer foroven og haft et sæt fløjddøre i midten.¹²³ 1767 blev 'gitterværket for koret' malet med 'brun ægte marmorering' af Bohn Johansen og Henning Frederik la Croix.⁸⁶

I forbindelse med en klage over degnens optræden ved begravelser 1814, beretter sognepræsten, hvordan degnen først '... træder frem i korsdøren', hvorefter han vender sig og knæler på alterskranken (jf. også s. 1530).¹⁹ Gitteret fandtes altså endnu på dette tidspunkt, hvorimod biskop Engelstoft i 1865 noterede, at hele rummet gik 'ud i ét'.⁶² Gitteret er efter alt at dømme taget ned i forbindelse med renoveringen af koret i 1840'erne.

Fig. 36. Døbefont, romansk (s. 1565). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Romanesque font*.

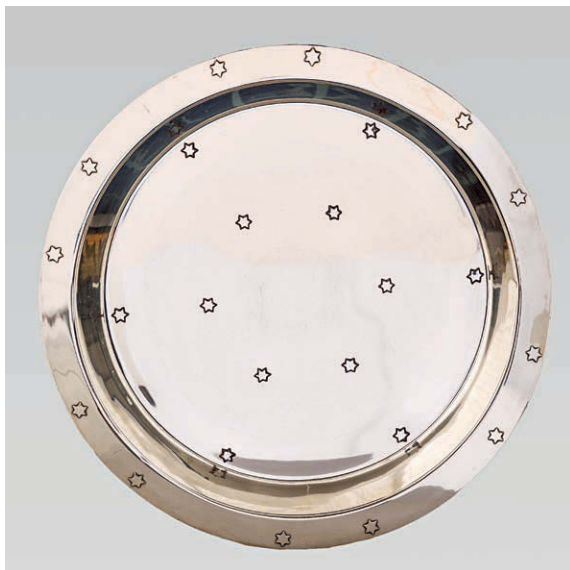

Fig. 37–38. 37. Dåbsfad nr. 2, o. 1950 (s. 1566). 38. Dåbskande, o. 1950 (s. 1566). Foto Arnold Mikkelsen 2016.
– 37. Baptismal dish no. 2, c. 1950. 38. Baptismal jug, c. 1950.

Et †*korbuekrucifiks* kan være på tale 1758, da snedker Erich Sederberg fik betaling for bl.a. at ophænge 'et krucifiks'.¹²⁴ Det må i givet fald være overført fra den gamle kirke og kan være nedtaget samtidig med †korgitteret.

PRÆDIKESTOL

Prædikestolen (fig. 39–46 og 94), 1634, er skænket af hertug Philip af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg og hertuginde Sophia Hedevis af Sachsen-Lauenburg og overført fra den gamle kirke. Stolen, i renæssancestil, omfatter en kurv i fem fag med relieffer, en underbaldakin, en opgang med tilhørende dør og en himmel. Stolen understøttes af to slanke messingstænger.

Kurvens fag adskilles af parvis anbragte frisojler (ved første og sidste fag er dog kun en enkelt søjle) med korintiske kapitæler og attiske baser; skafterne har prydbælter med beslagværk. Foran søjleparrene står hjørnefigurer på konsoller, anbragt som karyatider, og over deres hoveder er tværovale skriftfelter med figurernes navne, anført med versaler. Fra opgangen ses: 1) Peter (»S Petrus«) med en nøgle i højre hånd og en bog i venstre, 2) Kristus som Verdens Frelser (»Salvator«) stående på en fladtrykt kugle, antagelig

jordkloden, med højre hånd lagt mod brystet, mens han med venstre hånd støtter et langt kors, 3) Johannes (»S Iohanes«) med højre hånd mod brystet og en kalk i venstre hånd og 4) Paulus (»S Paulus«), med højre hånd på skaftet af et langt sværd og en opslået bog i venstre. Postamentfelterne har rulleværkskartoucher med bosser, adskilt af tredobbelte, retkantede hjørnefremspring med løvemasker med ring i flaben, hvilende på en tilsvarende forkrøppet profilliste. Herunder er hængestykker i form af kartoucher med omvendte fugleprofiler i de indre slyng og tværovale felter med versalindskrift, der tilsammen danner årstallet for donationen: »Anno 1634«; under hjørnerne hænger små englehoveder. Frisefelterne udfyldes af rulleværkskartoucher med englehoveder, mens hjørnefremspringene har blad-dyrsmasker mellem diademhoveder; øverst er en bort af tandsnit under en forkrøppet håndliste. Storfelterne har forneden tværovale rulleværkskartoucher med tysksproget versalindskrift i relief, der beskriver motivet. Dette er i de tre første felter, mod kirkerummet, anbragt under et bueslag med volutkapitæler, hvorover siddende små-enge. Bueslaget bæres af figurer, som, kun iført støvler, skjuler skødet med et figenblad. Regnet fra opgangen viser reliefferne: 1) (Fig. 40). *Hyr-*

dernes tilbedelse. Maria, med mandelformet glorie, ses halvt siddende, foran hende ligger Jesusbarnet i en summarisk gengivet krybbe. Bag dem ses to hyrder, hvoraf den forreste knæler med fremrakte arme. I baggrunden et par dyr, og over dem stikker spidserne af staldens tag frem under en skybræmme. Over motivet holder bueslagets engle en laurbærkrans mellem sig. Den tilhørende indskrift lyder: »Von der Gebvrt vnsers Herr Iesv Christi« (Fra vor Herre Jesu Kristi fødsel). 2) (Fig. 41). *Dåben.* Johannes Døberen, med langt hår og overskæg, lændeklæde og kappe, står på klippen og øser med højre hånd vand over Jesus, der er placeret nedenfor med hænderne krydset over brystet, kun ikklædt et smalt lændeklæde. Over fremstillingen ses Helligåndsdue, flankeret af to svævende engle, den ene med hånden løftet i en velsignende gestus. Motivet er udført efter et kobberstik af Jan Collaert efter tegning af Hendrick Goltzius. Den ledsagende indskrift lyder: »Von der Tavffe vnsers Herr Iesv Cristi« (Fra vor Herre Jesu Kristi dåb). 3) (Fig. 42). *Opstandelsen.* Kristus svæver i en skybræmme med sejrspanen i venstre hånd og højre hånd løftet i velsignelse. Under ham ses to soldater, den ene liggende, den anden i flugt, og mellem dem en engel; forlægget for denne del af relieffet er et kobberstik af Antonie Wierix efter tegning af Maerten de Vos. Indskriften i kartouchen lyder: »Von der Himmel Fahrt vnsers Herrn Iesv Christi« (Fra vor Herre Jesu Kristi himmelfart). De to sidste storfelter er uden portalindramning og udfyldes helt af relieffer: 4) (Fig. 43). Våbenskjold for hertug Philip af Glücksborg. Den tilhørende indskrift: »Von Gottes Gnaden Philip Erbe zv Norwegen Hertzog zv Schlesiwig Holstein Stor(marn) vnt der Ditm(arsken) Graff zv Olde(nbu)r(g) v(nd) Del(menhorst)« (Af Guds nåde Philip, arving til Norge, hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst). 5) (Fig. 44). Våbenskjold for hertuginde Sophia Hedevig af Sachsen-Lauenburg. Indskriften lyder: »V(on) G(ottes) Gnaden Sophia Heidewig Geborne z(u) S(achsen) E(ngern) v(nd) Westphalen H(ertzogin) z(u) Schlesiwig vnt Holstein« (Af Guds nåde Sophia Hedevig født til Sachsen, Engern og Westfalen, hertuginde af Slesvig og Holsten).

Underbaldakinen består af seks svejfede bøjler med volutled på midten omkring en tolvkantet søjle med fladtrykt, profileret midtknop. Søjlen afsluttes forneden af en profileret hængeknop.

Den lige *opgang* (fig. 46), hvis venstre vange og trappe er udført 1950 i forbindelse med stolens flytning, har på højre vange tre fag med portalindramning, adskilt af joniske pilastre; alt prydet med beslagværk med blomster, blade og bosser. Postament- og frisefeltet, med diamantbosser, afsluttes af henholdsvis et profileret fodstykke og en bort af tandsnit under en håndliste.

Den tilhørende *dør* (fig. 45) er indsat i et gerigt, der foroven afsluttes med en profileret gesims med tandsnit. Gesimsen bar oprindeligt en trekantgavl med beslagværk og æggestav, flankeret af to pyramidespir; et tredje spir kronede gavlstykket (jf. fig. 94). Selve dørflojen har to rektangulære fyldinger, den øvre med beslagværksprydet portalindramning, hvorover tandsnit, den nedre med profillister. Over, mellem og under fyldingerne er tre tværovale skriftfelter. Døren har bevaret de oprindelige hængsler med beslag i gennembrudt arbejde. Håndgrebet, en roset af messing med graveret ornamentik, kan ligeledes være oprindeligt.

Himlen (jf. fig. 39) er sekskantet. Frisefeltet er glat og afsluttes forneden af en (sekundær) tunget bort, foroven af tandsnit. På hjørnerne er parvis anbragte volutbøjler med beslagværk. Som topstykker ses over de fem sider prydgavle udformet som portaler, flankeret af udsavede sidevinger. Portalerne har beslagværkprydede pilastre med bosser og joniske kapitæler, som bærer en profileret gesims med glat frisefelt, hvortil er fastgjort gennembrudte volutbøjler samt æggestavprydet kronliste. Over gesimsen er en tilsvarende udsmykket trekantgavl, flankeret og kronet af små kuglespir (sekundære), anbragt på roset- og bosseprydede konsoller. I portalåbningerne står slanke, profilerede vaser under bueslag, der hviler på

Fig. 39. Prædikestol, 1634, skænket af hertug Philip af Glücksburg og hertuginde Sophia Hedevig af Sachsen-Lauenburg (s. 1567). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Pulpit, 1634, donated by Duke Philip of Glücksburg and Duchess Sophia Hedevig of Saxe-Lauenburg.*

Fig. 40–42. Detaljer af prædikestol 1634 (s. 1567). Foto Arnold Mikkelsen 2016. 40. Hyrdernes tilbedelse. 41. Dåben. 42. Opstandelsen. – Details of pulpit, 1634. 40. The Adoration of the Shepherds. 41. Baptism of Christ. 42. Resurrection.

svejfede pilastre. På hjørnerne mellem portalerne står basunblæsende engle på konsoller, svarende til ovennævnte. Himlens underside har loft med ribber med beslagværk og bosser omkring et seksidet felt i profileret indramning, kantet af tandsnit.

Stafferingen er udført som en nymaling 1950 ved kirkemaler Einar V. Jensen. Kurvens rammeværk og underbaldakinen er stafferet med gråt og sort med forgyldte detaljer, den forkrøppede fodliste er brun og søjleskafterne marmorerede. Hjørnefigurerne har naturlig karnation og mørkt hår og skæg, mens klædedragterne er i dæmpede blå, grønne, lyse, violette, røde og brune farver; endvidere forgyldte detaljer. Storfeldernes nytestamentlige relieffer har samme farveholdning, mens de hertugelige våbenskjolde i de to sidste storfelder er malet i de heraldiske farver¹²⁵ mod sort bund. Samtlige indskrifter står forgyldte på sort bund. Himlen er stafferet i grå nuancer med detaljer i sort, blå og guld; englefigurerne har lys karnation, sort hår og rosa lændeklæde. Himlens underside har blå ribber med hvide, sorte

og rødlige bosser, i midten er forgyldte stjerner. Opgangen er lysegrå, frise- og postamentfeltet dog mørkegråt, arkadefelterne lyse. Dørflojen med tilhørende gerigt er malet i tilsvarende farver, i gesimsens frise er indskrift med hvid skrifveskrift: »Taler nogen, han tale som Guds Ord« (1 Pet. 4,11), og i de vandrette småfyldinger står med hvide, kursiverede versaler: »Restavrata/ Anno D(omi)ni/ 1950« (Restaureret år 1950). I fyldingsfelterne er blomstermotiver fra *Flora Danica*, foroven engkabbeleje, forneden knopurt og kornblomst (jf. også stolestader s. 1573).

En farveundersøgelse foretaget 1947 viste spor af to ældre stafferingslag under den daværende egetræsmaling (jf. ndf.).¹²⁶ Det oprindelige lag omfattede polykrom staffering med umalede partier, bl.a. storfeltets bund, søjlens prydbælte og dele af hængestykket. Indskrifterne var forgyldte på sort, mønjerød eller blå bund. Farvelaget blev bedømt som værende af temmelig ringe kvalitet.

Over det oprindelig lag lå et lag, der omfattede gråblå marmorering på rammeværket, marmore-

Fig. 43-44. Detaljer af prædikestol 1634 (s. 1567). Foto Arnold Mikkelsen 2016. 43. Våbenskjold for hertug Philip af Glücksburg. 44. Våbenskjold for Sophia Hedevig af Sachsen-Lauenburg. – Details of pulpit, 1634. 43. Arms of Duke Philip of Glücksburg. 44. Arms of Sophia Hedevig of Saxe-Lauenburg.

rede søjler med forgyldte kapitæler, polykrome figurer og forgyldte indskrifter på sort bund. Opgangens og dørens felter var lysegrå. Farverne blev karakteriseret som grumsede og urene, farveholdningen af ringe lodighed og bevarings-tilstanden som yderst dårlig. På denne baggrund besluttedes det at udføre en nymaling af stolen.¹²⁷

Donatorer og senere ændringer. Prædikestolen blev skænket 1634 af hertug Philip af Glücksborg og hertuginde Sophia Hedevig¹²⁸ og opsat i den gamle kirke, formentlig på sydvæggen. 1676/77 blev der købt en lås til døren, og de følgende årtier udførtes løbende mindre reparationer, bl.a. 1710 ved snedkeren Claus Jostesen.²² 1754 blev Bohn Johansen betalt for at 'male og renovere' prædikestolen.⁴¹

Ved nedrivningen af den gamle kirke blev prædikestolen midlertidigt opsat i rådhuset,²² der tjente som kirkosal under byggeriet. 1758 blev den opsat mod sydvæggen i den nye kirke mellem skibets to østligste vinduer med opgang langs væggen og indgang gennem stolerækken; et siden

forsvundet panel førte fra døren vinkelret ind til sydvæggen (jf. fig. 22 og 94). Samtidig blev der udført en ny tunderbaldakin, som blev opsat uden på den oprindelige (jf. ndf.), stolen blev rensset med grøn sæbe, og Bohn Johansen fik betaling for malerarbejde.¹²⁹ Det kan også være i denne forbindelse, at man etablerede en anderledes, vel næppe oprindelig, rækkefølge af hjørnefigurer og relieffer, som fandtes indtil 1950: Fra opgangen og hen mod sydvæggen sås hjørnefigurerne med tilhørende navneplader i følgende rækkefølge (jf. også fig. 94): 1) Kristus, 2) Johannes, 3) Peter og 4) Paulus, mens reliefferne fra opgangen viste: 1) Opstandelsen, 2) Philips våben, 3) Sophia Hedevigs våben, 4) Dåben og 5) Hyrderne tilbedelse.¹³⁰

1773 anbragtes en jernstang som støtte under kurven.⁸⁶ 1778 blev prædikestolen 'net' repareret, malet og forgyldt af maler Ditlev Ernst,¹³¹ og 1792 lavede Peiter Christensen en bogstol.²² O. 1863 blev prædikestolen egetræsmalet og den gamle forgyldning istandsat,¹³² og 1864 indkøbtes 15 nye 'vaser', dvs. småspir, til himlen;⁶⁷ måske blev

den tungede bort under himlen også tilføjet på dette tidspunkt. 1920 omtales endvidere en due, ligeledes sekundær, som hang under himlen.¹³³

1913, da kirken fik nye stolestader, blev prædikestolen flyttet længere mod øst og opsat i krogen mellem skibets sydvæg og koret med opgang langs sydvæggen. Dørens gerigt stødte op til skibets øst-væg, hvor den østre ende af gesimsen og det ene spir var gravet delvist ind i væggen.¹³⁴ 1950 blev stolen opsat på sin nuværende plads ved den fjerde søjle fra øst i sydsiden. Rækkefølgen af hjørnefigurer og relieffer blev ændret til den nuværende, og den oprindelige underbaldakin blev fremdraget. Trekantgavlen og småspirene over døren blev taget ned, og til den nu fritstående opgang tilføje-

Fig. 45. Prædikestolsdør, 1634, med blomstermalerier udført af Einar V. Jensen 1950 (s. 1568). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Pulpit door, 1634, with flower paintings by Einar V. Jensen, 1950.

Fig. 46. Prædikestolsopgang, 1634 (s. 1568). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Pulpit steps, 1634.

des den venstre vange, mens den højre blev øget i højden; selve trappen blev også fornyet.

†Underbaldakin (jf. fig. 22 og 94), 1758, udført af tømrermester Johan Paul Seiffert.²² Firesidet og svejftet med en vandret, omløbende profil. Baldakinen, der var opsat uden på den oprindelige, blev nedtaget 1950.

†Timeglas. 1-2) 1813 fandtes to timeglas på prædikestolen, det ene med to, det andet med fire glas.²²

†Prædikestolsbeklædninger. 1) 1759, af skind, fastgjort med messingsøm.²² 2) 1778,²² af rødt fløjls med guldfrynser. 1824 beskrevet som 'meget gammel', frynserne var næsten bortslidte.⁸⁷ 3) 1825, af rødt fløjls med guldfrynser.⁸⁷ 4) 1839/40, med guldtræsser og -frynser.¹³⁵

STOLESTADER M.M.

Stolestader (fig. 47 og 58), 1913,¹³⁶ i skønvirkestil, udført af fyrretræ. Endegavlene, 111 cm høje, hver med to fyldinger, har fladbuet afslutning mellem rektantede voluted. Ryggene har tværrektangulære fyldinger, og under sæderne er svejfede vanger. Bænkene er blåmalede, gavlfyldingerne lysegrå med lysebrune og mørkeblå profiler. Farvesætningen er fastlagt 1950 af kirkemaler Einar V. Jensen, der i gavlfyldingerne mod midtergangen har malet blomstermotiver fra *Flora Danica* (fig. 49–52).¹³⁷ På sæderne er hynder af lys, blå uld. Oprindelig var stolene malet med lys farve (jf. fig. 62). Siden ombygningen 1949–50 er de opstillet i to rækker med 20 bænke i hver. Tidligere fandtes desuden bænke langs syd- og nordvæggen (jf. fig. 23).¹³⁸

†*Stolestader* (jf. fig. 22 og 91), 1758, med glatte endegavle med profileret gesims foroven samt fyldingsdøre. 1759 monterede smeden 181 ‘marner’, som skulle bruges til bøgegrene, når kirken

skulle majes ved pinsetid.²² Den oprindelige staf-fering er uvis; o. 1863 blev stolene malet med lys egetræsfarve.¹³⁹

Ved synet over den nyopførte kirke i maj 1758 blev alt snedkerarbejde erklæret for ‘upåklageligt udført’, dog var der ikke lige så mange stole som aftalt. Desuden skulle mellemrummet mellem stolene have været bredere, ‘så menigheden uden alt for stor besværlighed kunne komme forbi hinanden i samme’.²² Da pladserne skulle fordeles mellem menighedens medlemmer, blev der indkøbt papir til at notere inddelingen på, og kirkeværgernes løn blev fordoblet fra 2 til 4 rdlr. årligt, bl.a. fordi de havde ekstra besvær med fordelingen af stolestaderne.²²

Stolene var opstillet i fire rækker (jf. fig. 14d), en bred på hver side af midtergangen (‘de lange mandstole’ i syd og ‘de lange kvindestole’ i nord), og to smallere langs syd- og nordvæggen (hhv. ‘de korte mandstole’ og ‘de korte kvindestole’; senest fra 1810 var en del af sydrækkens stole dog

Fig. 47. Stolestadegavle, 1913, med blomstermalerier af Einar V. Jensen 1950. Tv. ensidig klokke og alant, th. mælkebøtte og engelskgræs (s. 1573). Foto Arnold Mikkelsen 2016. — *Pew ends, 1913, with flower paintings by Einar V. Jensen, 1950. Left: Creeping Bellflower and Inula. Right: Dandelion and Sea Pink.*

forbeholdt kvinder, vistnok de inderste pladser langs væggen). Rækkerne var afbrudt af tværgangen mellem $\dagger$ dørene i nord og syd, og i sydsiden greb opgangen til prædikestolen ind i rækken.¹⁴⁰ I alt var der 522 stolestader i kirken.²²

Et *stolestadereglement* blev nedskrevet 1758 og godkendt af kongen året efter.¹⁴¹ Heraf fremgår det, at stolene var inddelt i fire klasser. Første klasse omfattede de første syv eller ni stole fra koret, anden klasse de følgende stole ned til tværgangen. Tredje og fjerde klasse må have omfattet stolene vest for tværgangen, om end dette ikke er specificeret. Senest o. 1810 synes inddelingen i klasser at være ændret. Hver stol var tilsyneladende nu delt i to halvdele, dog næppe udmøntet i en fysisk skillevæg. Således tilhørte nordre halvdel af de forreste stole i hver stolerække første klasse (tre til seks stole, alt efter hvilken række de stod i), mens nordre halvdel af de resterende stole i rækken tilhørte anden klasse. Pladserne i søndre side af stoleræk-

kerne var tilsvarende inddelt i tredje (de østlige) og fjerde (de vestlige) klasse (jf. også nøglebræt nr. 1 s. 1584).¹⁴² Afgiften for at leje et stolestade varierede inden for de enkelte klasser, men det er ikke klart, hvilket formål inddelingen har tjent.

Reglementet 1758 fastslog, at stoleejerne fremover skulle betale en årlig afgift (i stedet for som hidtil en gang for alle (jf. s. 1605)).¹⁴⁰ Indtægten var af stor betydning for kirkens økonomi, men som vanligt var der problemer med at få staderne udlejet. 1824 blev der sat brædder for de vakante stolestader,⁸⁷ og 1859 var der slået 'spærrebrædder' for de stole, der ikke var udlejet, så de ikke kunne benyttes gratis. Menighedsrådet klagede til kirkeinspektionen over brædderne, som ødelagde indtrykket af kirkerummet, og foreslog, at de ikke udlejede stole blev forsynet med lås. Et mindre antal stole burde dog være 'åbne' og deres døre fjernes, så de kunne benyttes af uformuende eller fremmede.¹⁴³ Året efter leveredes 150 låse til stolene, og 1862 anskaffedes et nøglebræt, hvor nøglerne kunne hænge (s. 1584).⁶⁷ Samtidig foreslog menighedsrådet et forenklet system for takster: Et stade i en pulpiturstol, i en af de to kvindestole 'ved koret' og i de to 'store kvindestole' i nordsiden skulle koste 1 rbdlr. om året, et stade i en stol øst for tværgangen 4 mark, og et stade i en stol vest for tværgangen 2 mark.¹⁴³ 1894, da kirken var blevet pålagt at øge antallet af åbne stole, blev hver anden stol påmalet teksten: »Aaben Stol« (jf. fig. 22).¹⁴⁴ Stolestaderne blev nedtaget 1912.¹⁴⁵

I stoleværket indgik forskellige *embedsstole* eller stole, forbeholdt særlige grupper i menigheden (jf. fig. 65). To af de forreste stole ved koret, muligvis embedsstol nr. 1 og 3, var tilsyneladende bygget højere end de øvrige (jf. $\dagger$ lukkede stole ndf.); det kan muligvis være disse, som 1842 blev 'afskåret', repareret og malet.⁶⁷ 1) *Kirkebetjentens stol* var i den forreste stol i skibets kvinderække. I hvert fald fra 1823 benyttedes stolen af præsten (dvs. præstens familie).¹⁴⁶ 2) *Kirkeinspektørens stol* fandtes i den anden stol i skibets kvinderække. 1840 stadfæstede inspektørens ret til samtlige pladser i stolen.¹⁴⁰ 3-4) '*Herregårdens*'¹⁴⁷ stole var i den forreste stol i skibets mandsrække og i den tredje stol i skibets kvinderække. 1840 benyttedes førstnævnte af en jomfru Heie.¹⁴⁰ 5) *Stad- og landrettens stol* var lige-

Fig. 48. Præstestol nr. 1, 1891 (s. 1575). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Priest's chair no. 1, 1891.*

Fig. 49-52. Detaljer af stolestadegavle med blomstermalerier af Einar V. Jensen 1950 (s. 1573). Foto Arnold Mikelsen 2016. 49. Gærdevalmue. 50. Filtbladet kongelys. 51. Ensidig klokke. 52. Mælkebøtte. – *Details on pews end with flower paintings by Einar V. Jensen, 1950. 49. Long-Headed Poppy. 50. Mullein. 51. Creeping Bellflower. 52. Dandelion.*

som nr. 3 i den forreste stol i skibets mandsrække. 6-7) To 'korstole' (til sangkoret?) var indrettet i kirkens nordøsthjørne og i den forreste mandsstol ved sydvæggen. 8) *Klokkerens stol* udgjordes af det første stade i den fjerde kvindestol i skibet.¹⁴² 1799 blev døren forsynet med en ny lås.²² 1839 tilkom stadet *kirkevægen* sammen med yderligere et stade i samme stol.¹⁴² 9) *Halmøs stol* udgjordes af det første stade i den sjette mandsstol i skibet. Stolen var forbeholdt ejeren af øen Halmø (Marstal landsogn), der desuden havde to pladser i den niende stol i de korte kvindestole ved sydvæggen.¹⁴² 10) *De fattiges stol*. Den bageste stol i skibets mandsrække var forbeholdt sognets fattige.¹⁴²

†*Skriftestole*. 1-2) 1758, udført af tømrermester Johan Paul Seiffert.²² 1760 blev stolene forsynet med to lange, skindpolstrede bænke.²² Ved nymalingen af inventaret 1767 blev de malet med 'brun ægte marmorering' af Bohn Johansen og Henning Frederik la Croix;⁸⁶ samtidig blev de forsynet med gardiner. 1782 blev sæderne gjort bredere.²² Formentlig identiske med 'præstens og kateketens stole', der sammen med degnestolen

blev malet 1832.⁸⁷ Skriftestolene, der stod i koret, kan være nedtaget i forbindelse med nyindretningen i 1840'erne.

Præstestole. 1) (Fig. 48), 1891,¹⁴⁸ en armstol af bejdset eg med nu slidt læderpolstring på sæde, ryg og armlæn. Ryggen har tagformet kopstykke mellem pyramidespir, drejede armstøtter og forben samt svejfede bagben. Stolen, der oprindeligt stod i koret, står nu i dåbsventeværelset.

2) 1929/30,¹⁴⁸ af bejdset eg, sæde og ryg er polstret med brunt skind. Stolen har midtbaluster i form af et bladornament, lige ben og tværstivere. Bag alteret.

†*Præstestol*, se særlige rumindretninger s. 1576.

†*Degnestole*. 1) Omtalt 1832, da den blev malet,⁸⁷ men antagelig anskaffet 1758 i forbindelse med indretningen af den nye kirke. 2) (Jf. fig. 23) 1840, i nyklassicistisk stil, udformet som en halv cylinder med en højere opbygning bagtil, afsluttet med en profileret gesims. Forpanelet havde rundbuede arkader, adskilt af riflede pilastre; derover et prydbånd med rosetter og bladornamenter. Stolen stod i korets sydside.¹⁴⁹ Den blev

nedtaget 1950. Siden i privateje, men nu bortkommet.¹⁵⁰

†*Lukkede stole*. Stolestadereglementet 1758 fastslog, at de, der ville bygge en lukket stol, skulle tage hensyn til de øvrige stole i kirken og ikke bygge højere end 'de to stolestader', der var opført ved koret (jf. embedsstole ovf.), så 'vansir og uregelmæssighed' kunne undgås.¹⁴⁰ Efterfølgende opførtes i hvert fald fem lukkede stole, alle placeret i de korte stolerækker ved nord- og sydvæggen. Det er usikkert, hvornår de lukkede stole blev nedtaget.

1) 1758, opført af kontrollør og postmester Hans Kehlet.¹⁵¹ Stolen, som var den fjerde stol i kvinderækken langs nordvæggen (første klasse) (jf. også fig. 65), gik i arv til sønnen, postmester Friderich Kehlet (jf. alterstager nr. 1). Af en strid 1770 om den årlige betaling for stolen fremgår, at den målte 4 alen 16 tommer i længden og 2 alen 12 tommer i bredden (ca. 2,9×1,6 m), og at den indeholdt ni store 'dobbelte eller vendesæder'.¹⁵² 1810 var 1/3 af stolen fæstet til Hans Kehlet, 1/3 til skipper Jens Lauridsen Thomsen.¹⁴²

2) Omtalt 1760, opført af byfoged Ole Hannibal Boldt i kirkens sydside tæt ved koret.²² 1771 solgte hans enke, Anna Margrethe, stolen til sin fætter, køb- og handelsmand Jens Christian Torp, for 50 rdlr. samt retten til at benytte en plads i stolen i resten af sin levetid.¹⁴⁰ Muligvis identisk med Niels Jensen Schytts stol i de korte mandsstole i sydsiden (første klasse), omtalt 1810.¹⁴²

3) Omtalt 1764/65, opført af borgmester Melchior Brolund i de korte kvindestole i nordsiden, vest for tværgangen (fjerde klasse). Brolund nød stolen uden betaling.⁸⁶ Efter borgmesterens død købte kirken 1774 stolen; 1781/82 benyttedes den af kancelliråd Prehn.⁸⁶

4) Omtalt 1772, rådmand Christopher Elias Gotlobs stol, opført i de korte kvindestole i nordre side, øst for tværgangen (første klasse) (jf. lysekrone nr. 2). Gotlob nød stolen uden betaling.²²

5) Omtalt 1788/89, Niels Gotlobs stol, indrettet i de korte mandsstole i sydsiden, vest for tværgangen (fjerde klasse).²² 1810 tilhørte stolen hans arvinger, og det fremgik, at den var i den korte kvindestol nr. 17,¹⁴² dvs. i kirkens sydvesthjørne, idet nogle af mandsstolene på dette tidspunkt tjente som kvindestole.

6) Uvis datering. På ældre afbildninger (fig. 22 og 91) ses en lukket stol af fyldingspaneler og med rygpanel, opsat i skibets sydøsthjørne. Stolen kan muligvis være identisk med en af de to 'korstole' (jf. embedsstole ovf.). Den blev nedtaget sammen med †stolestaderne 1912.

Derudover omtales to stole, der ligeledes kan være identiske med nogle af ovennævnte, nemlig jomfru Zimmers stol, omtalt 1760, med tre sæder og formentlig placeret i en af de korte stolerækker,²² og kancelliråd Ahlmanns stol, omtalt 1786/87.²² Sidstnævnte stol var 1807/08 udlejet til kaptajn Thomsen;²² den er muligvis identisk med nr. 1, hvor Thomsen 1810 nævnes som lejer.¹⁴²

Løse stole, o. 1950, Kaare Klints kirkestol. Seks af de i alt 23 stole, heraf to med armlæn, er opstillet i koret, de øvrige i dåbsventeværelset.

†*Løse stole*. 1907 anskaffedes 20 stole med tremeryg.⁸⁷

Bænke. 1-4) Formentlig 1899,⁶⁷ med plankesæde, gennembrudt ryg med tre lodrette stivere og svejfede ben. De blåmalede bænke er opstillet ved skibets vestvæg på hver side af døren samt i våbenhuset. 5-6) (Jf. fig. 16 og 21), 1950,⁹⁸ med endegavle og ryg svarende til stolestaderne. Bænkene, der er malet lysegrå, er opstillet langs nord- og sydvæggen og strækker sig i hele rummets længde.

Blandt †*bænke* kan nævnes: 1-4) 1782, udført af snedker Jens Pedersen, til skolebørnene. To stod i koret, andre to 'uden for', måske i de to såkaldte 'korstole' (jf. †embedsstole m.m. ovf.).²² 5) Omtalt 1813, en blåmalet bæk, som stod bag alteret.²² 6-8) Omtalt 1813, tre bænke i koret.²² 1860 stod der syv bænke til korbørnene i koret.⁶⁷

Særlige rumindretninger. 1) *Præsteværelse*, indrettet 1840, idet der mellem alterbordets bagkant og korvinduerne blev opsat skillevægge med fyldingsdøre (jf. fig. 14a og d samt 22).⁶⁷ Rummet blev møbleret med en †*præstestol*, en lænestol beklædt med læder.¹⁴⁹ 1913 blev skillevæggenes placering ændret til at være mellem alterets bagside og østvæggen (jf. fig. 17).¹⁵³ 1927 var rummet indrettet med bord, stol og servante.¹⁵⁴

2) *Dåbsventeværelse*, indrettet 1950 i sydsiden under orgelpulpituret. Rummet er møbleret med bord og løse stole (jf. ovf.). Det benyttes desuden til opbevaring.

SKABE OG PENGEBEHOLDERE

Skab (jf. fig. 13 og 39), antagelig 1758,²² i form af en rundbuet niche østligst i korets sydmur. Nichen er lukket med en låge, fornyet 1840,¹⁵⁵ med tre rektantede fyldinger, indsat i et gerigt, der foroven afsluttes af en profileret gesims, hvorover er et svejft gavlstykke med påsat roset mellem fligede blade. Alt malet med lys grå farve. I skabsnichen opbevarede tidligere alter- og messeklæder samt pengetavler.

Pengeblokke. 1) (Fig. 53), 1759,²² ca. 98 cm høj, af bejdet eg, beslået med jernbånd. Blokken er rektantet med fremspringende sokkel og blokhus, der ved overgangen til skaftet har profilled. Låget lukkes med et overfaldslukke med to hængslede

bånd; øverst er en pengeslids. 1782 blev hulrummet i blokken gjort dybere.²²

2) (Fig. 54), 1783, udført af Peiter Christensen,²² svarende til nr. 1. Blokkene stod oprindeligt i tværgangen, vel ved syd- og norddøren,²² derpå 'i skibet'.¹⁵⁶ Nu er de opstillet i skibets vestende på hver side af døren, nr. 1 i nord, nr. 2 i syd.

Pengebøsse, 1900-tallets begyndelse, af messing, cirkulær med reliefkors på forsiden og pengetragt foroven. På den vandrette korsarm er indskrift med fordybede versaler: »Ydre Mission«.

†*Pengebøsser.* 1-3) 1758 anskaffedes tre 'sparebøsser'.²² Antagelig identiske med tre 'blikbækkener' med hængelås, beregnet til at sætte inden for kirkedørene, omtalt i 1800-tallets begyndelse.²² 4-6) 1868 nævnes tre nye bøsser.⁸⁰ 7-9) 1886, af blik.¹⁵⁷

Fig. 53-54. Pengeblokke. 53. Nr. 1, 1759 (s. 1577). 54. Nr. 2, 1783, udført af Peiter Christensen (s. 1577). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Poor boxes.* 53. No. 1, 1759. 54. No. 2, 1783, made by Peiter Christensen.

Fig. 55-56. Klingpunge. 55. Nr. 1, formentlig skænket 1696 af rådmand Jens Gummesen (s. 1578). 56. Nr. 2, formentlig anden halvdel af 1700-tallet (s. 1578). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Collection purses. 55. No. 1, probably donated in 1696 by Alderman Jens Gummesen. 56. No. 2, presumably second half of 1700s.*

Klingpunge. 1) (Fig. 55), antagelig identisk med en klingpung skænket 1696 af rådmand Jens Gummesen²² og i så fald overført fra den gamle kirke. Drejet, brunmalet skaft med dølle af sølv og pose af skind, beklædt med grønsort fløj med sølvgaloner og kvast af frynser. Til pungen hører

Fig. 57. Klokke fra klingpung nr. 1, 1696 (s. 1578). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Bell from collection purse no. 1, 1696.*

en klokke af sølv (fig. 57), 3,5 cm i tværmål, med ring til fastgørelse. Foroven har klokken graverede borter, og på legemet står årstallet for donationen: »1696«; mundingsranden er profileret.¹⁵⁸ Ophængt på kirkens sydvæg nær koret sammen med nr. 2.

2) (Fig. 56), formentlig 1700-tallets anden halvdel, med seksidet, brunmalet skaft med drejet håndgreb, dølle og øsken af messing samt pose af lysebrunt fløj med guldgaloner og frynser om munden, foret med lyst lærred. Ophængt på sydvæggen nær koret sammen med nr. 1.

†*Klingpung*, 1827, af rødt fløj med guldtresser, -frynser og -kvast samt for af lærred. Pungen var forsynet med en lille sølvklokke.¹³⁵

DØRFLØJE

Dørfloje. Udvendige. 1) 1950,⁴² dobbeltfløj, flammet i diagonalstillet rudemønster. Dørgreb af messing. Ydersiden blåmalet med hvide profiler, indersiden mørkegrå med lysegrå profiler. I vestindgangen

2) (Jf. fig. 8), 1916,⁶⁷ enkeltfløj med smal sidefløj, udvendig med skråtstillede, profilerede brædder i zigzagmønster, indvendig med tilsvarende vandrette. Dørgreb af messing. Ydersiden

Fig. 58. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Interior looking west.*

blåmalet med hvide profiler, indersiden hvidmalet. I korrundingen.

Indvendige. 1) (Jf. fig. 58), 1950, fladbuet dobbeltfløj, hver fløj med 2×4 fyldinger, indsat i tilsvarende gerigt. Dørgreb af messing. Mørkegrå med lysegrå profiler. I skibets vestende. 2-3) 1950, enkeltfløje med 2×4 fyldinger og dørgreb af messing. Staffering som forrige. I syd- og nordvæggen under orglet.

De udvendige *†dørfloje*, 1758, har lignet de nuværende. Jens Smed udførte dørgrebene.²² 1790 blev Peder Hansen betalt for at male fløjene røde med hvide lister og flammer.²² Formentlig blev de alle fornyet 1916. Fløjene i *†syd-* og *norddørene*, på ydersiden flammede i diagonalstillet rudemønster og på indersiden med tre rektangulære, tredelte fyldinger,¹⁵⁹ er borttaget 1950. Den ene **fløj* er genanvendt som indgangsdør til ligkapellet.¹⁶⁰

†PULPITURER

Mindst to *†pulpiturer* var opsat ved nordvæggen, det ene bekostet af en privat, det andet af kirken. 1834 omtalte Hübertz 'et par dårligt byggede og endnu dårligere vedligeholdte pulpiturer' som vansirede kirkerummet.⁶¹ 1862 tilrådede menighedsrådet, at 'de mange pulpiturstole', som var til skade for kirken og hindrede lysets indtrængen, blev nedtaget;¹⁶¹ 1868 nævnes, at der i nordsiden var en række pulpiturstole, hvoraf kirken selv ejede de fleste, mens nogle tilhørte private.⁸⁰ Pulpiturerne blev nedtaget i forbindelse med fornyelsen af loftet 1894.²⁷

1) Før 1770, opsat af deputeret borger Christen Josephsen Steen (jf. lysekrone nr. 1).¹⁶² 1772/73 er den beskrevet som en 'på piller stående' lukket stol i de korte kvindestole i nordsiden,

Fig. 59. *Facadefragmenter, 1764, bl.a. dronning Juliane Maries monogram, fra Orgel nr. 2 (s. 1582). I NM. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Casing fragments, 1764, including Queen Juliane Marie's monogram, from Orgel no. 2.

fjerde klasse, dvs. vestligt i rækken.²² Stolen synes først nedtaget 1894.

2) 1785. Murermester Simon Rasmussen fik betaling for at 'hugge hul til bænkene, til de nye stole både under og over, og samme at indmure og tilrette udi sin orden igen', og snedker Jens Pedersen udførte nye stole af fyrretræ med lige gesims; de blev malet af Peder Hansen.¹⁶³ Pulpituret var opsat ved nordvæggen og muligvis sammenbygget med orgelpulpituret i vest; i hvert fald kunne der 1840 etableres fælles opgang i tårnrummet til orglet og 'de lukkede stole' og til tårnet.¹⁶⁴

Det store pulpitur var indrettet med fem *lukkede stole*. O. 1810 blev nr. 1 benyttet af landfogeden uden betaling, nr. 2 af landfysikus Møller, nr. 3 af Claus Klestrups enke, nr. 4 af Wilhelm Mortensen og nr. 5 af organist Hans Jensen; lejen var mellem 12 og 3 mark.¹⁴² 1894, da pulpituret skulle nedtages, blev en stol benyttet af kirkeinspektøren, tre var udlejede og den femte var i privat eje, delt mellem 6 personer.²⁷ I forbindelse med nedtagelsen blev 'den private stol', formentlig identisk med sidstnævnte, ombygget af snedkermester N. Petersen og antagelig anbragt på gulvet.²⁷

ORGLER

Orgel (jf. fig. 58 og 62), 1881,¹⁶⁵ med 16 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Aabenraa, og restaureret 1978 af samme firma.¹⁶⁶

Manual I

Bordun 16 Fod
Principal 8 Fod¹⁶⁷
Rorflöjt 8 Fod¹⁶⁸
Viola di Gamba 8 Fod
Octav 4 Fod
Flüte harmonique 4 Fod
Quinte 2 $\frac{2}{3}$ Fod
Octav 2 Fod
Terz 1 $\frac{3}{5}$ Fod

Manual II

Corno di Bassetti 8 Fod
Gedackt 8 Fod
Flöjt 4 Fod

Pedal

Subbass 16 Fod
Principal 8 Fod
Gedackt 8 Fod
Bassun 16 Fod

Klokkespil med 4 toner. Kopler: II-I, I-P. Manual-omfang: C-f^{'''}, pedalomfang: C-d'. Mekanisk aktion, sløjfevindlader. Manualstemmerne er opstillet på en todelt tvillinglade. 3 kassebælg.¹⁶⁹ Calcantklokke.¹⁷⁰ Evacuant.¹⁷¹

Orgelfacaden, der er opbygget med tre rundbuede hovedfelter og to rektangulære mellemfelter, har klingende og stumme piber af tinlegering. Midtfeltet krones af en trekantgavl med en gylden strålekrans. Den enkle udsmykning udgøres i øvrigt af spinkle bladværksornamenter i sviklerne, diskrete tandsnitfriser samt akroterier formet som palmetter. Orgelfronten, der tidligere har haft en mørk bemaling, fremtræder siden 1950 med grå nuancer, kontrasterende med gulbrune partier. Spillebordsnichen og dennes fløjdøre er rødmaledede og udgør en markant kontrast til omgivelserne. På vestpulpituret.

†Orgler. 1) 1632,¹⁷² overført fra den gamle kirke, med 12 stemmer, 1 manual og pedal, bygget af Johan Heide, Flensborg.¹⁷³ Ifølge kontrakten skulle orglet leveres med følgende stemmer:

»Manual

Printzepael 4 Voeb
Quintadeen 8 Voes
Blockflöytt 4 Voes
Actaua 2 Voeb
Michstuer 3 Piben starck
Hoelflöytt 2 Voeb
Tromeet vben im werck 8 Voes
Quintfloytt

Pedal

Gedacht 8 Voes
Tometen Baß 8 Voes
Actaua baß 4 Voes
Carnett«

Fig. 60-61. *Storvinger, 1767, fra $\dagger$ orgel nr. 2, bygget 1764 af Johann Daniel Busch (s. 1582). I NM.
Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Large wings, 1767, from $\dagger$ organ no. 2, built in 1764 by Johann Daniel Busch.

1720 indkøbtes en lille klokke til orgelværket, antagelig en kalkantklokke.²² Orglet blev repareret og ombygget 1723–25 af Hans Goldapfel,¹⁷⁴ og 1756 blev det istandsat og udvidet med én stemme af Hans Jessen og organist Johann Gottlob i forbindelse med flytningen til rådhuset, der 1756–58 var i brug som midlertidigt gudstjenestelokale. Det blev derpå opsat på vestpulpituret i den nybyggede kirke.

2) (Jf. fig. 59–61 og 95). Bygget 1764 af Johann Daniel Busch, Itzehoe, og bekostet af byens borgere med tilskud fra øens øvrige kirker.¹⁷⁵ Instrumentet indviedes 2. september, men var på det tidspunkt ikke fuldstændig færdigt.¹⁷⁶ Af en vedligeholdelseskontrakt 1772 med orgelbyggeren Jürgen Hinrichsen Angel, Flensborg, fremgår det, at orglet ikke havde kunnet godkendes ved afleveringsforretningen, og at kirkekassen stadig rådede over et

beløb, der var blevet tilbageholdt fra Busch, og som ville kunne benyttes som betaling for en færdiggørelse af instrumentet. 1785 foretog Angel en større reparation.¹⁵⁶ Orglets bælganlæg, der var anbragt i et bælghus (omtalt 1768), fornyedes 1842.⁸⁶

Bevarede ornamenten i Nationalmuseet synes at vise, at *orgelfacaden* har haft en traditionel opbygning med tre pibetårne og mellemliggende pibefelter i én eller to etager.¹⁷⁷ Udskaarne *monogrammer*, »F5« og »JM« (kong Frederik V og dronning Juliane Marie) (fig. 59), der kronede sidetårnene, samt et *fragment* med malet årstal »1764« (fig. 95) er nu i Nationalmuseet (NM inv. nr. D156/1989).¹⁷⁸ Her findes ligeledes to *storinger* (fig. 60–61), udført 1767 af billedhuggeren »Lacuret« (jf. ndf.) (NM inv. nr. F 218).⁸⁶ Vingene, med rocailler, er udsmykket med et stort antal musikinstrumenter på diagonal gitterværksbaggrund. Flere af instrumenterne er udført som miniatrappes. Følgende instrumenttyper er repræsenteret: trompet, valdhorn, signalhorn, blokfløjte, traversfløjte, panfløjte, violin, lut, lyre, tamburin og pauke. Den oprindelige, antagelig polykrome bemaling er senere skjult bag et lysebrunt malingslag. Vingernes højde på 260 cm viser, at den største facadepibe kan have haft 8 fods længde. Orglet stod på vestpulpituret, formentlig med bælgplacering i tårnet.

Orgelpulpitur (jf. fig. 58), opsat 1758 af tømrermester Johan Paul Seiffert ved vestvæggen.⁸³ Ombygget flere gange, senest 1950 efter tegning af Andreas Jensen. Pulpiturets forside, af panelværk, har let fremskudt midterparti med fladbuet fremspring i midten; det glatte postament og den flade, rektantede håndliste er tilsvarende forkrøppet. Foran de fremskudte partier er tæstillede, slanke balustre med midtring, mens der i siderne er påsatte, rektangulære plader, der gentages i postamentfeltet. Rammeverket er malet med hvidt og gråt, balustrene er hvide og pladerne brungule med dekoration af grønne blade med hvide konturer. Pulpituret er møbleret med i alt syv stolestader, svarende til stolene på gulvet, og malet lysegrå.

Pulpituret blev opsat til *†orgel* nr. 1 og måtte sænkes i forbindelse med anskaffelsen af *†orgel* nr. 2 1764.²² Det blev båret af piller af træ, antagelig de fire piller med skråstivere, som ses på fig. 62.

Fig. 62. Indre set mod vest, efter 1913. Postkort i NM.
– *Interior looking west, after 1913.*

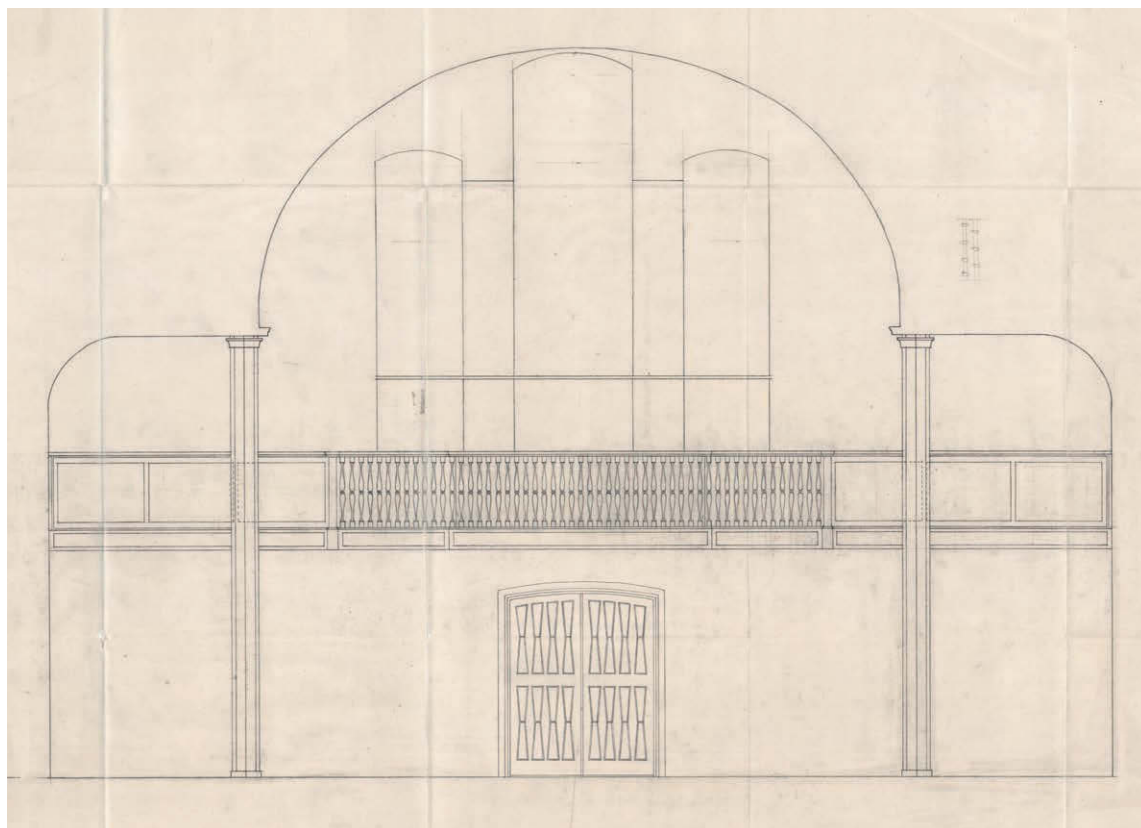

Fig. 63. Forslag til orgelpulpiturets front. 1:100. Tegnet af Andreas Jensen 1950 (s. 1582). I Danmarks Kunstbibliotek. – *Proposal for front of organ loft, Andreas Jensen 1950.*

Brystningen havde karakter af et gitter¹⁷⁹ og var fra begyndelsen udført med et buet fremspring, som 1767 blev prydet med et relief af Frederik V's våbenskjold (jf. ndf.). Samtidig blev pulpituret malet med 'brun ægte marmorering' af Bohn Johansen og Henning Frederik la Croix.²² O. 1863 blev det egetræsmalet.¹⁸⁰ 1881, i forbindelse med opsætningen af det nuværende orgel, blev gulvet omlagt med nye brædder og bjælker.¹¹⁸ På tegninger, udført i forbindelse med ombygningen af loftet 1894, ses en brystning af fyldingspaneler (fig. 15), som kunne være udført i denne forbindelse.

Efter kirkerummets istandsættelse 1913 fremstod pulpituret med front af gitterværk, mellem retkantede piller, der var fordoblet omkring det let fremskudte midterparti; mellem de dobbelte piller var planteornamenter i gennembrudt arbejde, alt malet med lys farve (jf. fig. 62). Ved ombygningen 1949-50 blev den nuværende, lukkede

brystning opsat (jf. fig. 63), og der indrettedes gennemgang samt dåbsventeværelse og trappe- og skabsrum under pulpituret.¹⁸¹

Relieffet med *Frederik V's våbenskjold* (fig. 64), 1767, er skåret af en i øvrigt ukendt »bildhuger Lacuree« (»Lacurel«?) eller »Lacuret«.¹⁸² Våbnet, der er fæstnet til en plade af fyrretræ, er skåret af blødt træ, antagelig lind. Det måler 110×78 cm. Skjoldet indrammes af en rokokokartouche med småkviste med blomster og blade samt slyngede bånd, der er bundet i en sløjfe forneden. Øverst er kronen. Oprindeligt var det vistnok flankeret af to vildmænd. Den oprindelige staffering blev afdækket og udbedret 1949. Selve skjoldet er malet i de heraldiske farver, den indrammende rokokkoornamentik står med rester af okkergul farve med islæt af rødt, grene og blade har spor af grøn farve, båndene er blå, og kronen er forgyldt med blå sten og dybrød puld.

Fig. 64. Frederik V's våbenskjold, 1767, oprindelig opsat på orgelpulpiturets brystning (s. 1583). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The royal arms of Frederik V, 1767, originally set up on the parapet of the organ loft.*

Billedhuggeren modtog 50 rdlr. for to *storinger (jf. *†orgel* nr. 2 ovf.) 'og det kongelige våben at sætte på rondellen i moderne billedhuggerarbejde'; arbejderne blev malet af Bohn Johansen.¹⁸³ Kongevåbnet blev som nævnt opsat på det buede fremspring midt på orgelpulpiturets brystning.¹⁸⁴ Det er istandsat 1864 og 1894⁹⁴ og derefter ophængt på skibets vestvæg over pulpituret, hvor det fandtes 1949.¹⁸⁵ Ved en restaurering samme år blev bl.a. kronen, der var stærkt medtaget, fuldstændiggjort og et stykke bånd tilføjet. Samtidig blev en omfattende, ældre opmaling af den oprindelige staffering afrenset.¹⁸⁶ Siden 1950 ophængt på våbenhusets østvæg over døren.

TAVLER, RELIEFFER OG MALERIER M.M.

Salmenummertavler 1-6) (Jf. fig. 21), o. 1850,¹⁸⁷ med enkel, profileret ramme med riller og drejede knapper i hjørnerne, inddelt i seks vandrette felter til skydebrikker. Rammen er gråmalet, knapperne forgyldte og nummerbrikkerne hvide med sorte cifre. Tavlerne er fordelt med to på sydvæggen, to på nordvæggen og en i hver side ved indgangen til koret.

Blandt *†salmenummertavler* kan nævnes: 1-2) 1783/84, udført af snedker Jens Petersen. Maler Ditlev Ernst malede tavlerne sorte, så man kunne skrive salmenumre på dem med kridt.²² 3-5) 1817, udført af snedker Jacob Møller og maler Kjellerup. Med skydebrikker.²² 1852 havde kirken fire salmenummertavler, som blev malet hvide med sorte tal.¹⁶⁴ 6-8) 1904 anskaffedes tre tavler med malet indskrift: »Ny Salmebog«.¹⁸⁸

†Middelsoltidstavle, 1880, sortmalet, med påskrevet middelsoltid i Ærøskøbing efter Københavns meridian (jf. tilsvarende tavler i Rise, Bregninge og Soby kirker).⁸⁹

Nøglebrædder. 1) (Fig. 65) 1862,⁶⁷ 124×52 cm, af træ, sortmalet med indskrift med hvid skriveskrift og forsynet med kroge, hvorpå der hænger nøgler til *†stolestadernes* døre (s. 1573). På tavlen er indtegnet en plan over *†stolestaderne*. Hver stol er forsynet med en indskrift, der angiver, hvem der måtte benytte den (jf. *embedsstole* s. 1574), eller med et nummer; endvidere er på en del stole anført bemærkningen »aaaben«, der angav, at stolen frit kunne benyttes uden betaling til kirken – ved disse hænger i sagens natur ingen nøgle. Nøglebrættet hænger i dåbsventeværelset.

2) (Fig. 96), formentlig slutningen af 1800-tallet, 53×36 cm, af bejdset eg med profileret gesims foroven og påmalede, hvide cifre samt kroge, hvorpå der hænger nøgler til stolestader. I dåbsventeværelset.

Andre tavler. Relieffer. 1) 1909, *Golgathascene*, skåret af Hans Chr. Petersen, af egetræ, 72,5×47 cm. Kristus på korset omgivet af knælende og stående skikkelser, i baggrunden konturerne af byen Jerusalem. Forneden signatur med fordybede versaler: »HCP. Ærøskøbing 1909«. Relieffet hang

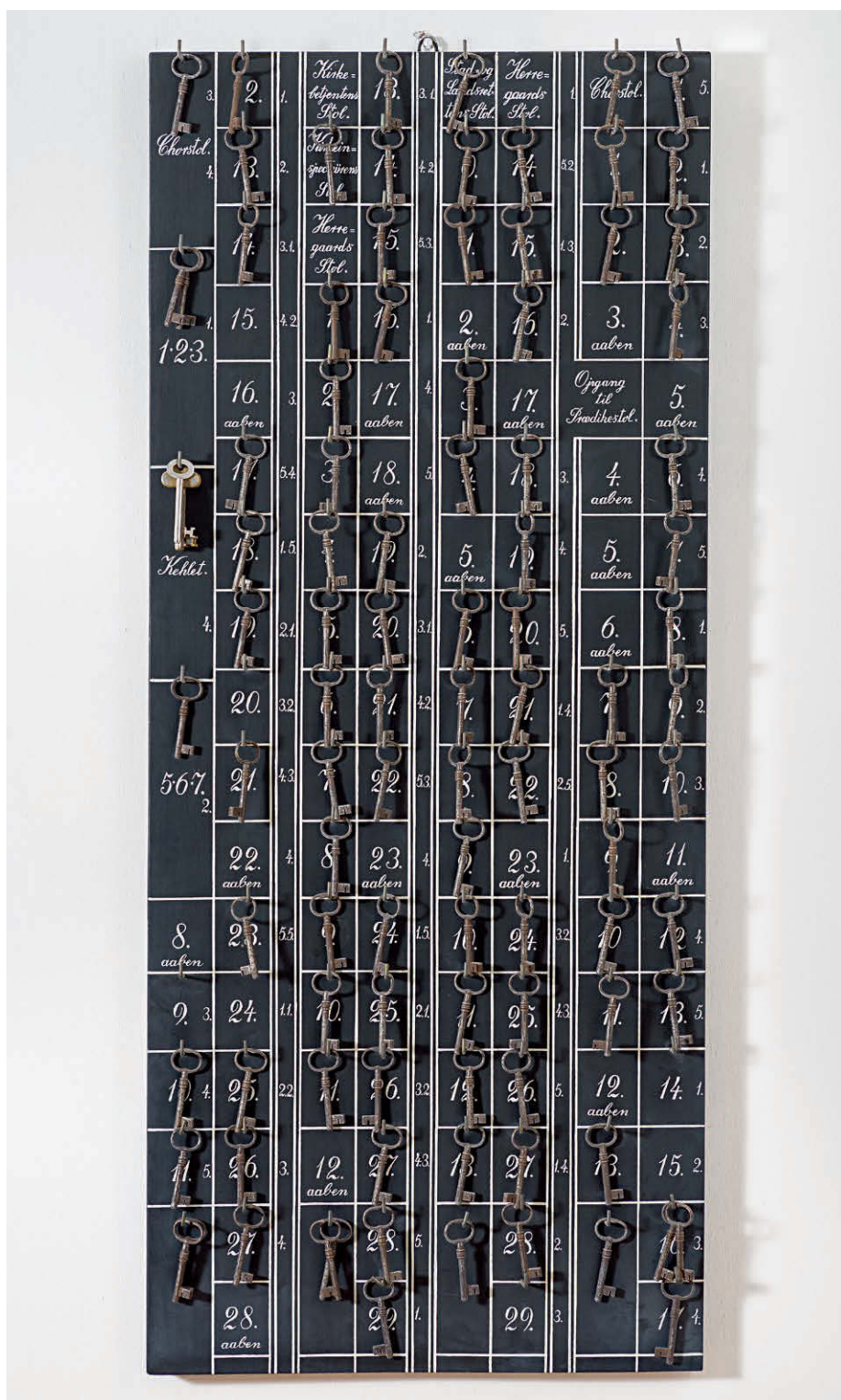

Fig. 65. Nøglebræt nr. 1, 1862, med plan over stolestaderne (s. 1584). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Key rack no. 1, 1862, with plan of pews.*

Fig. 66. Gravlæggelsen, 1734, malet af Johann Friedrich Martin Schröter, Slesvig, og skænket af Otto Hywadt. (s. 1586). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The Entombment of Christ, 1734, painted by Johann Friedrich Martin Schröter, Schleswig, and donated by Otto Hywadt.*

oprindelig i nordøsthjørnet ved overgangen mellem skib og kor. Nu i dåbsventeværelset.

2) Nyere, *Kongernes tilbedelse*, skåret i egetræ og indsat i en profileret ramme af fyrretræ, 50×40 cm; usigneret. Bejdsat. I dåbsventeværelset.

Maleri (fig. 66), 1734, *Gravlæggelsen*, malet af den slesvigske maler Johann Friedrich Martin Schröter, skænket af Otto Hywadt. Olie på lærred, 193×177 cm (lysmål 168×152 cm), indsat i en profileret, sortmalet ramme med forgyldt inderprofil. På rammens øverste, vandrette led er malet giverindskrift med forgyldt antikva og fraktur: »Otto Hywadt Verehrete dieses«, på det nederste vandrette led årstallet for donationen med versaler: »Anno 1734«.

To mænd, klædt i røde kjortler, lægger Kristi afsjælede legeme i kisten. Bag kisten står andre personer, deriblandt antagelig Maria med blå hovedlin, og ved siden af hende den skæglose Johannes; forrest en kvinde med en salvekrukke. Foran kisten ses tornekronen, en kande og et vandfad. På kistens fodende er malerens signatur skrevet med sorte versaler på meget mørk bund, knapt synlig: »Io: Fri: Mat: Schröder anno 1734«.¹⁸⁹ Motivet er vist i en klippehule med to åbninger, hvorigennem der er udkig til Jerusalem (tv.) og Golgathahøjen (th.). Gennem den venstre åbning ses endvidere stenen med forseglingsbånd, der blev væltet fra graven, derover en svævende, knælende og grædende kvindeskikkelse, antage-

Fig. 67–68. Lysekroner. 67. Nr. 1, 1600-tallet (s. 1587). 68. Nr. 2, 1758, skænket af rådmand Christopher Elias Gotlob og hustru Anna (s. 1588). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Chandeliers*. 67. No. 1, 1600s. 68. No. 2, 1758, donated by Alderman Christopher Elias Gotlob and his wife Anna.

lig Maria, og øverst Guds øje som hentydning til det guddommelige forsyn; i den højre åbning er gengivet de tre kors på Golgatha under en skyet aftenhimmel.

Gengivelsen af Gravlæggelsen er udført efter et kobberstik af Johann Sadeler I (1582–85), stukket efter en tegning af Dirck Barendsz. Samme motiv er benyttet i Matthäus Merians Bibel 1630 (dog spejlvendt). De øvrige elementer er tilføjet. Maleren, Johann Friedrich Martin Schröter, kendes desuden fra et portræt af sognepræst Claussen (†1739) i Slesvig Domkirke.¹⁹⁰

Maleriet er restaureret 1950. 1884 hang det på korets sydvæg, 1947 på korets nordvæg.¹⁹¹ Nu på skibets nordvæg.

†*Maleri*, skænket af 'student Petersen' i sommeren 1824. Ukendt motiv.⁶⁷

BELYSNING

Lysekroner. Kirken rummer i alt syv lysekroner, heraf en fra 1600-tallet og en fra 1758, mens de øvrige er nyere barokkopier.

Mindst to lysekroner blev overført fra den gamle kirke. Det gælder ud over nr. 1 en 'gam-

mel' *†*lysekrone, der 1764/65 blev solgt til urmageren for 1 rdlr. og 24½ mark.¹⁹² 1813 havde kirken tre messingkroner af forskellig størrelse,²² og 1884 nævnes samme antal.⁸¹ Kronerne, der hang i jernkæder, fordelte sig med en i koret og to i skibet.¹⁹³ 1865/66 blev de renoveret med 12 nye messingarme og 'dekorationer'.⁶⁷ 1913 blev lysekronerne omdannet til elektricitet og forsynet med lysattrapper af porcelæn.¹⁹⁴ Alle lysekroner, på nær nr. 7, er ophængt i hvidmalede jernstænger med forgyldte kugler.

1) (Fig. 67). Tidligst omtalt 1692, overført fra den gamle kirke. Kirkens største lysekrone har forneden ni s-svungne arme med bladled på midten og profileret lydeskål, adskilt af fligede pyntearme med oprullede ender. Derover er syv (oprindelig ni) små prydarmer med oprullede ender, der hver bærer en lydeskål. Balusterskaftet afsluttes forneden af en hængeskugle med profileret knop og kursivindskrift med skilletegn i form af små rosetter: »Christian Josephsen Steen Renovatum Anno: 1758 de(n) 12 Augusty« (jf. *†*pulpitur nr. 1). Topfiguren er en flakt ørn, hvis vingespids er afbrækkede i den ene side. Øverst er en trepasformet ophængsring, prydet med et englehoved.

Fig. 69-70. Kirkeskibe. 69. Nr. 1, 1894, »Deus Regit«, bygget og skænket af krydstoldbetjent Hans Chr. Kisbye (s. 1589). 70. Nr. 2, 1936-38, »Haabet«, Ærøskøbing, bygget og skænket af maskinchef Jørgen Hansen Svarer (s. 1589). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Church ships*. 69. No. 1, 1894, "Deus Regit", built and donated by crossing customs officer Hans Chr. Kisbye. 70. No. 2, 1936-38, "Haabet", Ærøskøbing, built and donated by Chief Engineer Jørgen Hansen Svarer.

1717 blev en af armene loddet;⁸⁶ 1742 beskrives kronen som brøstfældig,²² og i forbindelse med overflytningen til den nye kirke bekostede Christian Josephsen Steen en istandsættelse (jf. indskrift ovf.). 1760 blev ørnefigurens ene vinge loddet.²² Kronen hænger midt i skibet.

2) (Fig. 68), 1758, skænket af rådmand Christopher Elias Gotlob og hustru Anna (jf. $\dagger$ lukket stol nr. 4).

En lille lysekroner med 2×6 s-svungne arme med bladled og profilerede lydeskåle. Balusterskaffet afsluttes af en hængeskugle med profileret knop og giverindskrift med versaler mellem dobbelte rammelinjer: »Christopher Elias Gotlob Anna Gotlobs anno 1758«. Topfiguren er en flakt ørn. Lysekronen hænger i koret.

3-4) (Jf. fig. 16 og 58), 1930, udført hos gørtlerfirmaet G. Erstad-Pedersen, Århus. Barokkopier med otte s-slyngede arme med delfinled. Hver arm bærer to profilerede lydeskåle, den ene for enden, den anden på et oprullet ornament over delfinledet. Øverst er otte s-slyngede pyntearme. Balusterskaffet ender forneden i en stor hængeskugle med tre omløbende profilinjer og profileret knop og afsluttes foroven af et kugleled med fligede vinger samt trepasformet ophængsring. Kronerne hænger i skibet.

5) Barokkopi. En lille krone med 2×8 s-slyngede arme med bladled, balusterskaffet, profileret hængeskugle med tilsvarende knop og topfigur i form af en flakt ørn. I vestenden.

6-7) Barokkopi med otte s-slyngede arme med fligede pynteled, og derover otte pyntearme (på kronen i dåbsventeværelset er kun de fire bevarede) med opstandere i gennembrudt arbejde. Balusterskaffet afsluttes af en profileret hængeskugle med tilsvarende knop og krones af en topfigur i form af en romersk soldat (jf. Kattrup Kirke, *DK Århus* 4723). Kronerne hænger i våbenhuset og dåbsventeværelset, sidstnævnte i en umalet jernstang.

$\dagger$ Lysekroner. 1) Overført fra den gamle kirke, bortsolgt 1764/65 med betegnelsen 'gammel' (jf. ovf.).

$\dagger$ Lysearme. 1) Tidligst omtalt 1692, monteret på prædikestolen og overført fra den gamle kirke sammen med denne.²² 2) 1788, af metal, til brug på prædikestolen.²² 3-4) Omtalt 1813, på orglet.²²

Otte lampetter (jf. fig. 16), nyere barokkopier, af messing, hver med tre s-svungne arme, balusterskaffet med hængeskugle med profileret knop og ophængsring foroven, er opsat på nord- og sydvæggen. $\dagger$ Lampetter, 1814 nævnes otte sådanne.¹⁴⁰

Fig. 71-72. Kirkeskibe. 71. Nr. 3, 1936-38, »Pax«, bygget og skænket af maskinchef Jørgen Hansen Svarer (s. 1589). 72. Nr. 4, 1939, »Thermopylae«, bygget af skibsbygmester Gorm Clausen, Marstal, og skænket af borgere 1943 (s. 1589). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Church ships*. 71. No. 3, 1936-38, "Pax", built and donated by Chief Engineer Jørgen Hansen Svarer. 72. No. 4, 1939, "Thermopylae", built by master shipbuilder Gorm Clausen, Marstal, and donated by citizens.

KIRKESKIBE

1) (Fig. 69), 1894, »Deus Regit«, bygget og skænket af krydstoldbetjent Hans Chr. Kisbye.¹⁹⁵ Tremastet fuldrigger. I agterenden samt på hver side er et skjold med et hvidt georgskors på rød bund. Brun- og sortmalet med gyldne, røde og hvide detaljer; navnet er anført på agterspejlet med forgyldte versaler. Skibet hang oprindeligt østligt i skibet foran alteret i en jernkæde med fire forgyldte kugler, men blev 1930 flyttet til sin nuværende plads i vestendens sydside.¹⁹⁶

2) (Fig. 70), 1936-38, »Haabet«, Ærøskøbing, bygget og skænket af maskinchef Jørgen Hansen Svarer.¹⁹⁷ En jagt, hvis agterende er prydet med to overflødhedshorn. Skroget er rød- og sortmalet med grønne, hvide og gule detaljer. Skibets og byens navn er anført med hvide versaler på agterspejlet. Ophængt 1939 i midtergangen, siden flyttet til den nuværende plads i østendens nordside.

3) (Fig. 71), 1936-38, »Pax«, bygget og skænket af maskinchef Jørgen Hansen Svarer.¹⁹⁸ Tremastet bark, hvis skrog er udført som en kopi af skonnerten »Cecilie« af Ærøskøbing. Grøn- og sortmalet med hvide og røde detaljer; navnet er anført med versaler på en tavle, hvis ramme er oprullet i volutter og kronet af krydslagte split-

flag. Ophængt 1939 i midtergangen, siden flyttet til den nuværende plads i østendens sydside.

4) (Fig. 72), 1939, »Thermopylae«, bygget af skibsbygmester Gorm Clausen, Marstal, og skænket af en kreds af borgere 1943.¹⁹⁹ Model af den britiske klipper af samme navn, bygget 1868 i Aberdeen og da regnet for verdens hurtigste sejlskip. Galionsfiguren viser den spartanske konge Leonidas I, der i 480 f.Kr. ledte den græske hær i slaget ved Thermopylae. Skibet er brun- og sortmalet med detaljer i guld, rødt og hvidt. Navnet er anført på agterspejlet med forgyldte versaler, flankeret af splitflag. Skibet hænger i vestendens nordside.

†*Kirkeskib*, omtalt 1813, 'en jagt for fulde sejl'.²²

†BEGRAVELSESUDSTYR

Kirken havde to †*ligbåre*, en stor og en lille, der stod i våbenhuset.²² Den ene, fra 1750,²² var overført fra den gamle kirke, den anden anskaffedes 1766.²²

†*Ligklæder*. 1) 1737, med uldne bånd og frynser, overført fra den gamle kirke.²² 1763/64 blev klædet repareret af Johan Skrædder.²² 2) 1780. Klædet, der havde uldne bånd, kostede 37 rdlr.²² 3-5) 1817, tre nye ligklæder med tilhørende bånd og frynser, såvel af sølv som af 'amagergarn' (bomuld).²²

TÅRNURE

Tårnur, 2014, Hörz Omega Dis.

(†) *Tårnur* (fig. 73), 1885, fra tårnurmagerfirmaet Bertram Larsen, København. Grønmalet støbejernsværk, ca. 115×50 cm, 40 cm højt. Uret er indrettet med Denisongang og kan gå i otte døgn.²⁴ Det bærer firmaets signatur (versaler): »Bertram Larsen Taarnuhrfabrikant Kjøbenhavn«. Uret står i et urhus med glsruder på et tømret rammeværk af fyrretræ, der er placeret i et afskildret rum i tårnets øverste stokværk.

† *Tårnur*. Tidligst omtalt 1675 i forbindelse med en mindre reparation;²² overført fra den gamle kirke. Uret krævede gentagne reparationer, hvoraf de mere omfattende nævnes her: 1691 reparerede sejmager Niels Clausen 'adskilligt' på uret,²² 1706 blev det repareret i Odense, hvilket kostede 44 rdlr.,²² 1718 udførte monsieur Bloch arbejde på uret for 16 rdlr., og 1723 havde Poul Urmager det under reparation i seks uger.²² 1730 blev slagværket fuldstændig renoveret af en urmager fra Kiel, da det var ubrugeligt og havde stået stille i et halvt år,⁸⁶ og 1740 blev det repareret af den lokale urmager Christopher Hoffenblat.²⁰⁰

1758 fik Claus Clausen Smed fra Marstal betaling for at opstille uret i den nye kirke.²² Han varetog herefter det årlige tilsyn med uret og ud-

førte forskellige arbejder på det, bl.a. en ny viser, et nyt hjul til gangværket og forbedringer af uroen.²² 1764 fandtes to små *†klokker* i kirkerummet, hvoraf den største formentlig var slagklokke for urværket (jf. f.eks. Svendborg Skt. Nikolaj s. 214), mens den anden muligvis var *†orglets kalkantklokke*.²⁰¹ 1770 overtog hans søn, Albert Clausen Fabricius, urmager i Ærøskøbing, tilsynet med uret, og 1772/73 satte han det fuldstændig i stand med nyt gangværk og reparation af slagværket for 50 rdlr.²⁰² I hvert fald fra dette tidspunkt kunne uret gå i 24 timer.²² 1819 var uret 'yderst brøstfældigt', og sønnen, Claus Albertsen Fabricius, foretog en gennemgribende renovering, der kostede 400 rbdrlr.²² 1885 blev det erstattet af ovennævnte.

1758 udførte snedker Erich Sederberg og Hans Smed et 'futtal', dvs. et *†urhus*, omkring uret, som 1769 blev malet og forsynet med to låse.²²

Urskiven (jf. fig. 14a), 1885,²⁰³ er indmuret øverst i tårnets vestmur. Den kvadratiske skive er sortmalet med blå midte og forgyldte romertal og visere. I sviklerne danner forgyldte arabertal året for skivens opsætning: »1885«.

† *Urskiver*. 1) 1724, tilsyneladende overført fra den gamle kirke. Af eg. Maler Nicolai Beusch fik betaling for at male en viser og en solskive. Til arbejdet medgik 12 bøger guld.⁸⁶ 1739 blev skiven

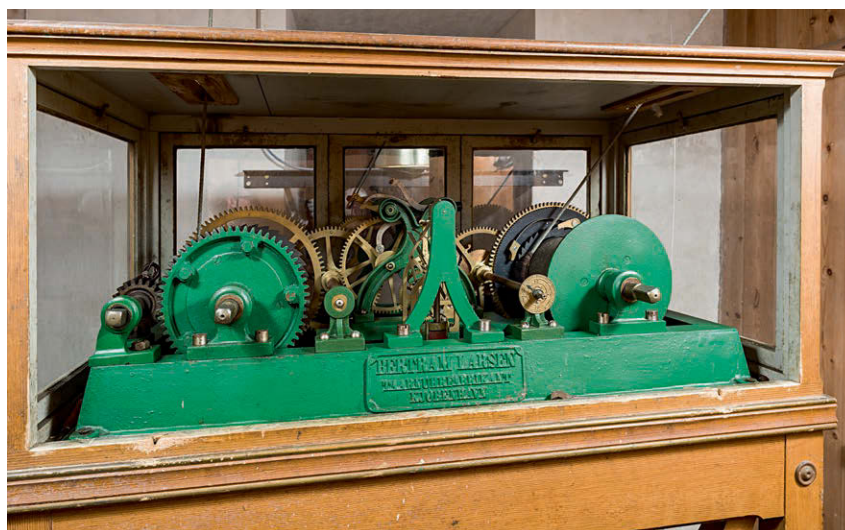

Fig. 73. (†) *Tårnur*, 1885, fra firmaet Bertram Larsen, København (s. 1590). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – (†) *Tower clock*, 1885, from the firm Bertram Larsen, Copenhagen.

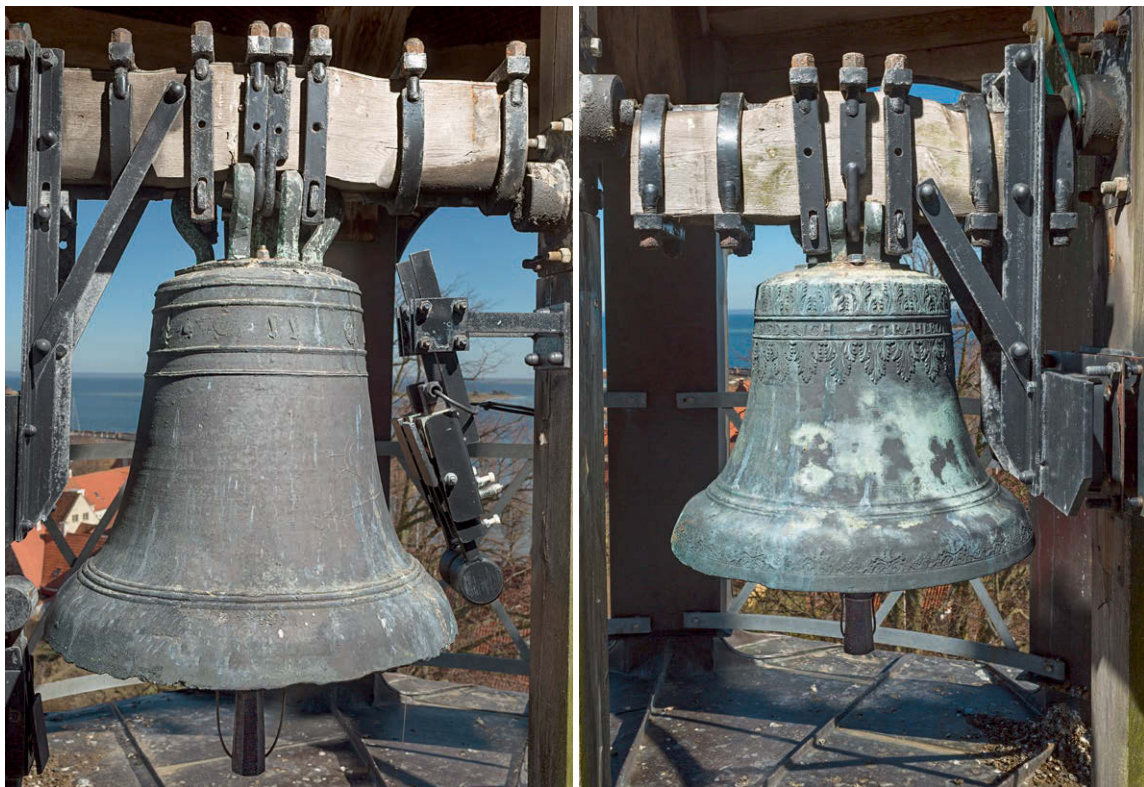

Fig. 74-75. Klokker. 74. Nr. 1, formentlig 1400-tallets første fjerdedel, støbt af »Pether« (s. 1591). 75. Nr. 2, 1747, støbt af Dietrich Strahlborn i Lübeck (s. 1591). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Bells. 74. No. 1, presumably first quarter of 1400s, cast by »Pether». 75. No. 2, 1747, cast by Dietrich Strahlborn in Lübeck.

istandsat af Søren Snedker og maler Bohn Johansen,²² 1766 igen malet af sidstnævnte.²² 2) 1794, udført af Martin Christian Lorentzen. Skiven blev malet og forgyldt med ægte guld.²² 3) 1818, udført af snedker Jacob Møller, malet med forgyldte tal og viser af H. Kjellerup.²²

KLOKKER

1) (Fig. 74), formentlig 1400-tallets første fjerdedel, støbt af »Pether«.²⁰⁴ Overført fra den gamle kirke. Tværmål 62 cm. Om klokken hals er tre bånd. I det midterste findes en ikke umiddelbart opløselig indskrift, til dels med majuskler, aftryk af fire brakteater, støberens sigil (to gange) og støbermærket: to krydslagte hamre.²⁰⁵ På legemet er en seksbladet roset, dannet af spinkle, dobbelte linjer, hvorfra udgår forskellige ornamenter, bl.a. et kors foroven.²⁰⁶

1729 faldt kneblen ned og gik i stykker.²² 1757, forud for ophængningen i den nye kirke, blev Claus Clausen Smed betalt for en jernbøjle om svingtræet til den store klokke, så det kunne bære den, og selve klokken blev 'beslået'.²² 1948 ophængt i moderne slyngebom.

2) (Fig. 75), 1747, støbt af Dietrich Strahlborn i Lübeck.²⁰⁷ Klokken, der er overført fra den gamle kirke, måler 46 cm i tværmål. Tre af kronehanke- ne har været knækket, hvorfor den nu er forsynet med tre påboltede kronehanke.⁴² Om halsen er støberindskrift med versaler mellem rundstave og palmetbort: »Diederich Strahlborn me fudit[!] Lubecæ anno 1747« (Dietrich Strahlborn støbte mig i Lübeck år 1747). Ved overgangen mellem legemet og slagringen er to lister, og på slagringen en bort af akantusornamenter.

Klokken er 1948 ophængt i moderne slyngebom.

GRAVMINDER

Kirken rummer kun fem gravminder (et epitafium og fire gravsten), som alle er overført fra den gamle kirke. Yderligere en **★**gravsten, ligeledes oprindelig i den gamle kirke, er i privateje. Derimod er ingen gravsten fra den nuværende kirke (tiden 1758-1805) bevaret.

I knap 50 år, frem til forbuddet mod begravelser inde i kirkerne 1805, fandt byens bedrestillede borgere og embedsmænd deres sidste hvilested under kirkegulvet. Der synes dog ikke at være indrettet egentlige murede begravelser bortset fra en enkelt under korgulvet, som i 1700-tallets sidste del tilhørte købmand Peder Rasmussen Gebert (s. 1596). De mange jordfæstegrave var koncentreret i skibets midtergang og i de to nord-sydgående tværgange (hhv. 'den øverste gang', der adskilte koret fra skibet, og 'korsgangen', der løb tværs over skibet fra **†**dørene i nord og syd (jf. fig. 14d). 1766 blev Peter Groths hustru 'jordet' i den øverste gang,²² 1769 blev madam Bahnsen, der var enke efter præsten i Tranderup, begravet 'neden for korsgangen' (dvs. i midtergangens vestlige del),¹³¹ 1770 blev Erich Mortensens dødfødte søn begravet 'oven for korsgangen' (dvs. i midtergangens østlige del),²² og 1772 blev Johan Hendrick Jørgensens barn begravet 'i korsgangen'.²² Enkelte gange nævnes begravelser i sidegangene, således 1764, da hr. Westhof, personel kapellan i Rise og Marstal, blev jordet i søndre sidegang.²² 1769 blev Jens Michelsen Schytts kone begravet i midtergangens nordside foran stol nr. 7-8, hvor hun havde haft sæde,¹³¹ og i 1770'erne siges flere begravelser at være foretaget under stolestaderne: 1773 blev madam Zimmer, præsteenke fra Tranderup, begravet under de nederste stole,²² 1775 blev Albret Groth og hans hustru begravet under de øverste stole,¹³¹ og 1779 blev rådmand Claus Philipson Hay begravet under stolene i den øverste gang.²² Da gulvet blev brudt op i forbindelse med ombygningen 1949-50 fremkom flere grave, bl.a. fandt man to kister foran alteret, som blev dækket til igen.²⁰⁸

Kirkens præster nød fri begravelse i koret. 1768 anmodede sognepræst Didrik Pedersen Top om også at få sit barn begravet i koret uden betaling,²² 1776 bad kapellan Hans Jensen Holm om, at hans hustru måtte få fri begravelse i koret,²² og 1795 blev både sognepræst Søren Nielsen Gudme, hans hustru og hans ældste søn Niels begravet i koret uden betaling.²² Også klokker Hans Pedersen Lund fik 1783 gratis begravelse i kirken,²² ligesom rektor og kordegn Jens Bagger 1787.¹³¹

Andre søgte at opnå samme privilegium. 1766 anmodede kirkeværge Hans Jessen forges om, at hans barn måtte blive begravet i korsgangen uden betaling 'formedelst den store møje, jeg som kirkeværge ved kirken

må forrette',²² 1767 søgte rådmand Mogens Weber om fri begravelse i den øverste gang,¹³¹ og 1769 anmodede byfoged Ole Hannibal Boldt om det samme i midtergangens østende, begge med henvisning til deres embede.¹³¹

Den sidste begravelse i kirken var landfoged Johan Tilemanns hustru, Regitza Sophia Brandt, 5. febr. 1805 (jf. kirkegårdsmonument s. 1596).²² De følgende år blev sammensunkne grave i kirken løbende fyldt op. 1805 blev 11 grave repareret, 1808 blev alle nedsunkne grave opfyldt og 'sammenstampet', 1816 blev fire grave fyldt op, og 1819 blev der lagt mursten i gulvet over 16 grave.²² I forbindelse med disse arbejder må en del af de gravsten, der uden tvivl har ligget i kirkegulvet, være taget op og kasseret eller bortsolgt. Endnu 1840 nævnes dog en udgift til 'transport af de store gravsten' i forbindelse med en gulvomlægning.⁶⁷ 1884 var alle gravsten udtaget af kirken, undtagen en (nr. 3), der lå som trædesten foran indgangsdøren.²⁰⁹ 1931/32 blev to gravsten opstillet mod våbenhusets sydvæg; den tredje er formentlig opsat ved ombygningen 1949-50.²¹⁰

Epitafium (fig. 76), opsat 1716 ifølge malet indskrift på rammen, over Jørgen Christopherssen (Christophersen) Rose, (kapellan), **★**8. okt. 1669, **†**24. okt. 1715, og hustru Agatha Sophia, **★**8. juni 1686, **†**<3. april 1744>; overført fra den gamle kirke.

Maleri med motiv af Korsfæstelsen, olie på lærred, 166,5×115,5 cm (lysmål 141,5×90,5 cm), indsat i en profileret, sortmalet ramme med forgyldt inderprofil; forneden på rammen er med forgyldt antikva malet: »Anno 1716«. I malerietets nederste venstre hjørne er en stor reparation, hvor der på bagsiden er påklæbet nyere lærred (senest fornyet ved en restaurering 1950).

Kristusfiguren, med lys karnation, mørkt hår, overskæg og langt kindskæg, hænger i let bøjede arme, hovedet med tornekronen falder let mod venstre skulder, øjnene synes på en gang lukkede og himmelvendte, munden er åben. Mellemgulvet er indtrukket, benene næsten strakte og højre fod lagt over venstre. Lændeklædet har lang flagrende snip bag venstre hofte. I venstre side står Maria, grædende, i mørk dragt med hvidt hovedlin, og Johannes, i rød kjortel. I højre side knæler Maria Magdalene halvt rygvendt, idet hun omfavner

Fig. 76. Epitafium, opsat 1716, over kapellan Jørgen Christophersen Rose (†1715) og hustru Agatha Sophia (†1744) (s. 1592). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Sepulchral tablet, set up in 1716 to commemorate the curate Jørgen Christophersen Rose (†1715) and his wife Agatha Sophia (†1744).*

Kristi ben; hun har langt, rødbrunt hår og er klædt i en gylden kjole med hvide ærmer og blå liv. Bag korset ses i venstre side en gruppe siddende, sørgende kvinder, i højre side de bortdragende soldater, bevæbnet med lange spyd, gående og ridende. Bagest byen Jerusalem under en aften-

himmel med grå skyer med rødlig konturer. På hver side af Kristus er et tværovalt felt i forgyldt ramme med indskrift med forgyldt fraktur på sort bund. I den venstre læses personalia for Jørgen Rose samt et skriftsted: »Jeg er opvaxen, som et palmetræ hos Vand og som Rosentræ, der mand

Fig. 77. Mindetavle, 1950, tegnet af billedhugger Gunnar Hammerich (s. 1594), over syv søfolk fra Ærøskøbing, omkomne under Anden Verdenskrig 1939-45. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Memorial tablet, 1950, designed by the sculptor Gunnar Hammerich in memory of seven seamen from Ærøskøbing, lost in World War II, 1939-45.*

tager op i Jericho Syr. 24 v(ers) 18« (Sir. 24,18, her dog sammentrasket af flere vers), i den højre personalia for hustruen samt et skriftsted: »Herren er Min deel, siger Min Siæl der for vil Jeg haabis til Hannem Thren(i) 3V(ers) 24« (Klages. 3,24).²¹¹

Epitafiet er restaureret 1950. 1884 hang det på korets nordvæg;⁸¹ 1947 på korets sydvæg.¹⁹¹ Nu på skibets sydvæg.

Mindetavle (fig. 77), 1950, tegnet af billedhugger Gunnar Hammerich og udført af stenhugger H. C. Petersen,²¹² over syv »krigsforliste« søfolk fra Ærøskøbing under Anden Verdenskrig: Jokum Hansen Albertsen, kaptajn, *7. febr. 1891, †30. aug. 1940, Marius Laur(itz) Hansen, maskin-

mester, *14. sept. 1891, †30. aug. 1940, Søren Chr(istian) Andersen, fyrbøder, *3. dec. 1886, †30. aug. 1940, Hans Anton Ditlev Ollerup, kok, *22. okt. 1913, †febr. 1940, Torben Pedersen, matros, *5. marts 1922, †11. sept. 1941, R. V. Villads-Pedersen, maskinmester, *19. april 1884, †30. maj 1943, og Alf Helmuth Nielsen, kaptajn, *3. april 1912, †12. marts 1945.

Af rød, poleret kalksten, 143×88 cm. Indskriften med fordybede versaler afsluttes med et vers: »Sømænd var de/ sønner, fædre/ danske hjerter/ dem vil hædre«. Opsat mod våbenhusets sydvæg.

Gravsten. 1) (Fig. 78), antagelig o. 1625-50, over ukendt. Rød kalksten med talrige ortoceratitter, 200×143 cm. Stenen er stærkt slidt, nederste venstre hjørne afslået og indskriften helt udvisket. I hjørnerne er medaljoner med evangelister, øverst ses tv. Matthæus og th. Markus, mens de nedre er næsten helt bortslidte. Midt på stenen er

Fig. 78. Gravsten nr. 1, antagelig o. 1625-50, over ukendt (s. 1594). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 1, probably c. 1625-50, of unknown deceased.*

Fig. 79. Gravsten nr. 2, antagelig o. 1650, over ukendt (s. 1595). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 2, probably c. 1650, of unknown deceased.*

en gengivelse af Kristus på korset omgivet af to skikkelser, vel Maria og Johannes. Ved korsfoden ligger Adams kranium. Motivet flankeres af to stående figurer med krydsede ben og med den yderste arm langs siden og den inderste løftet over hovedet.²¹³ Stenen, der oprindeligt må have ligget over en begravelse i den gamle kirke, er, formentlig 1950, opsat på en sokkel af gule mursten mod våbenhusets nordvæg.

2) (Fig. 79), antagelig o. 1650, over ukendt. Grå kalksten, 210×133 cm, med ortoceratitter, stærkt slidt. Indskriften, der er helt udvisket, har omfattet en randskrift med reliefversaler, hvoraf enkelte spor anes foroven i højre side. I hjørnerne er evangelistmedaljoner; nederst th. ses Lukas med oxen, mens attributterne for de tre andre ikke med sikkerhed kan identificeres. På stenens

midte er en fremstilling af Den opstandne Kristus stående på kisten med ligklædet over armen, sejrspanen i venstre hånd og højre hånd løftet i en velsignende gestus. Omkring kisten er fire sovende eller brat opvågnede soldater. Motivet er udført efter et kobberstik af Albrecht Dürer 1512. Stenen må oprindeligt have ligget over en begravelse i den gamle kirke. Den er opsat på en sokkel af gule mursten mod våbenhusets sydvæg.

3) (Fig. 80), o. 1656, over Las Hendrichsøn (Hendrichsen), †□ 16□, »vdi hans a[lders] □ aar«, og hustru Marren (Maren) Lasses, †8. sept. 1656 »vdi h[e]nd[e]s alders 56 aar«.

Grå kalksten, 183×140 cm. Stenen, der har flere, store ortoceratitter, er revnet tværs over. Indskriften med reliefversaler er placeret som randskrift i to omløbende, forsænkede bånd, der foroven er suppleret med yderligere tre linjer. Randskriften afbrydes af hjørnemedaljoner med englehoveder; midtfeltet står tomt. Stenen, der oprindeligt må

Fig. 80. Gravsten nr. 3, o. 1656, over Las Hendrichsen (†16□) og hustru Maren (†1656) (s. 1595). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstone no. 3, c. 1656, of Las Hendrichsen (†16□) and his wife Maren (†1656).*

Fig. 81. ★Gravsten nr. 4, o. 1660-70, over Hans Pederson Brand (s. 1596). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – ★Tombstone no. 4, c. 1660-70, of Hans Pederson Brand.

have ligget over de afdødes begravelse i den gamle kirke, lå i slutningen af 1800-tallet som trædesten foran indgangsdøren.²¹⁴ Den er nu opsat på en sokkel af gule mursten ved våbenhusets sydvæg.

★4) (Fig. 81), o. 1660-70, over Hans Pederson Brand, †16.,²¹⁵ og hustru, †16□.

Rødgrå kalksten, 205×145 cm, stærkt slidt; nært beslægtet med nr. 3. Indskriften med reliefversaler er anbragt som randskrift i forsænkede bånd; kun båndene langs stenens langsider er bevaret, mens de øvrige er helt udviskede. I hjørnerne er medaljoner med englehoveder. Stenen må oprindeligt have ligget over de afdødes gravsted i den gamle kirke. Den findes nu i haven til Vestergade 44.²¹⁶

5) Antagelig 1600-tallet, rød kalksten, 172×105 cm, helt udslidt. Stenen ligger som trædesten ved kirkens hovedindgang i vest.

†Gravsten. 1) Omtalt 1770 i forbindelse med begravelsen af rådmand Christopher Gotlobs svigermoder, Jens Færgemands enke.²²

2) Omtalt 1774 i forbindelse med begravelsen af borgmester Melchior Brolund.¹³¹ Stenen lå i kirkens 'nederste' gang.

†Muret begravelse, tilhørende købmand Peder Rasmussen Gebert. I koret. Omtalt i forbindelse med Peder Rasmussen Geberts begravelse 1790 som 'den ham udi koret overdragede frie begravelse', hvor han allerede tidligere havde betalt for sin svigerfar og sin hustru nedsættelse.¹³¹

Begravede: Mikkjel Jensen, Peder Rasmussen Geberts svigerfar, begr. 26. nov. 1771; Peder Rasmussen Geberts hustru, Maria, begr. 20. nov. 1773; Peder Rasmussen Gebert, †28. dec. 1789.

Kirkegårdsmonument (fig. 82), 1868, over [Johan Georg Tilemann, ★27. juni 1736 i Slesvig, blev 1764 herredsfoged i Nordborg, 1784 landfoged på Ærø, †11. maj 1807].²¹⁷ Stenen er bekostet af afdødes dattersøn, landfoged, siden by- og herredsfoged August Carstens, der 1868 kasserede den oprindelige sten og lod den nuværende udfærdige.²¹⁸

Liggsten af grå sandsten med affasede kanter, 94×55 cm. Indskriften er helt udvisket. Gravstedet, syd for kirken, indhegnes af seks borner af grå granit hvorimellem jernkæder med kraftige pigge, ligeledes bekostet 1868 af August Carstens.

Fig. 82. Kirkegårdsmonument, 1868, over landfoged Johan Georg Tilemann (†1807) (s. 1596). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Churchyard monument, 1868, to rural bailiff Johan Georg Tilemann (†1807).

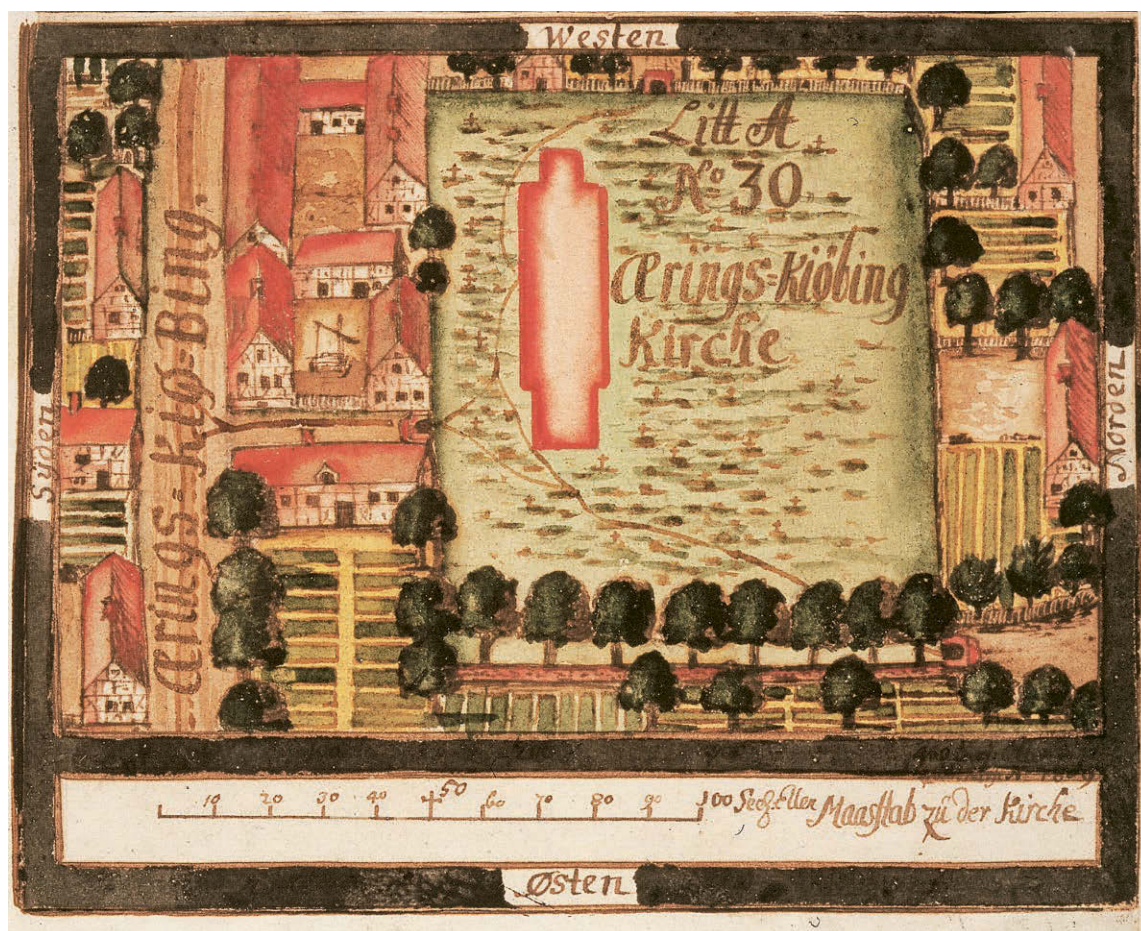

Fig. 83. Plan af den nedrevne $\dagger$ kirke liggende på sin $\dagger$ kirkegård (s. 1533, 1598). Jordebog for Ærø kirker 1734, målt og tegnet af Christian Ludolf Pape. Mål i sjællandske alen. Vest opad. I LAFyn. – Plan of the demolished $\dagger$ church lying in its $\dagger$ churchyard.

DEN GAMLE $\dagger$ KIRKE

NEDBRUDT 1756

$\dagger$ BYGNING

Oversigt. Kirken, der blev revet ned 1756, må i sin kerne have været en romansk kampestensbygning af forholdsvis beskeden størrelse. Heraf er dog kun bevaret et tympanon og en $\star$ kragsten, der kan stamme fra samme dør. 1631 blev kirkens østparti ombygget og bygningen forlænget ved murermester Valentin Kramer, Sønderborg. Samtidig nedbrød man et kapel, der har stået ved den ene langsideside. Et lille tårn i vest, der var rejst

o. 1600, og hvor klokkerne hang, var afsluttet med et lanternespir. Kirkens omrids er indtegnet på matrikelkortet 1734; derudover kendes bygningen hovedsagelig fra regnskaberne, som er bevaret fra og med 1500-tallet, samt fra kontrakten med Valentin Kramer 1631. Kirkens økonomi var generelt dårlig, da byen savnede tiendeindtægter, og gentagne gange måtte øens landsogne komme den til hjælp. Forud for nedbrydningen 1756 sagde man om den forfaldne kirke, at den fra begyndelsen havde været 'falsk' (forkert) bygget.

Beliggenhed. Der er ikke fundet rester af kirkens fundamenter, men at dømme efter C. L. Papes plan 1734 (fig. 83) har bygningen, der med østforlængelse og tårn målte ca. 35 m, ligget syd for den nuværende, meget større kirke og tæt ved kirkegårdens sydvestre hjørne. Koret befandt sig ifølge samme kort nær ved den søndre kirkegårdslåge, hvorfra en sti ledte til en dør i skibets sydside. To andre stiplede stier fører til samme dør, til trods for at kirkens hovedindgang synes at have været i vest (jf. våbenhus s. 1602). Kirkens langmure løb parallelt med kirkegårdens sydgrænse og Søndergade, og *orienteringen* har dermed haft en betydelig afvigelse mod syd, mens den nuværende kirke, som nævnt, er omtrent solret.

Alder og grundplan. 1755, året før nedrivningen, vidste sognepræst Johan Smith ikke, hvornår kirken var bygget. Men, som han udtrykte sig, hvis den var lige så gammel, som den var brøstfældig, så måtte den være en af de ældste, hvis ikke 'den allerældste i stiftet'.²¹⁹ Kirken nævnes ikke i de middelalderlige kilder, men to udsmykkede bygningskvadre (se ndf.) godtgør sammen med døbefonten, at den i sin kerne har været en *romansk bygning*. Den kan i sin første skikkelse meget vel have lignet øens tre bevarede middelalderkirker, Bregninge, Tranderup og Rise, og ligesom disse have været

opført af rå og kløvede kampesten. På grundridset 1734 – hundrede år efter dens forlængelse 1631 – er kirken gengivet som en lang bygning med et selvstændigt, lidt smallere kor i øst og et lille tårn i vest. Opmålingen er angivet i sjællandske alen (1 alen = 63 cm), hvorefter det forlængede skib målte ca. 10×24 m. Bygningen har dermed haft omtrent samme bredde som Tranderup Kirke (10,5 m), men været noget mindre end kirkerne i Bregninge og Rise, hvor skibet er omtrent 12,5 m bredt. Den oprindelige kirke har altså været af forholdsvis beskeden størrelse, og udvidelsen i 1631 blev da også begrundet med, at byens befolkning i den senere tid var vokset så meget, at kirken ikke længere kunne rumme sin menighed (jf. ndf.).

Gengivelsen på byprospektet i Resens Atlas 1677 (fig. 3) må, ligesom det også gælder for byens huse, kun opfattes som en slags signatur. Alene kirkens størrelse i forhold til kirkegården er misvisende, og tårnet kan næppe have været lige så bredt som skibet.²²⁰

Det romanske kor var formentlig endnu bevareret ved byggeriet 1631, idet der her tales om 'buen mellem kirken og koret', som da skulle tages ned (se ndf.). Men ellers vides der kun lidt om udformningen og detaljerne. Regnskaberne omtaler i 1680'erne 'den søndre kirkedør' (jf. ovf.)

Fig. 84. Romansk tympanon af granit med malteserkors; nu i to dele på pladsen vest for kirkens hovedindgang (s. 1599). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Romanesque tympanum of granit with Maltese cross; now in two parts on the square west of the main entrance to the church.*

Fig. 85. Romansk ★kragsten af granit set 'nedefra' (sml. fig. 86–87), fra bueåbning, sandsynligvis en dør (s. 1599). Danefæ, deponeret i Ærø Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Romanesque ★corbel of granite seen 'from below' (cf. figs. 86–87), from arch opening, probably a door.*

og 1702 'den lille dør til kirken',²² formentlig en dør i kirkens fornyede østgavl. Der er fortløben- de udgifter til glarmesteren, men uden at noget sikkert kan siges om vinduerne.

Ved nedbrydningen 1756 fik bygmestrene, Seif- fert og Simonsen, brugsret over bygningsmateri- alerne. Uforarbejdede kampesten indgår muligvis i soklen under den nuværende kirke. Fra bygnin- gen er ellers kun levnet to *romanske bygningssten* af granit, et tympanon og en ★kragsten, som er genfundet inden for de seneste år.

Tympanet (fig. 84), en halvcirkelformet overlig- ger uvist fra hvilken dør, er nu kløvet vandret i to dele. Af det øvre stykke er kun bevaret højre halvdel. Stenen, der er af en rødlig granit, kan anslås til at have målt 62×182 cm. At der er tale om et tympanon fremgår alene af den krumme overside. Midt på det glatte, halvcirkulære felt er i relief hugget et malteserkors på en stage omgi- vet af en ring (diameter 46 cm). Arbejdet er ikke særlig behændigt udført, og stangen sidder lidt skævt. Overliggeren har hvilet på dørens karme, men åbningens bredde kan ikke anslås.

Korsmærkede portaler og tympanonfelter er al- mindeligt forekommende i den romanske kunst, heriblandt også malteserkors (Georgskors) og kors omgivet af en ring (hjul Kors).²²¹ Korset på overliggeren er anbragt på en tynd stang og må derfor opfattes som et processionskors, der også optræder på den bevarede kragsten.

De to adsplittede granitstykker blev genfundet i 1950'erne af billedhuggeren Hans Petersen, det største ved en ikke nærmere angivet gård i Vrå, 2 km vestsydvest for byen, det andet i en have i Ærøskøbing.²²² Efter billedhuggerens død 1977 kom de to granitstykker i kommunens varetægt, og siden 1987 ligger de foran mindesmærket for Anders Arrebo ved kirkens indgang i vest.²²³

Den anden ornamenterede kvader (fig. 85– 87) er en ★kragsten (kragbånd), der har tjent som vederlag i en åbning, sandsynligvis en dør. Den rødlig granitsten måler 94×29 cm og er 25 cm høj. Den er affaset nederst på de to billedsider, så stenen har sprunget 9 cm frem fra muren.

De to frie sider optages af forskellige mønstre og figurer. På langsiden (fig. 86) er der mellem de

to flader hugget en tovstav med snoning i begge retninger, hvorfra der nederst udgår snoede krøller. Den lodrette flade har dels en zigzagbort og herover et trappemønster, dels et liggende processionskors (malteserkors), hvis stage ender i to ben. Malteserkorset er gentaget på kortsiden (fig. 87), hvor der på den skrå flade er hugget et rude-mønster med dybe, krydsende riller.

Stenen, der er deponeret i Ærø Museum, blev fundet o. 2012 i et staldgulv i en gård i Vrå af ejeren, billedkunstner Niels Peter Nielsen. Den blev 2015 erklæret for danefæ (inv.nr. D628/2015), og var 2016 udstillet på Nationalmuseet.²²⁴

Brugen af processionskors på både tympanon og kragsten antyder, at de er hugget af samme stenmester. Han har måske også lavet døbefonten, der også har tovsnoning (jf. s. 1565).

Kragstenen kan have siddet i korbuens søndre side med kortsiden mod skibet. Men lige så sandsynligt er det, at den har indgået i en dør. De genfundne bygningsdele i Ærøskøbing, tympanon og kragsten, kan sammenholdes med Rise Kirkes velbevarede sydportal, hvis glatte tympanon hviler på tilsvarende skråkantprofilerede kragsten. Ligheden i konstruktionen er påfaldende, og udelukkes kan det vel ikke, at de to udsmykkede grannitter i Ærøskøbing har siddet sammen i samme dør.

Sidekapel. Til den gamle kirke var – formentlig i senmiddelalderen – føjet et kapel, der efter sammenhængen at dømme har stået foran den ene af skibets langsider, hvor det har åbnet sig ind mod kirken. Kapellet nævnes kun i forbindelse med

byggearbejdet 1631, hvor det i kontrakten med murermesteren hedder, at han skal brække kapellet ned og tilmure buen (ind til kirken) og forsyne denne med et vindue (»schall he dat Capele dæl breken, vnd de Schwiffboge mit ein Finster Lucht wedder up muren«).²²⁵

Istandsættelse 1589. Ifølge en kontrakt, som biskop Jacob Madsen og stiftslensmand Laurids Brockenhuus 1589 indgik med Peder Murermester i Sønderborg om vedligeholdelse af kirkerne på Als og Ærø, skulle murermesteren have 20 lybske mark for at udbedre manglerne på Ærøskøbing Kirke.²²⁶ En oversigt over de nødvendige materialer viser, at der fortrinsvis var tale om en udskiftning af (dele af) taget, hvortil der bl.a. skulle bruges 100 lægter, 1000 tagsten og 500 mursten.²²⁷ Tagstenene skulle være både 'over- og understen', hvad der viser, at tagene har været dækket med 'munke og nonner'.

Det lille *tårn* ved kirkens vestende var opført i slutningen af 1590'erne. I regnskaberne for 1598 og 1599 (revideret i juni 1600) bemærkes det, at borgerne havde modtaget mindre tilskud fra kirkerne i Rise og Tranderup, fordi de på grund af 'armod ikke formåede at færdiggøre tårnet'.²²⁸ Tårnet, der til dels var af bindingsværk,²²⁹ afsluttedes med et *lanternespir*, hvor klokkerne hang (sml. også Resen, fig. 3). Det var ligesom det lidt yngre spir over Rudkøbing Kirke tækket med egespån. 1675 blev der brugt 1200 nye spån, og 1686 yderligere 1500.²² 1698 indkøbtes ikke mindre end 5000 spån fra Glücksborg.²² Da der samtidig også var udgifter til blysom, må vi tro,

Fig. 86-87. Romansk *kragsten af granit, fra bueåbning, sandsynligvis en dør (s. 1599). Ornamenteret lang- og kortside. Danefæ, deponeret i Ærø Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Romanesque *corbel of granite, from arch opening, probably a door. Ornamented long side and short side.*

at tagfladerne under lanternen har været tækket med bly.²² 1731 betales Oluf Svensk fra Faaborg for at reparere tårnet, og spånbeklædningen blev da behandlet med vitriol.²²

Vindfloje. 1693 anskaffedes en ny vejrhane ('kobberhane') til opsætning 'på spidsen af tårnet' tilige med en messingkugle til stangen.²²

Kirkens *ombygning og forlængelse 1631* kendes fortrinsvis fra byens skøde- og panteprotokol, der tjente som byrådets kopibog.²²⁵ 13. maj 1631 kontaktede byrådet murermester Valentin Kramer i Sønderborg, med hvem kirkeværgerne²³⁰ 13. juni 1631 indgik en *kontrakt* i fem punkter og affattet på plattysk:

Valentin Kramer skulle (1.) opbygge 17 alen ny mur på hver side (»uf ieder Sede«) af samme højde som den gamle, men i tykkelsen en halv mursten mindre. I den nye gavl (»Gewell«) skulle der være en dør og en vinduesåbning, og med til arbejdet hørte også understrygningen af det nye tag. (2.) Kapellet skulle nedbrydes (jf. ovf.), og (3.) buen mellem kirken og koret tages ned og stedet igen opmures, så det var beskyttet mod vand (»schall he den Schwiffboge zwischen der Kercke vnd Coer dæl nemen ...«). Han skulle (4.) gennemgå og forbedre taget på den gamle kirke (»de gantze olde Kercke«), og endelig (5.) skulle han dække alle gulvflader med mursten i både den gamle og i den nye kirke såvel som i våbenhuset (»dat Wapen Huss«).²³¹

Først efter at arbejdet næsten var gået i gang,²³² søgte borgerne at sikre finansieringen af byggeriet. De meddelte 28. juni landsherren, hertug Christian

af Sønderborg, at man på grund af befolkningens tilvækst var nødt til at forlænge kirken; byen var 'uformuende til at fortsætte arbejdet', hvorfor man nu forlod sig på fyrstens nåde. Breve med samme ordlyd sendtes til hertugerne Philip og Joachim og til 'hertuginde af Sønderborg'.²²⁵ Samme dag blev der også skrevet til borgerne i Sønderborg, som man håbede ville hjælpe dem, ligesom ærøboerne i sin tid havde hjulpet dem med opførelsen af deres egen kirke.²³³

Udvidelsen af kirken med 17 alen (ca. 10,5 m) blev afsluttet i løbet af 1631, men uden at finansieringen var bragt i orden.²³⁴ Og hermed var kun første etape gennemført; endnu manglede en reparation af kirkens vestre del, den gamle kirke med tårnet og spiret. I en bønsskrivelse til kongen, 4. okt. 1632, gentog borgerne, at man havde måttet 'forbygge og forbedre' kirken, fordi den var for lille, ja, at man havde oplevet, at folk havde måttet stå uden for uden at kunne høre Guds ord. De samlede udgifter havde foreløbig været 628 rdlr., hvoraf 304 var betalt af menigheden selv og af 'fremmede godtfolk'. Spiret var meget bygfældigt og kunne 'ikke stå uden stor fare'. Borgerne havde betalt 'af deres yderste formue', og nu bad de om, at formuende kirker 'her i landet' (dvs. Ærø) eller andre steder i stiftet måtte hjælpe dem.²²⁵

Byggesagen kom til at trække i langdrag. Biskop Hans Mikkelsen bad 1635 byrådet komme med et overslag over udgifterne ved de resterende arbejder. Seks synsmænd anslog, at 'den gamle kirke' og tårnspiret ikke kunne istandsættes for under 1000 slettedaler, og blev det ikke sat i værk,

ville kirken (spiret!) falde ned.²³⁵ Kongen tillod herefter, at kirkerne på Ærø og Als måtte komme Ærøskøbing til hjælp.²³⁶ Biskoppen skulle bestemme, hvor meget de enkelte kirker skulle betale, idet hver kirke dog måtte beholde en tredjedel af sin formue til egne behov.²³⁷

Med forlængelsen 1631 kan kirken siges at være blevet til en egentlig købstadskirke, om end den stadig var ret beskeden. Et nyt og større orgel var allerede bestilt, og en ny prædikestol (s. 1567) blev skænket 1634 af hertug Philip af Glücksborg i anledning af hans overtagelse af byen efter hertug Christians død (jf. s. 1527).

Våbenhuset, der er nævnt i kontrakten med murermesteren 1631 (jf. ovf.), har med al sandsynlighed været indrettet i tårnets nederste etage – ligesom i den nuværende kirke – og med døre udefra og ind til kirken. Her skulle der 1631 lægges nyt gulv,²²⁵ og igen 1738 blev gulvet repareret 'fra våbenhuset og op til koret'.²² 1681 var der lagt nyt træloft.²² Rummet omtales i forbindelse med en ildebrand i byen 3. juledag 1742, da en mand under gudstjenesten kom løbende 'til våbenhuset' og slog alarm. De kirkegængere, der stod 'nederst i kirken' (dvs. i vestenden), oplevede derpå en vældig trængsel af folk, som troede, at det var kirken, der brændte, og som ville ud af våbenhuset. Under trængslen frygtede man, at nogen skulle blive trykket ihjel i 'kirkedørene'.²³⁸

I det *indre* var kirkens rum, i hvert fald skibet, dækket af en 'hvælving', der efter sammenhængen at dømme må have været et *tøndehvælv* af træ.²³⁹ Hvælvingen blev 1701 forbedret med ni norske planker,²² og 1723 blev der indkøbt et stykke sejldug til hvælvingen over orglet, åbentbart fordi det regnede ned.²²

Vedligeholdelse og nedbrydning. Den hvidkalkede og teglhængte kirke gennemgik 1696–97 en større reparation, som til dels var betalt af en gave fra en afdød borger Peter Enwalt. Tømmer og tagbeklædning blev udbedret og fornyet. Der var på forhånd indkøbt 3000 tagsten, og hertil kom bl.a. 24 gotlandske bjælker og mange snelestenlægger. Et reb blev lejet til at hejse 'det store tømmer op på kirken med', og de borgere, der hjalp til, blev beværtet med øl.²² Hertug Christian donerede 20 rdlr. til reparationen og bad på byråds vegne bi-

skop Thomas Kingo udrede de resterende midler blandt de øvrige ærøske kirker.²⁴⁰

Kirkebygningens dårlige tilstand blev med års mellemrum synet og vurderet af tilrejsende håndværkere. 1737 optog mestrene Erik Lillie og Hans Trap et syn over kirkens 'brøstfældighed', hvorpå der med biskop Chr. Rasmus' godkendelse indkøbtes mursten, bjælker, lægter og træspån, de sidste til tårnets reparation.²⁴¹ Igen 1743 var murermester Rasmus Simonsen, Faaborg, på øen for at lave et overslag over bygningens mangler.²⁴²

1753 opgav man som nævnt at sætte kirken i stand (jf. s. 1540). I Kirkesessionens redegørelse hed det, at bygningen 'i sig selv fra første færd' havde været af så ringe beskaffenhed, at selv nok så store bekostninger ikke kunne slå til.²⁴³ Også biskop Chr. Ramus medgav, at kirken fra begyndelsen havde været 'falsk' (forkert) bygget; men han så dog gerne, at den blev sat i stand. Hertil burde indbyggerne selv bidrage, men det havde de hidtil nægtet.⁴⁹

Nedrivningen af kirken blev udbudt i licitation sammen med opførelsen af en ny kirke. Væsentlige dele af inventaret blev overført til den nye (jf. ndf.), mens bygningsmaterialerne, sten og tømmer, som nævnt blev overladt til bygmestrene.

INVENTAR

Oversigt. Adskillige inventargenstande fra den gamle kirke er endnu bevaret, jf. s. 1551. Det gælder den romanske døbefont, prædikestolen, der blev skænket 1634 af hertug Philip af Glücksborg, en niarmet lysekron fra 1600-tallet (tidligst omtalt 1692), og en klingpung med sølvbjælde, som formentlig er identisk med den, som kirkeværge og rådmand Jens Gummesen skænkede 1696. Hertil kommer en forgyldt kalk til hjemmeberetelse fra 1717/18, en messehagel fra 1725, et maleri med motiv af Gravlæggelsen fra 1734 samt kirkens to klokker, den ene fra 1400-tallets første fjerdedel, den anden fra 1747. Alle genstandene findes i den nuværende kirke.

Farvesætningen i den gamle kirke er stort set ukendt. Prædikestolen stod med partiel, polykrom bemaling og forgyldte indskrifter. I 1740'erne blev detaljer på stolestaderne malet med grøn oliefarve, og 1754 blev de vigtigste inventarstykker – alter, prædikestol, stolestader og pulpitur – malet af maler Bohn Johansen.⁴¹

Kilder, jf. s. 1553.

Det middelalderlige kirkerum. Højalterbordet ved østveggen var fra senmiddelalderen prydet med en fløj-

altertavle med udskårne figurer af de 12 apostle. Muligvis hang der et korbuekrucifiks over indgangen til koret. Den romanske døbefont har antagelig som vanligt stået i kirkens vestende, og mindst en klokke har formodentlig været ophængt i en klokkestabel på ÷kirkegården.

Efter *reformationen* må der være tilkommet en prædikestol og vel også et sæt faste stolestader. Ifølge det ældst bevarede inventarium fra 1597 havde kirken et altersæt af forgyldt sølv og et sygesæt af tin, et par alterstager af messing, en messehagel og en bogsamling, der bl.a. omfattede to bibler, et eksemplar af Kirkeordinansen, biskop Niels Jespersens *graduale*, Peder Palladius' *En ret Bedebog* og Niels Hemmingsens *De gratia universalis*. Ingen af disse genstande er bevaret.

Efter *udvidelsen af bygningen 1631* og korets flytning (s. 1601) blev kirkerummet nyindrettet. Altertavlen må være blevet genopstillet i det nye kor på et nyt alterbord foran østvæggen, og måske var det også på dette tidspunkt, at døbefonten blev flyttet til koret. 1632 fik kirken et orgel som afløser for et ældre positiv, der antagelig blev opsat på et samtidig opført pulpitur i vestenden.

1634 skænkede hertug Philip og hertuginde Sophia Hedevig den bevarede prædikestol, formentlig sammen med en messehagel, der var påsyet samme årstal. Prædikestolen har efter alt at dømme været opsat østligt ved skibets sydvæg (jf. også ndf.). Antagelig var det også på dette tidspunkt, at der opsattes et herskabspulpitur, sandsynligvis ved nordvæggen og over for prædikestolen, svarende til indretningen i f.eks. Møgeltonder Kirke (*DK Sjyll* 1307 med fig. 8). Endelig må antallet af stolestader være øget efter forlængelsen af skibet. Netop manglen på plads var et hovedargument, da man søgte midler til byggeriet (jf. s. 1601). To herskabsstole, der indledte den nordre stolerække, kan også være udført o. 1634.

Koret, der 1676 blev beskrevet som så 'trængt', at 'ungdommen' ikke kunne stå der (jf. også s. 1606),²⁴⁴ var ud over alterpartiet i øst møbleret med to skriftestole, der flankerede alteret, og rummede desuden en præste- og en degnestol samt et skab til opbevaring af kirkens ornamenter. Pladsen foran alteret var indrammet af en alterskranke med knæfald, og i rummets nordside stod døbefonten. Endelig var det fortættede kor afskærmet fra selve kirken med et korgitter.

I skibet strakte stolestaderne sig i to rækker langs væggene mod vest. 1682 blev der opsat et pulpitur med stolestader langs nordvæggen, der sammen med det ældre orgelpulpitur i vest og herskabspulpituret i nordøst må have fyldt godt op i det relativt smalle skib. Om de tre pulpiture var sammenbyggede som i Møgeltonder (se *DK Sjyll* 1319 f.), kan ikke afgøres. Fra loftet hang et kirkeskib og et antal lysekroner, hvoraf en 'lille' var skænket af Werner Gummesen 1696 sammen med en klingpung, og i tårnet fandtes et tårnur, tidligst omtalt 1675, samt to klokker. I begyn-

delsen af 1690'erne fik kirken en oblatæske af sølv samt nye alterstager og et nyt dåbsfad af messing.

Første halvdel af 1700-tallet synes ikke at have budt på større forandringer. 1725 blev kirken til 'hans kongelige majestæts ære og kirkens sir' udstyret med et nyt alterklæde af rødt fløj med guldgaloner, en ny messehagel af tilsvarende materiale med et stort, broderet rygkrucifiks samt en alterdug og en messeskjorte, alt indkøbt i København.²⁴⁵ Samtidig blev altersættet fornyet med anvendelse af sølvet fra det gamle sæt. 1747 blev den ene klokke omstøbt hos Dietrich Strahlborn i Lübeck.

Forud for *nedbrydningen af kirken 1756* blev prædikestolen flyttet til rådhuset, der fungerede som kirke under byggeriet (jf. s. 1542), og hvor der blev opslået nogle bænke til kirkegængerne. Orglet blev opstillet samme sted, mens klokkerne blev hængt i et særligt stillads, så de ikke led overlast.²² Et skab, der stod i koret, blev solgt, og samme skæbne overgik formentlig altertavlen (på nær apostelfigurerne), alterskranken, korgitteret, stoleværket og pulpiturene, om end noget af træet kan være genanvendt som materiale i den nye kirke.²⁴⁶

÷*Alterborde*. 1) Formentlig middelalderligt; nedbrudt ved østforlængelsen 1631. 2) I forbindelse med indretningen af det nye kor 1631 må der være opført et nyt alterbord. Det stod foran østvæggen med passage mellem bordet og væggen. 1718 blev der opsat en 'lysepibe' (dvs. en lysearm) bag alteret,⁸⁶ 1741 blev der indsat et lille vindue i østgavlen bag alteret,²⁴⁷ og 1742 blev der lagt sten i gulvet bag det.²²

÷*Alterklæder*. 1) 1669/70.²⁴⁸ Måske det, der 1692 beskrives som et 'gammelt, rødt fløjlsfordække for alteret'.²² 2) 1718, af rødt fløj med broderier.⁸⁶ 3) 1725, leveret af Friederich Hesequier i København (sammen med ÷alterdug nr. 3, en messehagel og en ÷messeskjorte (s. 1604)). Klædet blev overført til den nuværende kirke (s. 1554).

Blandt ÷*alterdugene* kan nævnes: 1) 1669/70,²⁴⁸ muligvis identisk med en 'gammel' alterdug af lærred, omtalt 1692.²² 2) Omtalt 1692, af drejl (dvs. mønstret lærred), beskrevet som slidt.²² 3) 1725, leveret af Friederich Hesequier i København (sammen med ÷alterklæde nr. 3, en messehagel og en ÷messeskjorte (s. 1604)). Af fint, hvidt lærred med kniplinger.²²

÷*Altertavle*. Efter alt at dømme en senmiddelalderlig, trefløjet skabsaltertavle med bevægelige (hængslede) sidefløje hvori udskårne figurer af de 12 apostle. Midtskabets udsmykning er ukendt.²⁴⁹

1694 blev hængslerne på fløjene rettet,²² og 1754 blev Bohn Johansen betalt for at 'male og renovere' alteret.⁴¹ Tavlen synes kasseret eller afhændet i forbindelse med nedrivningen af kirken; dog blev sidefløjenes apostelfigurer overført til den nuværende kirke (s. 1558).

Altersølv. †*Altersæt.* 1) Omtalt 1597, bestående af kalk og disk; forgyldt.²² 1700 blev disken 'ny omgjort' og der anvendtes seks dukater til forgyldning.²² 1724/25 indgik sættet i fremstillingen af nr. 2.

2) 1724/25, udført af guldsmed Isak Olufsen Lund, Odense,²² med anvendelse af sølvet fra nr. 1. Sættet blev overført til den nuværende kirke (s. 1558).

En †*oblåtæske*, omtalt 1692, blev overført til den nuværende kirke (s. 1559).

En *sygekalk*, vistnok fra 1717/18, er overført til den nuværende kirke (s. 1560 og fig. 28).

†*Sygesæt.* 1) Omtalt 1597, bestående af kalk og disk, af tin.²²

2) 1699.²² Sættet bestod af kalk og disk samt en flaske, der i låget havde et rum til oblater.²² Allerede 1701 blev kalken repareret.²²

†*Alterkander og vinbeholdere.* 1) En flaske af tin er omtalt 1597.²² 2) En kande af sølv er omtalt 1755. Den blev overført til den nuværende kirke (s. 1561).

†*Alterstager.* 1) Omtalt 1597, af messing.²² 1692 var de ubrugelige, og præsten og kirkeværgerne ønskede at sælge dem.

2) Omtalt 1692, 'nye', af messing. Stagerne blev overført til den nuværende kirke (s. 1562).

Alterbøger m.m. ★1-3) Enevold Ewald, *Den Bibelske Concordantz 1.-3. Deel*, København 1748-49, anskaffet 1750; overført til den nuværende kirke (s. 1563 og fig. 93).

†*Alterbøger m.m.* 1597 omfattede kirkens beholdning otte bøger, der 1699 suppleredes med yderligere to: 1-2) En ny og en gammel bibel, begge på dansk (Christian III's Bibel, udg. 1550 og Frederik II's Bibel, udg. 1589), 3) biskop Niels Jespersens graduale (udg. 1573), 4) en manual, 5) et eksemplar af Kirkeordinansen (udg. 1537/39), 6) Niels Hemmingsens *De gratia universali seu salutari omnibus hominibus* (udg. 1591), 7) Peder Palladius' »Passional« (dvs. *En ret Bedebog*, udg. 1544),

og 8) et gammelt missale (dvs. en messebog). Bøgerne opbevarede i et bogskab.²² 9-10) 1699 købte kirken et graduale og en salmebog (vel Thomas Kingos Salmebog, der udkom samme år). Begge bøger blev hentet i Odense.²²

†*Korkåbe(?)*. Ifølge sognepræst Johan Smidts indberetning 1755 ejede kirken 'en gammel korkåbe fra de katolske tider'.²¹⁹ Muligvis identisk med †messehagel nr. 1.

Messehagel, 1725, leveret af Friederich Hesequier i København (sammen med †alterklæde nr. 3, †alterdug nr. 3 og en †messeskjorte (ndf.)). Hagelen er overført til den nuværende kirke (s. 1564 og fig. 35).

†*Messehagler.* 1) Omtalt 1597.²² Måske identisk med en messehagel, der i inventariet for 1692 beskrives som en gammel, ubrugelig, blå messehagel, prydet med 'blomster, syning og uægte broderi'.²² Jf. også †korkåbe(?) ovf.

2) 1634, muligvis skænket af hertug Philip, der samme år gav kirkens prædikestol.²⁵⁰ Hagelen var af karmoisinrødt fløj med broderet krucifiks på ryggen, hvortil var hæftet fire emaljerede 'guldstifter', 'i hver indfattet en lille diamant'. Endvidere var årstallet »1634« påsyet.²² 1703 blev der købt røde bånd og silke til hagelen, 1709 'skruesnøre' (dvs. snoede snøre) til samme.²² Jf. også messehagel nr. 1 s. 1564.

En †*messeskjorte* blev 1725 leveret af Friederich Hesequier i København (sammen med †alterklæde nr. 3, †alterdug nr. 3 og en messehagel (ovf.)). Af fint, hvidt lærred med kniplinger.

En †*alterskranke* er omtalt 1694, da snedkeren blev betalt for at forhøje 'alterfoden', dvs. knæfaldet.²² Skranken bestod af et gitter og et knæfald, men den nærmere udformning er ukendt. 1735 blev snedker Jost Clausen betalt for fire stykker tømmer til 'galleriet' om alteret;²² 1746 blev 'tralværket' om alteret forhøjet og forbedret, og året efter blev knæfaldet istandsat.²²

Den romanske *døbfont* er overført til den nuværende kirke (s. 1565 og fig. 36). Fonten stod, i hvert fald siden 1631, i korets nordside.

†*Dåbsfæde.* 1) Omtalt 1692, af messing, beskrevet som et stort, glat fad.²² Fornyet 1693.

2) Anskaffet 1693. Fadet blev overført til den nuværende kirke (s. 1566).

Et Ækorgitter er tidligst omtalt 1696, da låsen i korsdøren blev repareret.²² Formentlig var der tale om en opbygning med faste sidestykker omkring et sæt fløjddøre med paneler forneden og tremmer foroven, opstillet tværs over rummet for indgangen til koret. 1703 blev 'tralværket for koret' malet,²² og 1718 blev korsdørens nagler og hængsler fornyet.²² 1743 blev et 'spejl' under tralværket, dvs. et af de nedre panelfelter, forbedret.²² 1773 anføres en indtægt på 1 rdlr. 16 sk. for to gamle postamenter og et tralværk, antagelig fra det gamle korgitter, der i så fald må have været opmagasinert siden nedrivningen af kirken.⁸⁶

Et Ækorbuekrucifiks(?), antagelig af senmiddelalderlig oprindelse, er muligvis på tale 1758 i forbindelse med indretningen af den nye kirke (jf. s. 1567).

Prædikestolen, 1634, skænket af hertug Philip af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg og hertuginde Sophia Hedevig af Sachsen-Lauenburg og formentlig opsat på sydvæggen, er overført til den nuværende kirke (s. 1567 og fig. 39-46 og 94).

Tre Ætimeglas anskaffedes hhv. 1675/77,²² 1698,²² og 1710.²²

ÆStolestader, o. 1600(?); antallet er formentlig forøget efter udvidelsen af kirken 1631. Staderne er indirekte omtalt 1639, da hertug Philip pålagde indbyggerne at rette sig efter den stoleordning, som borgmester og råd anviste,²⁵¹ og 1667/68, da kirken betalte sin gæld til Rasmus Lauridsen ved at give ham og hans hustru gratis stolestade og lejersted samt lade ham for resten af livet beholde de to skæpper byg, han årligt ydede til kirken.²⁵² Endvidere kendes fra en senere omtale et frihedsbrev på retten til et stolestade, udstedt af hertug Christian af Sønderborg-Ærø (1622-33) til sin kammertjener på hovedgården Gråsten, Peder Pilegaard.²⁵³

1670 afsagdes dom i en stolestadestrid, hvor Claus Lauridsens datter Elisabeth havde lidt overlast ved med vold at blive forment adgang til et stolestade, som stadets ejer havde givet hende lov til at bruge.²⁴⁰ 1698 fastslog hertug Philip Ernst, at de, som ikke havde et stolestade i kirken, straks skulle købe sig et.²⁵⁴

Stolene var forsynet med døre, og i hvert fald kvindestolene var pyntet med 'kroner', dvs. antagelig udskårne topstykker på endegavlne, og 'knapper' (jf. ndf.).²² 1697 synes stolens antal forøget, da snedkeren udførte 11 nye stole.²² 1702 blev 14 mandsstole istandsat, og 1703 blev nogle brøstfældige stole repareret med fodstykker, låger og hængsler. Snedkeren Claus Jostesen fik 30 rdlr. for sit arbejde med stadernes 'reparation og nyomgørelse',²² og maleren fik løn for at male 29 'knapper' på kvindestolene.²²

Stolestadernes opstilling kendes fra en oversigt 1733, der blev udarbejdet i forbindelse med oprettelsen af en ny stolestadebog.²³⁵ På kirkegulvet fandtes 23 mandsstole i sydsiden og 38 kvindestole i nordsiden, hvoraf dog de to sidste, nr. 37-38, oprindelig havde været mandsstole og altså formentlig stod i sydsiden. Også stol nr. 33 i sydsiden betegnes i regnskaberne som en kvindestol;²⁵⁵ efter alt at dømme har der altså bag mandsstolene i sydsiden været et antal kvindestole, hvilket kan forklare den store forskel i antallet af mands- og kvindestole. Endelig var der otte mandsstole 'på loftet', dvs. på nordpulpituret (s. 1606).

1742 blev nogle kvindestole istandsat, idet Hans Snedker udførte to nye 'kroner', og Peder Jepsen leverede 13 manglende 'knapper'. Bohn Johansen malede alle knapper og lister på kvindestolene med grøn oliefarve. De følgende år blev knapper og kroner jævnlige repareret.²² 1754 blev samtlige stole malet af Bohn Johansen.⁴¹

ÆHerskabsstole. 1-2) Formentlig opsat o. 1634 i forbindelse med nyindretningen af kirken efter østudvidelsen 1631. Placeret som de to forreste stole i skibets nordside, efter alt at dømme lige under Æherskabspulpituret (s.d.) og over for prædikestolen. 1676 klagede hertug Christian af Sønderborg-Glücksborg over, at sognepresten havde inddraget den ene af stolene, selv om den i over 40 år havde været ejet af hertugen og hans forgængere, som ydermere havde skaffet kirken et 'skønt' orgel (s. 1606).²⁴⁰ Præsten, Peder Nielsen Sølle, afviste imidlertid at have krænkert hertugens rettigheder og nedbrudt stolen, idet det i den seneste 'kirkerulle' (dvs. fortegnelse) fra 1666 var anført, at stolene tilhørte præstekonen.

Han havde kun ønsket at skaffe mere plads i koret, der var så trangt, at 'ungdommen' (antagelig skoledrengene, der sang) ikke kunne stå der. De to herskabsstole var desuden så tæt på skriftestolen, 'at syndere ikke kunne absolveres privatim'. Han bad derfor fyrsten lade sit krav på stolen falde og overlade den til kirken »for trengens skyld«. ²⁴⁰

Begge herskabsstole lader til at være blevet stående. I stolestadebogen 1733 nævnes under kvindestolestader således først 'præstegårdens stol', dernæst 'den fyrstelige stol', hvorefter de almindelige kvindestole opregnes. ²³⁵ Herskabsstolene har formentlig været fremhævet med særligt udsmykkede gavle, hvorom intet dog er overleveret (jf. f.eks. herskabsstolene i Møgeltønder Kirke (*DK Sjyll* 1316)). 1697 blev der indkøbt brædder til 'fyrstens stol', ligesom der blev sat to 'knapper' på den. ²² 1745 blev 'præstekonens stol' repareret af Søren Snedker. ²²

†*Skriftestole*. 1-2) En skriftestol er tidligst omtalt 1676; den stod i korets nordside tæt ved herskabsstolene (jf. ovf.). ²⁴⁰ 1685 blev et hængsel udskiftet. ²² Formentlig var der allerede på dette tidspunkt to skriftestole i kirken, i hvert fald omtales 1692 og 1742 to 'knæstole' af træ, som kommunikanterne kunne knæle på under skriftemålet. ²⁵⁶ 1740 udførte Søren Snedker i stedet to skamler betrukket med skomagerlæder, en til hver skriftestol. ²⁴⁷ Skriftestolene stod i koret på hver side af alteret, præstens i nord, kapellanens i syd; 1741 blev der opsat forhæng af grøn rask (groft vævet, uldent stof) mellem dem og alteret, så de skriftende var skærmet fra de øvrige kirkegængere. ²⁵⁶

†*Præstestol*, tidligst omtalt 1702, da den blev repareret med 'norske og gotlandske planker' samt fire jernankre. ²⁵⁷ 1703 blev den stafferet og malet, ²² og 1737 blev den repareret af Jost Clausen. ²² Stolen stod i koret; måske i forbindelse med præstens skriftestol (ovf.). ²²

I koret stod også en †*degnestol*, formentlig identisk med *rektors stol*, omtalt 1732, da den fik nye hængsler. ²² 1703 blev degnestolen stafferet og malet, ²² 1740 blev den repareret. ²³⁵

†*Lukkede stole*. 1-2) Tidligst omtalt 1700, da et stade i en af stolene blev bortfæstet, og 1701 i forbindelse med en reparation. ²² Stolene, hvoraf

den ene stod i syd, den anden i nord, ²² rummede hver fem pladser, som blev fæstet af skiftende medlemmer af menigheden.

†*Skab*, omtalt 1700, da der blev indkøbt en ny lås til skabet, hvor kirkens ornamenter blev opbevaret. ²² 1718 blev det renoveret og malet. ²² Det stod i koret. 1758 blev det solgt. ²²

En †*kiste* blev anskaffet 1730. ²²

†*Pengeblokke*. 1-2) 1695 omtales 'kirkens blok' i forbindelse med en reparation. ²² 1740 nævnes to blokke, da der blev købt nye låse til dem i Flensborg; ²⁴⁷ igen 1745 købtes nye låse i Lübeck. ²²

Klingpung, 1696, skænket af rådmand og kirkeværge Jens Gummesen. Pungen er overført til den nuværende kirke (s. 1578 og fig. 55).

†*Klingpung*, omtalt 1692, 'gammel', med pose af rødt fløj. ²² Tilsyneladende kasseret for 1742.

†*Pulpitur*, 1682, opsat langs nordvæggen; to snedkere blev betalt 72 mark som løn for arbejdet. ²² 1683 blev pulpituret stafferet for 12 rdlr.; heraf gav Johan Skytzel fra Hamborg de otte, mens kirken betalte resten. ²² Der var adgang via en trappe, uvist hvor, som 1696 blev repareret. ²² Pulpituret ('loftet') var møbleret med stolestader; 1733 nævnes otte †mandsstole og en †lukket stol med fire pladser. ²⁴⁷ Sidstnævnte var opført på bekostning af Erik Mikkelsen Halmøe, der 1730 fæstede to stader i den. ²² 1754 blev pulpituret malet af Bohn Johansen. ⁴¹

†*Herskabspulpitur*, formentlig opsat o. 1634 i forbindelse med nyindretningen af kirken. Pulpituret har sandsynligvis været opsat østligst i skibets nordside over herskabsstolene (s.d.) og over for prædikestolen (jf. f.eks. Møgeltønder Kirke, *DK Sjyll* 1320). Adgangen til pulpituret foregik muligvis via en udvendig trappe (se *DK Sjyll* 1300). En sådan omtales ikke udtrykkelig i de skriftlige kilder, men 1720 indkøbtes en dør med hængsler og lås til det 'højfyrstelige pulpitur', og Hyvadt Maler blev betalt for at male døren, hvor hans 'højfyrstelige durchluachtighed opgår, når han kommer her udi kirke'. ⁸⁶ Der kan dog også være tale om en dør for en indvendig, tømret trappeopbygning.

†*Orgler*. 1) Positiv, solgt 1632 til orgelbygger Johan Heide i Flensborg. ²⁵⁸ 2) 1632, bygget af Johan Heide og muligvis skænket af hertug

Christian af Sønderborg-Ærø.²⁵⁹ Orglet, der stod på ÷orgelpulpituret (ndf.), blev overført til den nuværende kirke (s. 1580).

†*Orgelpulpitur*, formentlig opsat 1631 i forbindelse med anskaffelsen af det nye orgel; den tidligste direkte omtale er 1665/66 i forbindelse med en reparation.²⁴⁸ Pulpituret må have været placeret i vestenden. Der var adgang til det via en trappe, som 1717 blev repareret.²² 1701 udførte en snedker et 'stakiværk' mellem pulpituret og orglet,²² dvs. en skille- eller tremmewæg, vel for at afskærme orglet fra resten af pulpituret, hvor kordrengene synes at have haft plads.²⁶⁰ I forbindelse med reparationen af orglet 1733 blev der også arbejdet på pulpituret, idet der indkøbtes brædder til 'loft under værket' og fyrretræ til 'fundament under værket'.²³⁵

En †*præsterækketavle* med *malerier* af de første syv sognepræster efter reformationen med tilhørende navne er omtalt i præsteindberetningen 1755: »De 7 første Lutherske Præster Her i Byen som ere afskildred i fuld positur med underskrevne Navne saaleedes:

Hr. Hans Nielsen døde 1560
Hr. Christen Andersen Ereboe døde 1606
Hr. Christen Nielsen Jyde døde 1619
Hr. Lars Nielsen Jyde døde 1645
Hr. Erich Rasmusen Fyenbo døde 1664
Hr. Hans Hansen Brand Ereboe døde 1675
Hr. Peder Nielsen Sylle Fyenbo døde 1693«. ²⁶¹

Jf. præsterækketavle i Rise Kirke; se også †fontegitter i Svendborg Skt. Nikolaj Kirke (s. 188).

†*Legattavle*, o. 1675, omtalt 1760.²⁶² Tavlen omhandlede sognepræst Hans Hansen Brandts (†1675) donation til kirken af 1. jan. 1676²⁶³ på 50 rdlr. For pengene havde kirken fået et stykke jord i byens marker, svarende til 1½ byskifte, hvoraf den endnu 1760 nød renten. Tavlen med den malede indskrift var opsat i koret over den ene af kirkens †skriftestole (s. 1606). Det er uvist, om tavlen blev overført til den nuværende kirke.²⁶⁴

Et *maleri*, skænket 1734 af Otto Hywadt, med motiv af Gravlæggelsen, er overført til den nuværende kirke (s. 1586 og fig. 66).

Belysning. I slutningen af 1600-tallet synes kirken at have været oplyst af tre eller fire lysekroner. 1727 faldt en af kronerne ned og måtte repareres.⁴¹

Lysekrone, omtalt 1692.²² En 'stor', niarmet krone, der er overført til den nuværende kirke (s. 1587 og fig. 67) sammen med yderligere en krone (†nr. 2, 3 eller 4).

†*Lysekroner*. 1) Omtalt 1675, da den var faldet ned og slået i stykker.²²

2) Anskaffet 1675 som afløser for nr. †1. Kronen kostede 31 mark.²² Måske identisk med en 'ganske lille' lysekrone med seks arme, omtalt 1692.²² 1742 fremgår det, at kronen oprindelig havde ni arme, men nu var kun de tre i behold. Nogle af armene og andet tilbehør til kronen opbevarede i †skabet i koret (s. 1606).²²

3) 1696, skænket af Werner Gummesen, 'lille'.²² 1742 var den i stykker, og dele af den opbevarede i et †skab.²²

4) 1699 var inventaret suppleret med en lysekrone.²²

†*Lysearme*. 1) Indirekte omtalt 1680/81, da der blev købt lys til prædikestolen;²² af messing. Armen var monteret på prædikestolen og blev tilsyneladende overført til den nye kirke sammen med denne (s. 1588).²²

2) 1718, en 'lysepibe', der blev opsat bag alteret.⁸⁶

†*Kirkeskib*, omtalt 1698/99 i forbindelse med en reparation og da betegnet som 'gammelt'.²² 1727 blev det repareret og genophængt i kirken.⁸⁶

†*Lighbårer*. 1-2) Omtalt 1686 i forbindelse med en reparation, da de var 'ganske brøstfældige'.²² 3) 1750, overført til den nuværende kirke (s. 1589).

Af †*ligklæder* kan nævnes: 1) O. 1650, 'byens ligklæde'. Klædet havde været til fri rådighed for alle i byen, kun havde den kvinde, der tog klædet af liget og opbevarede det, fået betaling for sin ulejlighed. Siden havde borgmester og råd tilladt, at sognepræst Erik Rasmussen Mand (†1664) udlejede klædet for at optjene penge til et nyt.²⁴⁰

2) Anskaffet 1716.²² 1720 blev det kantet med 18 alen sorte frynser,⁸⁶ og 1737 blev det repareret af Gregorius Skrædder.²² 3) 1737, syet af Christen Larsen, pyntet med 27 alen frynser.²²

†*Tårnur*, tidligst omtalt 1675, overført til den nuværende kirke (s. 1590). Uret stod i et †urhus, hvis låger blev repareret 1703.²² 1740 udførte Søren Snedker en 'urkasse'.²⁴⁷

†*Urskiver*. 1) Formentlig 1600-tallets anden halvdel, vel samtidig med tårnuret. Nedtaget 1706.

2) 1710, udført af Claus Jostesen ('et viserværk, der viser, hvad klokken er'). Christen Dein blev betalt for at male den og sætte tallene.²²

3) 1724, tilsyneladende overført til den nuværende kirke (s. 1590).²²

Klokker. 1692 havde kirken to 'små' klokker, som hang i tårnet.²² Før dette blev opført i slutningen af 1590'erne, må klokkerne have hængt i en †klokkestabel på †kirkegården. 1756 opførtes et 'stillads', som klokkerne kunne hænge i under opførelsen af den nye kirke, så de ikke blev beskadiget.²² Begge klokker er overført til den nuværende kirke (s. 1591 og fig. 74-75).

1) Formentlig 1400-tallet første fjerdedel, støbt af »Pether«. 2) 1747, støbt af Diederich Strahlborn.

†*Klokke*, muligvis middelalderlig, den mindste af de to klokker. 1717 var 'øjjet' (dvs. hanken) på klokken gået i stykker. Kirkeværgen, der havde set en lignende skade udbedret på en klokke i Tranderup Kirke, påtog sig det personlige ansvar for en reparation hos smeden og noterede efterfølgende: 'efter arbejdet var gjort, ved gennemdrillelse (dvs. gennem boring), blev den, Gud være lovet derfor, lige så god i sin klang, som den tilforn havde været'.⁸⁶ 1747 blev den beskrevet som 'uduelig' og omstøbt til nr. 2.²²

GRAVMINDER

Oversigt. Af gravminder kendes et enkelt epitafium, der er overført til den nuværende kirke (s. 1592). Ligeledes må seks gravsten, hvoraf kun ejermændene til de tre kendes, antagelig oprindelig have ligget i den gamle kirke og i forbindelse med nedrivningen være flyttet til †kirkegården (s. 1594). I regnskaberne omtales endvidere enkelte, ikke nærmere specificerede †gravsten.

Som altid i købstæderne blev standspersoner og bedrestillede medlemmer af menigheden begravet under kirkegulvet. Egentlige, murede begravelser – altså gravkamre eller -krypter med murede vægge og dækket af et hvælv eller et fladt træloft – omtales ikke direkte i kilderne, men antydes gennem bemærkninger om, at visse gravsteder blev 'åbnet'. Det gælder blandt andet begravelser tilhørende Peder Hansen,²⁶⁵ Jens Ibsen²⁶⁶ og byfoged Samuel Schous far,²⁶⁷ uden at der dog kan siges noget nærmere om begravelsens beliggenhed i kirken eller deres indretning. Dertil kom

et stort antal jordfæstebegravelser, der formentlig har fordelt sig over hele kirken.²⁶⁸ Begravelserne strakte sig ind under stolestaderne; således måtte der nedtages og genopsættes nogle stole i forbindelse med kaptajn Passows hustrus begravelse 1743, og 1746 blev den stol, som madam Westken blev begravet under, ødelagt og måtte repareres.²²

Præsterne havde ret til fri begravelse i kirken. 1710 blev sognepræst Samuel Rasmussen Schou begravet 'i korsdøren under alterfoden' (jf. (†)gravsten ndf.),²⁶⁹ året efter blev sognepræst Jens Jensen Gaverslund begravet i koret under skriftestolen ved alterets nordside, lige ved døbefonten,²⁶⁹ og formentlig var det også i koret, sognepræst Bernt Reinecke blev nedsat 1754.²² 1698 var den afgåede kapellan, Christopher Jørgensen Rose, blevet forundt fri begravelse i kirken som tak for sin lange tjeneste.²⁷⁰ Dette gode omfattede også kirkeværgerne, såfremt de døde i tjenesten, som det var tilfældet for rådmand Jens Gummesen 1699 (jf. klingpung s. 1578, †flysekrone nr. 3).²² 1735 påberåbte kirkeværgen og rådmand Gumme Hansen sig retten til også at begrave sit dødfødte barn i kirken uden betaling.²² Tilsvarende nød rektorer ved skolen gratis begravelse, i 1721 rektor Frederik Christian,⁸⁶ i 1731 rektor Frederik Vestorf 1731,⁸⁶ og 1735 og igen 1737 lod rektor Bagger sine børn begrave uden at betale derfor.²² Derimod blev der opkrævet et beløb på 4 rdlr., da en 'fremmed' skipper fra Norge, Rasmus Smed, 1735 blev begravet i kirken.²²

Der måtte jævnligt foretages reparationer og efterfyldninger af nedsunkne grave i kirkegulvet. 1704 købtes to læs sand til at fylde en grav,²² 1728 anvendtes 50 mursten, da en grav skulle hæves i niveau med kirkegulvet,²² og 1746 fik to mand betaling for at hæve en stor ligsten i koret og lægge den tilrette.²²

1755, forud for kirkens nedrivning, blev knoglerne fra de mange begravelser samlet og nedlagt i en til formålet etableret grav på †kirkegården.²⁷¹ Det eneste, kendte epitafium blev som nævnt overført til den nye kirke, mens et ukendt antal gravsten, hvoraf tre er opsat i den nuværende kirkes våbenhus, må være henlagt på †kirkegården.

Et *epitafium*, 1716, over kapellan Jørgen Christophersen Rose, †1715, og hustru Agatha Sophia, †1744, er overført til den nuværende kirke (s. 1592 og fig. 76).

Gravsten. 1-2) To uidentificerede gravsten fra o. 1625-50 blev formentlig henlagt på †kirkegården og findes nu i den nuværende kirke (s. 1594 f. og fig. 78-79).

3) O. 1656, over Las Henrichsøn og Maren Lassens, †1656. Formentlig flyttet til †kirkegården; nu i den nuværende kirke (s. 1595 og fig. 80).

*4) O. 1660-70, over Hans Pederson Brand, †16., og hustru. Formentlig henlagt på Ækirkegården; nu i privateje (s. 1596 og fig. 81).

5) Antagelig 1600-tallet, over ukendt. Formentlig henlagt på Ækirkegården; nu anbragt som trædesten ved den nuværende kirkes hovedindgang (s. 1596).

*†) *Gravsten* (fig. 88), o. 1710, over sognepræst [Samuel] Rasmusen (Rasmussen) Schou (Schou), sognepræst, †1710.

Rød kalksten, 57-64×85 cm, stenens øvre del er afbrækket. Indskriften med reliefversaler er anbragt under en ornamentbort med fligede blade i et forsænket, rektangulært felt på stenens nedre del. Fragmentet er indmuret i præstegårdshavens vestmur, syd for lågen til Ækirkegården.

† *Gravsten*. 1) O. 1692, over borgmester Hans Pallesen. 1740 var stenen sunket og blev hævet.²⁴⁷

2) 1716, over rådmand Hans Steffensens hustru, †1716.⁸⁶

Fig. 88. *†) *Gravsten*, o. 1710, over sognepræst Samuel Rasmussen Schou (†1710) (s. 1609). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *†) *Tombstone*, c. 1710, of pastor Samuel Rasmussen Schou (†1710).

KILDER OG HENVISNINGER

Jf. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Svendborg Amt i almindelighed s. 59-60 og forkortelser vedr. Svendborg Amt s. 61-64.

ARKIVALIER

RIGSARKIVET (RA). *Danske Kancelli*. D25-33. Koncepter og indlæg til fynske og smålandske tegnelse 1754-56 (*DaKanc.* D25-33. Koncepter og indlæg). *Weber, Hans Peter*: Optegnelser 1699-1900 (RA. *Weber*). *Sønderjyske fyrstearkiver*. Hertuger af Glücksborg. Akter vedr. Gråsten Amt på Ærø og Ærøskøbing 1622-1767 (pk. 94-4 Sager vedr. kirkerne og præsterne 1633-44) (*Sønderjyske fyrstearkiver*. Akter vedr. Gråsten Amt).

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Fyns Biskop*: Ærø Provstis breve 1584-1740 (*Bispeark.* Ærø Provstis breve). *Biskoppen over Als og Ærø*: Indkomne breve 1819-64 (*Biskop Als og Ærø*. Indk. breve). *Fyns Stiftsøvrighedsarkiv*: Ærø kirkers regnskaber 1713-1857 (pk. 330-37) (*Stiftsøvr.ark.* Rgsk.). *Overkirkeinspektoratet for de kongelige kirker på Als og Ærø/Ærø kirkeinspektorat*: Als' og Ærø's kirkers regnskabsbog 1616-55 (pk. 30). – Ærøskøbing kirkeregnskaber 1597-1822 (1597-1741, 1735-36, 1741-1822, 1753-95, 1795-1822, pk. 31, 32, 35) (*Kirkeinsp.ark.* Rgsk.). – Samtlige kirkers regnskaber 1823-1947 (pk. 45-57) (*Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.). – Bilag til samtlige kirkers regnskaber 1798-1947 (pk. 58-66) (*Kirkeinsp.ark.* Bilag). – Kirkeprotokol 1868-1946 (pk. 16) (*Kirkeinsp.ark.* Kirkeprot.). – Forordninger o.l. 1686-1908 (pk. 21) (*Kirkeinsp.ark.* Forordn.). – Synsforretninger over kirker og skoler 1806-1946 (pk. 22) (*Kirkeinsp.ark.* Syn). – Kontrakter, licitationer, overslag m.m. 1770-1937 (pk. 23) (*Kirkeinsp.ark.* Kontrakter m.m.). – Vedr. større arbejder på kirkerne 1845-1942 (pk. 24 og 26) (*Kirkeinsp.ark.* Større arb.). – Adkomster, leje- og forpagtningskontrakter 1755-1887 (pk. 83, heri inventarielister) (*Kirkeinsp.ark.* Adkomster m.m.). – Ærøskøbing kirkes stolestadeprotokol 1810-54 (pk. 84) (*Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot.). – Ærøskøbing menighedsråds sager 1857-91 (pk. 85) (*Kirkeinsp.ark.* Mhr. Sager). – Emneordnede sager 1755-1941 (pk. 86) (*Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager). *Ærø Provsti*: Synsprotokol 1868-1921 (pk. 37) (*Provstiark.* Synsprot.). *Ærø Provstiudvalg*: Synsprotokol for kirkerne i Ærø Herreds Provsti 1922-79 (pk. 70) (*Provstiudv.* Synsprot.). *Ærøskøbing Byföged*: Skøde- og panteprotokol 1625-34 (Ærøskøbing by- föged. Skøde og panteprot.). *Ærøskøbing Magistrat*: Dokumenter vedr.

kirke og gejstlighed 1653-1773 (pk. 14) (*Magistratsark.* Dok. vedr. kirke). *Ærø Stad- og Landret*: Dokumenter vedr. øens kirker og gejstlighed 1816-63 (pk. 701) (*Stad- og Landret*. Dok. vedr. kirker). – Dokumenter vedr. Ærøskøbing kirkegård 1806-57 (pk. 703) (*Stad- og Landret*. Dok. vedr. kirkegård). *Den kgl. bygningsinspektør*: Bilag vedr. kirker på Fyn nr. 50 (*Den kgl. bygningsinspektør*: Bilag vedr. kirker). – Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1896-1925.

LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND (LA-Aab). *Den Kgl. Statholder i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten*: Topografisk ordnet afdeling. Ærøskøbing forskelligt 1751-1833 (*Den Kgl. Statholder*. Ærøskøbing forskelligt).

KIRKENS ARKIV. Kirkeprotokol 1947-2010 (Kirkens arkiv. Kirkeprot.).

NATIONALMUSEET (NM). *Notebøger*: Henry Petersen VII, 79-83 (udateret, o. 1884) (bygning, inventar, gravminder). – V. Koch I, 27 (1890) (prædikestol). *Indberetninger mv.*: Henry Petersen (usigneret) 1884 (bygning, inventar, gravminder). – Niels Termansen 1920 (prædikestol). – N. J. Termansen 1947 (prædikestol, malerier, kongevåben). – Samme 1949 (kongevåben). – Samme 1950 (malerier).

TEGNINGER

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Ærø Kirkeinspektorat*. Udkast til et lystanlæg på den gamle kirkegård ved kunst- og handelsgartner J. J. Chr. Jensen 1839. – Forslag til nyt loft ved Niels Jacobsen 1894 (plan, snit og detaljer).

NATIONALMUSEET (NM). Ikke anvendt forslag til ligkapel 1879, usigneret. – Tegning af kirken fra nordøst og døbefont ved A. P. Madsen 1884. – Tryk af opmålingssæt ved Niels Jacobsen 1910 (planer, snit og opstalter). – Tryk af tegninger af tårn ved A. Havsteen-Mikkelsen 1993 (plan og snit).

DANMARKS KUNSTBIBLIOTEK. Forslag til ombygning af kirken ved Andreas Jensen 1947-49 (plan, opstalt, længde- og tværsnit samt perspektiver mod øst og vest). – Forslag til ombygning af orgelpulpitur ved Andreas Jensen 1950. – Forslag til anlæg af kirkeplads ved Andreas Jensen og havearkitekt Børge Wad 1950 (plan og facader).

Fig. 89. Prospekt af Ærøskøbing set mod syd fra Dejro. Tegnet af J. E. C. Rasmussen o. 1887. I KB. — *View of Ærøskøbing looking south from Dejro.*

LITTERATUR

J. R. Hübertz, *Beskrivelse over Ærø. Et historisk, topografisk Forsøg*, København 1834 (Hübertz 1834). — M. Eriksen, »Ærøskøbing Skole indtil 1850«, *ÅrsSvendborg*, 29, 1937, 75–139 (Eriksen 1937). — Erik Kroman, »Hvor gammel er Ærøskøbing?«, *FyÅrb VI*, 1956–58, 269–85 (Kroman 1956–58). — G. Larsen, Ærøskøbing kirke gennem 400 år, Ærøskøbing 1958 (Larsen 1958). — Erik Kroman, »Ærøskøbing gamle kirke«, *FyÅrb VII*, 1959–61, 245–81 (Kroman 1959–61). — Karen Margrethe Fabricius og Karsten Hermansen, *Bygget af levende stene... Ærøskøbing Kirke 1758–2008*, 2008 (Fabricius og Hermansen 2008).

Historisk indledning og beskrivelse af kirkens omgivelser og bygning ved Niels Jørgen Poulsen. Beskrivelse af inventar og gravminder ved Rikke Ilsted Kristiansen med bidrag af Ole Beuchert Olesen (orgler, klokkespil). Arkivalielæsning ved Marie Louise Blyme, Bjørn Westerbeek Dahl og Stine Sif Smidt m.fl. Oversættelse til engelsk ved James Manley. Korrekturlæsning ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet februar 2017.

NOTER

¹ *DaStedn* 13, 277–78; Erik Kroman, »Ærøskøbing«, *Danmark før og nu*, Øerne I, 1956, 385–90; Kroman 1956–58, 269–85.

² RA. *De schauenburgske hertugers arkiv*. Originalt skøde af 19. maj 1398 fra Ærø landsting. Teksten er gengivet i dansk oversættelse i Kroman 1956–58, 271–72.

³ Jf. note 1. For Kroman er det 'en urimelig tanke, at der skulle have ligget (endnu) en købstad et helt andet sted på øen' (Kroman 1956–58, 271). Navnet Visby har han tvivlsomt tolket som et 'vi', en hedensk helligdom, med henvisning til Visby på Gotland.

⁴ *DaAtlas VII*, 1, 1781, 451.

⁵ Jf. Ebbe Nyborg, »Kirke og sogn i højmiddelalderens by«, *Middelalderbyen. Danske Bystudier* 1, Aarhus 2005, 142–45.

⁶ M. Eriksen, *Rise sogns gårde. Fæstere og ejere og deres slægter*, Aarhus 1960. Heri Erik Kroman, »Oversigt over Ærø historie«, 9–28.

⁷ Inge Adriansen, »Hertug Hans den Yngre«, *De slesvigske hertuger*, Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. (red.), Aabenraa 2005, 157–83; Jørgen Steen Jensen, *Hertug Hans den Yngre*, Sønderborg 1971 (*Fra Als og Sundeved* 50).

⁸ Peter Dragsbo og Carsten Porskrog Rasmussen, »Hertug Christian af Ærø og hertugtiden på øen«, *Porskrog Rasmussen m.fl. 2005* (note 7) 199–209.

⁹ Hertug Philip af Glücksborg (†1663) fulgtes i lige linje af sin søn Christian (†1698) og dennes efterkommer: hertug Philip Ernst (†1729) og hertug Frederik (†1766).

¹⁰ Karsten Hermansen, »Oprettelsen af Als-Ærø Bispedømme i 1819«, *Sønderjyske Årbøger* 1997, 111–26.

¹¹ Karsten Hermansen, »Jacob Madsen og Laurids Brockenhus' visitationsberetning for Als og Ærø fra september 1589«, *DaMag* 9, 1, 1999, 229–44. – Et eksemplar af Kirkeordinansen opbevarede 1597 i kirken (jf. s. 1604).

¹² *Eriksen 1937* 75–79.

¹³ Jf. Karsten Hermansen, »Ærøsk søfart«, *Sønderjysk Månedsskrift* (tema: Ærø), 3, 2016, 99–105.

¹⁴ *Hübertz 1834* 285 f.

¹⁵ *Hübertz 1834* 15.

¹⁶ LAFyn. *Ærøskøbing Sogn*. Kirkebog 1722.

¹⁷ Her citeret efter *Kroman 1959–61* 273–74.

¹⁸ *Hübertz 1834* 68.

¹⁹ *FyFort* IV, 1924, 263 ff.

²⁰ *Hübertz 1834* 55.

²¹ Steen Eiler Rasmussen m.fl., »Ærøskøbing Købstad – en Byundersøgelse. Undersøgelse og Planlægning af vore Købstæder«, *Arkitekten* 1941, 85–100; *Historiske huse i Ærøskøbing*, Nationalmuseet 1975.

²² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²³ 1762 kaldet 'den store kirkeport'. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Større arb.

²⁵ Tegning i NM.

²⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kontrakter m.m.

²⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.

²⁸ *Historiske huse* (note 21) 66; Torun Gjelstrup, *Torvet i Ærøskøbing*, Ærøskøbing 2001, 44–46.

²⁹ *Historiske huse* (note 21) 66.

³⁰ *Eriksen 1937* 110–11.

³¹ *Historiske Huse* (note 21) 50, *Gjelstrup 2001* (note 28) 46.

³² *Historiske Huse* (note 21) 47; og *Gjelstrup 2001* (note 28) 10–16.

³³ *Hübertz 1834* 173.

³⁴ *Historiske Huse* (note 21) 58.

³⁵ LAFyn. *Stad- og Landret*. Dok. vedr. kirkegård.

³⁶ Kirkesessionen i brev til landfoged Carstens 17. febr. 1813. LAFyn. *Stad- og Landret*. Dok. vedr. kirkegård.

³⁷ Kirkeinspektør W. Goos i brev til Overdirektionen for de kgl. kirker på Als og Ærø 30. okt. 1857. LAFyn. *Stad- og Landret*. Dok. vedr. kirkegård. – Kirkesessionen foreslog 16. nov. 1857, at der blev opført en 'ringmur' omkring kirken i tilstrækkelig afstand, så folk og vogne kunne passere rundt om.

³⁸ Landfogeden i brev til byfogeden 21. nov. 1857. LAFyn. *Stad- og Landret*. Dok. vedr. kirkegård.

³⁹ Kirkeinspektoratet i svar til stadretten 21. nov. 1857. LAFyn. *Stad- og Landret*. Dok. vedr. kirkegård.

⁴⁰ LAFyn. *Biskop Als og Ærø*. Indk. breve.

⁴¹ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁴² Korrespondance i NM.

⁴³ Ebbe Keld Pedersen, »Beplantningen i bybilledet«, *Historiske huse* (note 21) 94–105 (registrant over træer s. 102–03).

Fig. 90. Ligkapel fra 1884, nu konfirmandstue, set fra syd (s. 1534). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Mortuary chapel from 1884, now a room for confirmation candidates, seen from the south.

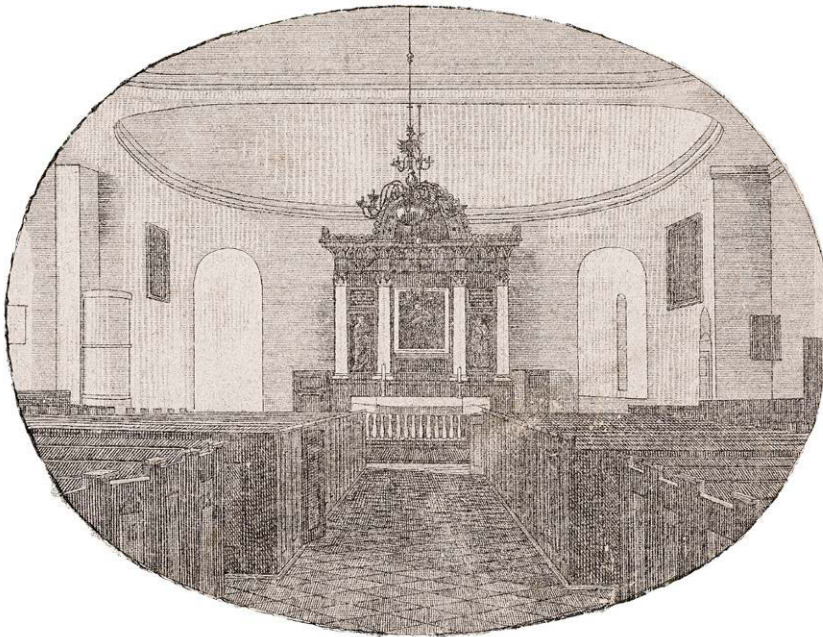

Fig. 91. Indre set mod øst med det oprindelige, pudsede $\dagger$ træloft med tre kuplede hvælvinger, nedtaget 1894 (s. 1539). Tegning på mindeblad fra o. 1890. I kirken. – Interior looking east with the original plastered $\dagger$ wooden ceiling with three domed vaults, taken down in 1894.

⁴⁴ RA. *Weber*.

⁴⁵ Som et lille kuriosum er sydsidens vinduer anbragt ni skifter over soklen, nordsidens kun otte skifter.

⁴⁶ LAFyn. *Provstiark*. Synsprot.

⁴⁷ Beskrivelse af kirken 1868; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Kirkeprot. $\dagger$ Træhvælvene kendes i øvrigt fra en besigtigelse af arkitekt Vilhelm Petersen 1894. LAFyn. *Den kgl. bygningsinspektør*. Bilag vedr. kirker.

⁴⁸ De tre medlemmer af Kirkesessionen var: amtmænd J. W. Teufel von Pirckensee og amtsforvalter Christian Ambders, begge fra Nordborg på Als, samt Ærø provst Stephan Dresing, der var sognepræst i Tranderup. Amtsforvalteren havde status af kirkeinspektør.

⁴⁹ Biskop Chr. Ramus i brev til Kancelliet 15. dec. 1753; RA. *DaKanc*. D25-33. Koncepter og indlæg.

⁵⁰ Synsforretning 10. okt. 1753, bilag i RA. *DaKanc*. D25-33. Koncepter og indlæg.

⁵¹ Ærø Kirkesession i brev til Kancelliet 18. nov. 1753; RA. *DaKanc*. D25-33. Koncepter og indlæg; jf. *Kroman 1959-61*, 275-77.

⁵² *Kroman 1959-61* 276 f. med henvisning til byggesagens akter i Danske Kancelli. – I 1750'erne blev også byggeriet af Christians Kirke på Christianshavn (Den tyske Frederiks Kirke) delvist finansieret ved et lotteri (*DK KbhBy* 4, 88, og Stig Hornshøj-Møller, »Teaterkirken – et enevældigt prestigebyggeri på Christianshavn«, *NMArb* 1977, 80-89).

⁵³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. Licitationsindbydelsen af 21. aug. 1754 havde forinden været annonceret i danske aviser og i den holstenske 'Anzeiger'.

⁵⁴ Udateret brev fra Kirkesessionen til Kancelliet; RA. *DaKanc*. D25-33. Koncepter og indlæg.

⁵⁵ Missive til Ærø Kirkesession 11. april 1755; RA. *DaKanc*. D25-33. Koncepter og indlæg.

⁵⁶ Knud Voss, *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, 1966, 306-09.

⁵⁷ Biskoppens vurdering (*Voss* (note 56) 308).

⁵⁸ Tømrermester Truels Lund leverede 1756 bl.a. en $\dagger$ tegning til reparation af spiret over Odense Skt. Knuds Kirke (*DK Odense* 283).

⁵⁹ På Als fik Ketting Kirke 1773 et bredt langhus, og Ulkebøl Kirke 1787 en stor østforlængelse, der var dækket af et trætondehælv (*DK Sjyll* 2460 f., 2333 f.).

⁶⁰ *DaAtlas* VII, 1, 1781, 448.

⁶¹ *Hübertz 1834* 172.

⁶² NM. C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyns Stift*, 167.

⁶³ Ærø Kirkesession i brev af 7. febr. 1755 til Danske Kancelli; RA. *DaKanc*. D25-33. Koncepter og indlæg.

⁶⁴ Hans Peter Weber noterede 1756 tilsvarende i sin dagbog (RA. *Weber*), at 'bygmesteren' var hr. Seiffert af Nordborg og 'murermesteren' Rasmus Simonsen i Faaborg.

⁶⁵ <http://historisknordborg.dk> – Inden arbejdet i Ærøskøbing havde han 1742 udført reparationer på

Fig. 92. Lysestager nr. 1-2, nyere (s. 1562). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Candlesticks nos. 1-2, recent.*

den nye kirke i Søby, og senere stod han for udvidelser af både Marstal og Søby kirker.

⁶⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag; *Biskop Als og Ærø. Indk. breve.*

⁶⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.

⁶⁸ Jf. Uldum Kirke m.fl. (*DK Vejle* 2192).

⁶⁹ Niels Jacobsen (1865-1935) havde 1893 oprettet egen tegnestue i Odense.

⁷⁰ Menighedsrådets ønske ved kirkesynet 1946; Jf. LAFyn. *Provstiudv.* Synsprot.

⁷¹ *Fabricius og Hermansen* 2008 63-65.

⁷² *Fabricius og Hermansen* 2008 70.

⁷³ Korrespondance i NM. Brev fra Einar V. Jensen til Aage Roussel 6. juni 1950, og fra sognepræst Jens Pedersen til NM 6. juli 1950.

⁷⁴ 1758 modtog Bohn Johansen betaling for at male kirken 'overalt'; i december samme år betales han for at grunde forskellige inventarstykker m.m. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁷⁵ Maler Henning Frederik La Croix (o. 1717-83), der efter 1742 levede i Odense, virkede muligvis senere som 'omrejsende kunstner', jf. Weilbach, *Kunstleks.* 1767 udførte han desuden omfattende malerarbejde i Marstal Kirke (jf. s. 1672 f.).

⁷⁶ Antagelig en rødbrun marmorering, som var populær i 1700-tallet, jf. Karin Vestergaard Kristiansen, »500 års farver i de danske kirker – at udsmykke, pryde og bevare«, *NMArb* 2015, 224 f.

⁷⁷ LAFyn. *Den kgl. bygningsinspektør.* Bilag vedr. kirker; *Kirkeinsp.ark.* Kirkeprot.

⁷⁸ I kirkeinspektionsarkivet findes regnskaber for årene

1597-1947; for perioden 1798-1947 er også regnskabsbilagene (delvist) bevaret. I stiftsøvrighedsarkivet findes regnskaber for årene 1713-92 og 1819-57 (jf. også s. 1610). *Kroman* 1959-61 280, note 1, omtaler desuden en pakke i kirkeinspektionsarkivet betegnet 'Samtlige ærøske kirkes regnskaber 1754-62'; denne er forgæves eftersøgt i LAFyn i forbindelse med *Danmarks Kirkers* redaktion.

⁷⁹ LAFyn. *Den kgl. bygningsinspektør.* Bilag vedr. kirker.

⁸⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kirkeprot.

⁸¹ NM. Indb. ved Henry Petersen (usign.) 1884.

⁸² Missive til Ærø Kirkesession 11. april 1755; RA. *DaKanc.* D25-33. Koncepter og indlæg; Kancelliet i brev til kirkesessionen 21. april 1764; RA. *DaKanc.* D24-10. Tegnelser.

⁸³ LAAab. *Den Kgl. Statholder.* Ærøskøbing forskelligt.

⁸⁴ Engelstoft sluttede med bemærkningen: 'Det bedste er lysestagerne'. NM. C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyns Stift*, 167. *Larsen* 1958 44, anfører, at der 'indtil vor tid' (dvs. 1958) lå 'sorgelige rester' af træskåret inventar på kirkeloftet og refererer en tradition om, at der i 1800-tallet skal være fjernet 'to vognlæs' fra kirken (jf. også note 249).

⁸⁵ Kirkens arkiv. Kirkeprot.; *Fabricius og Hermansen* 2008, 41.

⁸⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁸⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag.

⁸⁸ *Fabricius og Hermansen* 2008 41.

⁸⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Kirkeprot.

⁹⁰ *Kroman* 1959-61 278.

⁹¹ If. *Larsen* 1958 34, findes 'inde i' altertavlen en indskrift med de to snedkeres navne, ligesom Zehngrafs navn skal være anført bag på altermaleriet. Dette har dog ikke kunnet verificeres.

⁹² 1857 anskaffedes en stige 'til brug for at tænde alterlysene omkring alterbilledet med'. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.

⁹³ Korrespondance i NM. Brev fra Einar V. Jensen til Aage Roussel 19. juni 1950 ('... dels har vi også måttet tage os af altertavlens nymaling ...') samt fra sognepræst Jens Pedersen til NM 6. juli 1950.

⁹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; *Provstiark.* Synsprot.

⁹⁵ C. A. Zehngraf udførte altermalerier til en række kirker på Sydfyn og Ærø, bl.a. Marstal (1843, s. 1675), Oure og Vejstrup (1847 og 1850, Gudme Hrd.) samt Gestelev (1853, Sallinge Hrd.).

⁹⁶ Samtidig gjorde man, tilsyneladende forgæves (jf. *Altertavlefigurer* ndf.), opmærksom på, at Kunstakademiet ved en tilsvarende lejlighed havde bemærket, at man ikke burde fjerne altertavler, malerier eller skulpturer fra kirkerne, uden at der var en arkæolog eller en kunstkender til stede. RA. *DaKanc.* 1. depart. H17-72. Brevbog 1841 (nr. 5356).

⁹⁷ RA. *DaKanc.* 1. depart. H17-74. Brevbog 1842 (nr. 1996); jf. også LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag.

⁹⁸ *Æro Folkeblad* 16. marts 1948.

⁹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Maler E. I. Hegerstedt kendes fra et signeret portræt af sognepræst Lorentz Lorentzen (†1770) i Ulkebøl Kirke (*DK Sjyll* 2348). Samme sted havde han udført forskelligt arbejde i 1760'erne; bl.a. forgyldte han kirkens *†*tagrytter og malede *†*urskiven (*DK Sjyll* 2335 og 2350). 1749 malede han muligvis et nyopført pulpitur i Nordborg Kirke (*DK Sjyll* 2190), ligesom der var planer om, at han sammen med Erich Sederberg skulle reparere og udbedre samme kirkes alter (*DK Sjyll* 2200 note 34).

¹⁰⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; jf. også RA. *Weber*.

¹⁰¹ Således foreslået af *Kroman* 1959-61 278.

¹⁰² *Fynsk kirkesølv* 65.

¹⁰³ Nemlig *Ærøskøbing*, *Søby*, *Bregninge*, *Tranderup* og *Rise* sogne; *Fynsk kirkesølv* 64 f. og 152.

¹⁰⁴ *Fynsk kirkesølv* 64 f.

¹⁰⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; Syn; *Provstiark.* Synsprot.

¹⁰⁶ *Fynsk kirkesølv* 184; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. Rgsk.

¹⁰⁷ *Fynsk kirkesølv* 141; jf. også *Bøje* 116.

¹⁰⁸ Tove Kjerboe, »Kirkesølvet på *Ærø*«, *FyStbog* 1977, 51 ff., 55; jf. også foto i *Fynsk kirkesølv* 174.

¹⁰⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; Kontrakter m.m.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹¹⁰ Der indkøbtes på en gang seks alterkander, som blev fordelt til øens kirker. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹¹¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. Rgsk.; Syn; *Provstiudv.* Synsprot.

¹¹² Jf. notat opbevaret sammen med skålen; endvidere Niels Th. Mortensen, *Billedhuggeren Gunnar Hammerich*, Kbh. 1947, 16 f.

¹¹³ Stagerne var købt i en københavnsk antikvitetshandel i 1930. *Kjerboe* 1977 (note 108) 51 ff.

¹¹⁴ *Kjerboe* 1977 (note 108) 53.

¹¹⁵ RA. *Rtk.* Tyske afd. 2. slesvigske ktr. Div. sager vedr. de kgl. kirker på Als og *Ærø* 1811-25.

¹¹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Syn; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹¹⁷ LAFyn: *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Emneordn. sager.

¹¹⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kirkeprot.; *Provstiark.* Synsprot.

¹¹⁹ *Fabricius og Hermansen* 2008 19.

¹²⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. Rgsk.; Bilag; Adkomster m.m.

¹²¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Syn; *Provstiark.* Synsprot.

¹²² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag; *Provstiark.* Synsprot.

¹²³ Tolv *†*apostelfigurer fra den nedbrudte kirkes sen-

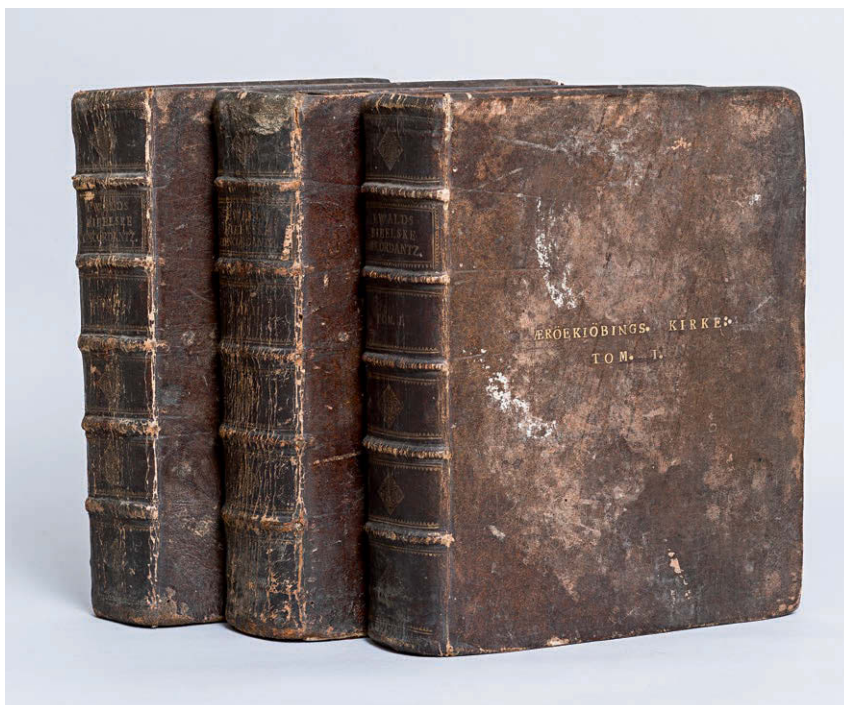

Fig. 93. ★Alterbøger m.m. nr. 1-3. Enevold Ewald, *Den Bibelske Concordantzes 1.-3. Deel*, Kbh. 1748-49 (s. 1563). I præstegården. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – ★Altar prayer books etc. nos. 1-3.

Fig. 94. Prædikestol, 1634, opsat mod sydvæggen (s. 1567). Foto Kristian Hude 1910. I NM. – Pulpit, 1634, set against the south wall.

middelalderlige $\dagger$ altertavle, som blev overført til den nuværende kirke (jf. s. 1558), kan måske have indgået som udsmykning af korgitteret.

¹²⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. *Kroman 1959-61* 279, foreslår, dog næppe sandsynligt, at omtalen af ophængningen af et 'krucifiks' skulle referere til Jørgen Christophersen Roses epitafium med motiv af Kristus på korset (s. 1592).

¹²⁵ Dog med mindre afvigelser. For Philips skjold burde bl.a. bjælkerne for Oldenburg i hjerteskjoldets første og fjerde felt være gule og røde, ikke gule og hvide; for Sophia Hedevigs skjold burde de tre figurer i skjoldets tredje felt være tre røde søblade i hvidt for Engern, ikke tre grønne. Oplyst af Carsten Porskrog Rasmussen, Sønderborg Slot.

¹²⁶ De undersøgte dele omfattede storfeltet med relief af Opstandelsen, hjørnefiguren af Kristus, en søjle, et hængestykke og et af de nedhængende englehoveder. Indb. ved N. J. Termansen 1947.

¹²⁷ NM. Indb. ved N. J. Termansen 1947, der i sit forslag til istandsættelse vurderede, at stolens snitværk var 'af en sådan karakter, at det ville være tjent med ikke at fremhæves for stærkt'. Han foreslog derfor en helt

enkel staffering, hvor 'snitværket behandles helt uden nogen væsentlig deling, og at f.eks. de udskårne tyske indskrifter ikke fremhæves, men får samme farve som bunden, mens stolens arkitektoniske led understreges i lettere grad'. Farverne skulle være neutrale, suppleret med guld og sølv.

¹²⁸ Ægteparret skænkede 1642 en prædikestol til Sottrup Kirke, skåret af Flensborg-billedskæreren Claus Gabriel (*DK Sjyll* 2238). Parret havde 1628 skænket et $\dagger$ altersæt til Broager Kirke (*DK Sjyll* 2313), og hertug Philip stod også bag inventarfornyer i Glücksborg Slotskapel (bl.a. altertavle og døbefont). Parrets våbenskjolde findes desuden på en klokke i Nybøl (hvor hertug Philip også skænkede egetømmer til et klokkehus, *DK Sjyll* 2267 og 2280), ligesom de fandtes på $\dagger$ klokker i Sottrup (*DK Sjyll* 2243) og Broager (*DK Sjyll* 2324).

¹²⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Det var ellers på tale at lade maler E. I. Hegerstedt, der udførte maleriet til den nye altertavle, stå for at male prædikestolen (jf. s. 1557).

¹³⁰ NM. Indb. ved Niels Termansen 1920, der vurderede, at den 'bagvendte' placering af de nytestamentlige motiver syntes at være oprindelig.

¹³¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; RA. *Weber*.

¹³² LAFyn. *Den kgl. bygningsinspektør*. Bilag vedr. kirker. Det præciseredes, at 'grunden og figurerne' skulle males træfarvede, 'de er så råt udførte, at de helst må underordnes så meget som muligt'. Også døren skulle have træfarve. 1947 fremgår det, at våbenskjoldene var malet med guld og farver, og at himlens loftsletter var blå. NM. Indb. ved Niels Termansen 1920 og N. J. Termansen 1947.

¹³³ NM. Indb. ved Niels Termansen 1920.

¹³⁴ NM. Indb. ved N. J. Termansen 1947; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.

¹³⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹³⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Syn; Større arb.; Emneordn. sager.

¹³⁷ *Larsen 1958*, 43. En oversigt over stolegavlens blomstermotiver findes i *Fabricius og Hermansen 2008* 79.

¹³⁸ Der blev udført i alt 53 stole; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager.

¹³⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kirkeprot.; Mhr. Sager; *Den kgl. bygningsinspektør*. Bilag vedr. kirker.

¹⁴⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager.

¹⁴¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager; RA. *DaKanc.* D24-10. Tegnelser. Jf. også *Larsen 1958* 36.

¹⁴² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot.

¹⁴³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Mhr. sager.

¹⁴⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Kirkeprot.; *Provstiark.* Synsprot.

¹⁴⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.; *Provstiark.* Synsprot.

¹⁴⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot.; Emneordn. sager.

¹⁴⁷ Formentlig hovedgården Københof i Søndergade, oprettet af hertug Philip 1638, solgt til borgere i byen 1721 og siden købmandsgård. *Dragsbo og Porskrog Rasmussen 2005* (note 8) 204; jf. også *Gjelstrup 2001* (note 28) 48 ff.

¹⁴⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag; Kirkeprot.; *Provstiark.* Synsprot.

¹⁴⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Kontrakter m.m.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹⁵⁰ *Fyns Amts Avis* 29. april 1986.

¹⁵¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Forordn.

¹⁵² LAFyn. *Magistratsark.* Dok. vedr. kirke.

¹⁵³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.; Forordn.

¹⁵⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Syn; Kirkeprot.

¹⁵⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag; Kontrakter; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹⁵⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Adkomster m.m.

¹⁵⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; Kirkeprot.; *Provstiark.* Synsprot.

¹⁵⁸ *Fynsk kirkesølv* 114, der nævner muligheden af, at klokken er fornyet o. 1800.

¹⁵⁹ En tegning af fløjene findes i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.

¹⁶⁰ Kirkens arkiv. Kirkeprot.

¹⁶¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Mhr. sager. 1832 blev syv pulpiturstole malet udvendig, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag.

¹⁶² 1770 blev der klaget over, at Christen Steen imod reglementet (jf. s. 1576) havde opført en lukket stol 'på søjler i højden', som ikke passede til de øvrige lukkede stole, men var til stor 'mispryd'. LAFyn. *Magistratsark.* Dok. vedr. kirke.

¹⁶³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Antagelig er det disse stole, der i stolestadebogen o. 1810 betegnes 'de ny-opbyggede lukkede stole' og 1838 kaldes 'de lukkede stole i højden'; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot.; Emneordn. sager.

¹⁶⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Syn.

¹⁶⁵ Marcussen & Sohn (udg.), *Einige Dispositionen und Zeugnisse über Orgeln, welche aus der Offizin der Orgelbauer Marcussen & Sohn in Apenrade seit 1868 hervorgegangen*, Kiel 1883, 4.

¹⁶⁶ If. meddelelse fra orgelbyggeriet.

¹⁶⁷ C-H fælles med Viola di Gamba 8 Fod i manual I.

¹⁶⁸ C-H fælles med Gedackt 8 Fod i manual II.

¹⁶⁹ Det originale bælganlæg suppleres af en magasinbælg, der er forbundet med en elektrisk blæser.

¹⁷⁰ Signal til bælgtræderen. En ny klokke indsattes 1939-40. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.

¹⁷¹ Tømningsanordning for bælganlægget.

Fig. 95. *Facadefragment med malet årstal »1764« fra *†orgel* nr. 2 (s. 1582). I NM. Foto Arnold Mikkelsen 2016. — *Casing fragment with painted date "1764" from *†organ* no. 2.

¹⁷² Orglets bygningsår anføres traditionelt som 1631, men kontrakten med orgelbyggeren, dateret 17. marts 1631, anfører, at orglet skulle leveres 'næstkommende pinse', hvilket må betyde pinsen 1632. Det har ikke været muligt for Johan Heide at bygge orglet på blot to måneder.

¹⁷³ LAFyn. *Ærøskøbing byfoged*. Skøde og panteprot. Kontrakt 17. marts 1631 med orgelmager Hans Heide, Flensborg. Instrumentet betegnes i inventariet 1692 som 'et lille gammelt orgelværk'; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹⁷⁴ LAFyn. *Bispeark*. Ærø Provstis breve; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Orgelbyggeren arbejdede 31 uger i kirken. Ifølge opdraget skulle orglets størrelse bibeholdes, men der skulle om muligt tilføjes fire toner i manualet. Endvidere skulle der bygges et nyt klaviatur, tre bælg samt om nødvendigt en ny vindlade.

¹⁷⁵ RA. *DaKanc.* D24-10. Tegnelser; *Weber*.

¹⁷⁶ RA. *Weber*. Weber anfører, at orglet allerede den efterfølgende søndag var 'i fuldkommen stand', hvilket dog modsiges af vedligeholdelsesaftalen med Jürgen Hinrichsen Angel 1772.

¹⁷⁷ Busch anvendte også denne facadetype i Højer Kirke (1753, *DK Sjydl* 1042) samt i to tyske kirker, Grundhof (1762) og Hamburg-Niendorf, Kirche am Markt (1770).

¹⁷⁸ Monogrammerne tilstand er kraftigt fragmenteret, men deres udseende kendes fra ældre skitser i NM. Udover de nævnte facadedele er et antal pibegitre samt centraltårnets topprydelse tilgået Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet. De har dog ikke umiddelbart kunnet lokaliseres. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹⁷⁹ Således fik Peder Hansen 1787 betaling for at male 'tralleværket på orgelværket', dvs. pulpituret. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹⁸⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Mhr. Sager; LAFyn. *Den kgl. bygningsinspektør*. Bilag vedr. kirker.

¹⁸¹ *Fabricius og Hermansen 2008*, 64.

¹⁸² Våbenet er altså tilsyneladende udført efter Frederik V's død (14. jan. 1766). LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Skriveren har rettet det sidste bogstav i billedhuggerens navn, så det ikke med sikkerhed kan afgøres, hvad der står. Jf. også Erling Svane, *Det danske Rigsvåben og Kongevåben – udvikling og anvendelse*, Viborg 1994, 136.

¹⁸³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; jf. dog også Weber (i RA) der anfører, at det var Henning Frederik la Croix, der malede 'kongens våben lige for orgelværket samt de fløje, der endnu sidder på siden af værket'.

¹⁸⁴ NM. Indb. ved N. J. Termansen 1947 og 1949. Jf. også orgelpulpituret i Århus Domkirke (*DK Århus* 590).

¹⁸⁵ *Larsen 1958* 39; NM. Indb. ved N. J. Termansen 1949.

¹⁸⁶ NM. Indb. ved N. J. Termansen 1949.

¹⁸⁷ 1860 hang der seks salmenummertavler i skibet. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk

¹⁸⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kirkeprot.; *Provstiark.* Synsprot.

¹⁸⁹ NM. Indb. ved N. J. Termansen 1950. *Kroman 1959-61*, 265 f., der ikke kendte til signaturens eksistens, har foreslået, at maleriet var udført af maleren Johan Nissen Hyvadt (jf. note 211).

¹⁹⁰ *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kunst-Topographie Schleswig-Holstein*, Neumünster 1969, 698 og 952. Jens Bergild takkes for identifikation af maleren og for at gøre opmærksom på portrættet i domkirken i Slesvig. For arbejder af Schröter se også *Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig II, Der Dom und der ehemalige Dombezirk*, Dietrich Ellger (udg.), München og Berlin 1966, 405 f. og 611 (to malede våbenskjolde af blik). Endvidere Ulsnæs Kirke i Slesvig (maling af bjælkeloft, orgel og pulpitur, restaurering af de kongelige portrætter, nye malerier af fire evangelister bag alteret, 'en Dommedag' og en 'Kristi fødsel' m.m.). *Die Kunstdenkmäler des Landkreises Schleswig*, Dietrich Ellger og Wolfgang Teuchert (udg.), München og Berlin 1957, 556.

¹⁹¹ NM. Indb. ved N. J. Termansen 1947.

¹⁹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 'Urmageren' var antagelig Claus Clausen Smed i Marstal.

¹⁹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kirkeprot.; Adkomster m.m.

¹⁹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.; Syn.

¹⁹⁵ Thalund, *Kirkeskibe* 106; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Kirkeprot.

¹⁹⁶ *Fabricius og Hermansen 2008* 57.

¹⁹⁷ Thalund, *Kirkeskibe* 107. Jf. kirkegårdsmonument nr. 27 (s. 1641).

¹⁹⁸ Thalund, *Kirkeskibe* 106. Jf. kirkegårdsmonument nr. 27 (s. 1641).

¹⁹⁹ Thalund, *Kirkeskibe* 107; *Fabricius og Hermansen 2008* 59. Gorm Clausen har også bygget et kirkeskib i Marstal Kirke (nr. 6, s. 1706).

²⁰⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Om denne og de følgende, se Jens Lampe, »Urmagere og ure fra Ærø til år 1900«, *FyMi* 1975, 110 ff. Samme anfører, 108, dog ikke korrekt, at Ærøskøbing først fik tårn, da den nye kirke blev bygget.

²⁰¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Kontrakter m.m.

²⁰² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Urmageren forpligtede sig ved kontrakt af 11. juli 1770 til at vedligeholde de fire tårnure på Ærø i resten af sin levetid, nemlig i Ærøskøbing, Rise, Tranderup og Bregninge kirker; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kontrakter m.m.

²⁰³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.; Kirkeprot.

²⁰⁴ Uldall, *Kirkeklokker* 151 (nr. 865). Klokker af denne, muligvis nordtyske støber, findes i Svendborg Vor Frue Kirke (s. 367) og Nyborg Vor Frue Kirke (s. 1042) samt i kirker på Lolland og Falster; deriblandt to daterede klokker i Kettinge Kirke (fra 1407, *DK Maribo* 1098) og Sakskøbing Kirke (1422, *DK Maribo* 151).

²⁰⁵ Uldall, *Kirkeklokker* 151, opfatter indskriften som 'en trylleformel', der muligvis kan tydes: »i(esu)s k(ristus)

Fig. 96. Nøglebræt nr. 2, formentlig slutningen af 1800-tallet (s. 1584). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Key rack no. 2, probably end of 1800s.

alpha et omega m(aria) v(irgo)« (Jesus Kristus, alfa og omega, jomfru Maria). Indskriften er aftegnet i sognepræstens indberetning 1755 (KB. *Kallske Saml* 377. 4°) samt i *Hübertz* 1834 tavle II.

²⁰⁶ Aftegnet i *Hübertz* 1834 tavle III.

²⁰⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Klokker af samme støber findes i bl.a. Marslev Kirke (Odense Amt, støbt 1745), Søby Kirke (Ærø, støbt 1746) og Magleby Kirke (DK Sorø 946, støbt 1748). Jf. også Theodor Hach, *Lübecker Glockenkunde*, Lübeck 1913, 253 f.

²⁰⁸ *Fabricius og Hermansen* 2008 73.

²⁰⁹ NM. Indb. ved Henry Petersen (usign.) 1884; *Trap* 3. udg. 619.

²¹⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Syn; Kirkeprot.; Samtl. rgsk. Den ene af de to sten lå tilsyneladende inde i kirken, hvor pladsen efter den skulle belægges med fliser fra våbenhuset.

²¹¹ Erik Kroman har foreslået, at maleriet er udført af maleren Johan Nissen Hyvad, der i årene omkring 1720 malede i de ærøske kirker og bl.a. arbejdede et år i Rise Kirke, hvor han ud over en nymaling af inventaret udførte 16 'bibelske historier' på hvælvingen; *Kroman* 1959-61 264 ff. Der er dog tale om en hypotese.

²¹² Anders Bjørnvad, *Krigens monumenter 1940-1945*, Viborg 1999, 366 f.

²¹³ Jf. bærefigurerne på prædikestolens tre første storfelter (s. 1567).

²¹⁴ NM. Indb. ved Henry Petersen (usign.) 1884; notebog ved samme (udateret, o. 1884); *Trap* 3. udg. 619.

²¹⁵ Årstallet, der næsten er udvisket, er muligvis »1671«.

²¹⁶ If. *Kroman* 1959-61 270, døde Hans Brand o. 1658. Jf. også *Fabricius og Hermansen* 2008 84 note 92.

²¹⁷ Gengivet efter Jørgen Svarer, »Den ensomme grav ved Ærøskøbing kirke«, *Æroboen* 1978, 4.

²¹⁸ *Svarer* (note 217) 4.

²¹⁹ KB. *Kallske saml* 377. 4°.

²²⁰ Heller ikke de mange små vinduer i kirkens sydside kan have haft meget med virkeligheden at gøre. Modsat opfatter Erik Kroman prospektet af kirken som i 'hovedsagen korrekt' og kalder den 'udpræget romansk med små højtiddende, rundbuede vinduer'; *Kroman* 1959-61 246.

²²¹ Jf. M. Mackeprang, *Jydske Granitportaler*, 1948, s. 337-40 med liste over korsmærkede portaler.

²²² *Kroman* 1959-61 270, med note 18 samt forfatterens anmærkning s. 281 efter et besøg på Ærø i oktober 1960. Det mindre stykke skal være fundet i haven bag det gamle posthus i Vestergade (*Fabricius og Hermansen* 2008 21).

²²³ *Fabricius og Hermansen* 2008 21.

²²⁴ Jf. Poul Grinder-Hansen, »Kragstenen fra Vrå«, *Årbog* 2015 (for Ærø Museum, 2016, 76-80.

²²⁵ LAFyn. *Ærøskøbing Byfoged*. Skøde- og panteprot.

²²⁶ Jf. visitationsberetning 1589; *Hermansen* 1999 (note 11). Peder Murermeister er muligvis identisk med bygmester Peter de Castella, der få år senere ombyggede Skt. Marie Kirke i Sønderborg.

²²⁷ *Hermansen* 1999 (note 11).

²²⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. I en bemærkning til regnskabet for år 1600 (revideret i april 1601), siges det, at kirkens indkomst var 'forbyggt' på det nye klokketårn. ²²⁹ Ifølge synet 10. okt. 1753 var 'tårnet opsat af tømmer med en halv sten uden og inden for tømmeret'. RA. *DaKanc.* D25-33. Koncepter og indlæg.

²³⁰ De to kirkeværger var rådmændene Christian Brun og Knud Detlefsen. – Byrådet havde forinden, 17. marts 1631, truffet aftale med orgelmager Hans Heide i Flensborg om levering af et nyt orgel (jf. s. 1580).

²³¹ Ifølge kontrakten skulle Valentin Kramer arbejde på egen kost og fortæring. For sit arbejde skulle han have 200 lybske mark, frit herberg og sengested. Han skulle stille med egne kalkslagere, men ellers skaffes alle de arbejdsfolk, som var nødvendige for arbejdet.

²³² Byggeriet skulle efter aftalen påbegyndes otte dage efter Skt. Hans 1631.

²³³ Hermed sigtede man utvivlsomt til ombygningen af Sønderborg Skt. Marie Kirke 1595-1600 (DK *Sjyll* 2063 ff.).

²³⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. I en bemærkning til

kirkeværgernes regnskab for året 1631 (det blev revideret i september 1632) siges det forklarende, at der har været 'gjort stor bekostning på kirken dens nye bygning', idet den er blevet forlænget og i andre måder forbedret.

²³⁵ LAFyn. *Bispeark. Ærø provstis breve*.

²³⁶ *KancBrevb* 4. dec. 1635. Selv mente borgerne at kunne betale 300 lybske mark, idet de i et brev til stiftslensmand Mogens Kaas, Nyborg, henviste til byens almindelige armod og en nylig brand; LAFyn. *Bispeark. Ærø provstis breve*.

²³⁷ Brev af 12. april 1636 fra Mogens Kaas til biskop Hans Mikkelsen; LAFyn. *Bispeark. Ærø provstis breve*. Lensmanden medgav, at han ikke vidste, om beholdningerne i de alsiske og ærøske kirker var anført i lybske eller slette mark. – Ved revisionen (10. okt. 1636) af kirkens regnskab for 1635-36 fremgår det, at kongen havde bevilget, at Ærøskøbing Kirke skulle have 100 mark af Rise Kirke og 700 mark af kirkerne på Als; LAFyn. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.*

²³⁸ Indførsel i kirkebogen af kapellanen Morten Kullerup 1742, her citeret efter *Kroman 1959-61*, 272-73.

²³⁹ Paralleller hertil kunne være f.eks. trætondehvelvene over skibet i Rudkøbing Kirke fra 1696 (s. 1390) og Ulkebøl Kirke på Als fra 1787 (*DK Sjyll* 2333 f.).

²⁴⁰ RA. *Sønderjyske fyrstearkiver*. Akter vedr. Gråsten Amt.

²⁴¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.* Murermester Hans Jensen Trap, Faaborg, leverede 1736 en tegning til den nye kirke i Marstal (s. 1656).

²⁴² Flere år senere betaltes også tømrerne Anders Sørensen og Peter Hansen, begge fra Egeskov, for en rejse 1743 for at gøre overslag over tømrerarbejdet; LAFyn. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.*

²⁴³ Brev af 18. nov. 1753 til Kancelliet. RA. *DaKanc*. D25-33. Koncepter og indlæg.

²⁴⁴ RA. *Sønderjyske fyrstearkiver*. Akter vedr. Gråsten Amt; *Kroman 1959-61* 263.

²⁴⁵ If. *Kroman 1959-61* 262, fik også de øvrige kirker på øen nye tekstiler på dette tidspunkt.

²⁴⁶ Kontrakten om byggeriet fastslog, at materialerne fra den gamle kirke tilfaldt entreprenørerne, der kunne genbruge dem med bystyrets godkendelse eller sælge dem. LAAab. *Den Kgl. Statholder. Ærøskøbing forskelligt*; LAFyn. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.* 1758/59 solgte kirken selv nogle uspecificerede materialer fra den gamle kirke; LAFyn. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.*

²⁴⁷ LAFyn. *Bispeark. Ærø Provstis Breve*; *Kirkeinsp.ark. Rgsk.*

²⁴⁸ RA. *Reviderede rgsk. Kirkegsk.* Nyborg Provstis kirkegsk. 1662-71.

²⁴⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.* En lille *Kristusfigur (fig. 97) i Ærø Museum (Hammerichs Hus, inv.nr. 188), henføres af *Kroman 1959-61* (280 note 7) til altertavlen. Den 32 cm høje figur, hvis arme og fødder er afbrækket, er dog snarest fra o. 1650. Ærø Museum oplyser, at

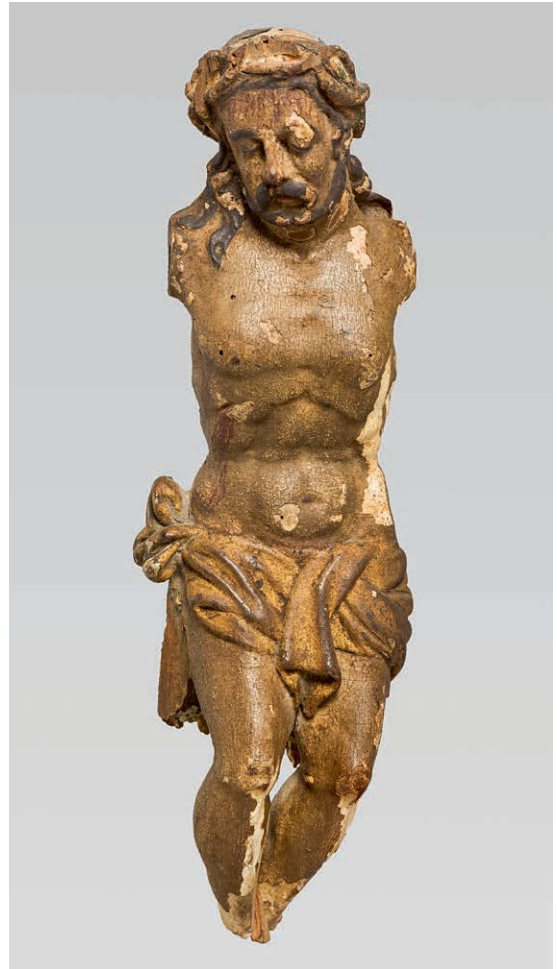

Fig. 97. *Kristusfigur, o. 1650(?), fundet på kirkens loft (s. 1620 note 249). I Ærø Museum (Hammerichs Hus). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Christ figure, c. 1650(?), found in the church loft.

figuren ifølge Gunnar Hammerich er fundet på kirkens loft, formentlig i første halvdel af 1900-tallet.

²⁵⁰ *Kroman 1959-61* 268 f.

²⁵¹ RA. *Sønderjyske fyrstearkiver*. Akter vedr. Gråsten Amt; jf. også *Hübertz 1834* 63.

²⁵² RA. *Reviderede rgsk. Kirkegsk.* Nyborg Provstis kirkegsk. 1662-71; LAFyn. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.*

²⁵³ 1677 forespurgte sognepræsten, om brevet, der tilsyneladende var gået i arv til Pilegaards datter Anne, gift med Jens Ibsen, stadig var gyldigt, idet kirken var brøstfældig og trængte til pengene. RA. *Sønderjyske fyrstearkiver*. Akter vedr. Gråsten Amt. Om slægten Pilegaard, se <http://www.aerogenealogy.dk/aeroslaegt/pilegaard.pdf>, besøgt 27. sept. 2016.

²⁵⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark. Rgsk.*; jf. også *Larsen 1958* 12; *Kroman 1959-61* 264.

²⁵⁵ Således 1716 og 1727; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁵⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk; Erik Skov, »Skriftemål og skriftestol«, *Kirkens bygning og brug*, 115 f.

²⁵⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Dog blev der 1675/77 arbejdet på 'stole og skamler' i koret i tre dage, formentlig præste-, degne- og skriftestole, uden at disse dog nævnes direkte. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁵⁸ LAFyn. *Ærøskøbing Byfoged.* Skøde- og panteprot. Kontrakt 17. marts 1631 med orgelmager Hans Heide, Flensborg. Som en del af betalingen for orglet skulle Johan Heide overtage det eksisterende positiv. Da dette åbenbart agtedes anvendt i byggeperioden, måtte orgelbyggeren forpligte sig til at sætte det i brugbar stand, hvilket antagelig skete i 1631.

²⁵⁹ 1676, i forbindelse med en strid om en t̃herskabsstol (jf. s. 1605) anførte hertug Christian af Sønderborg-Glücksborg, at hans 'forgængere', dvs. hertug Christian af Sønderborg-Ærø, havde skaffet kirken et 'skønt' orgel. RA. *Sønderjyske fyrstearkiver.* Akter vedr. Gråsten Amt.

²⁶⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1689/90 blev der skælet over orglet og sangkoret.

²⁶¹ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Tavlen nævnes også i *HofmFund* VI, 224.

²⁶² *HofmFund* VI, 226.

²⁶³ Samme dato anføres i *Larsen 1958* 23. If. Wiberg, *Præstehist* 3, 649, var datoen for stiftelsen 1. jan. 1670.

²⁶⁴ *HofmFund* VI, udg. 1760, 224 beskriver den gamle kirke og omtaler ikke den nuværende bygning.

²⁶⁵ 1698 og 1702 blev børn af Peder Hansen nedsat i begravelsen, og 1736 Peder Hansen selv. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁶⁶ 1703 blev begravelsen åbnet for Jens Ibsens barn, 1723 for hans søn. 1725 nævnes Josef Ibsens begravelse, måske den samme. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁶⁷ 1717 omtales byfoged Samuel Schous fars begravelse, da hans barnebarn blev begravet; 1719 blev Samuel Skous kæreste og barn begravet i en grav; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

²⁶⁸ Kun i ganske få tilfælde præciseres gravstedets placering i kilderne. Således blev Anne, datter af afdøde Peder Pilegaard, 1684 begravet i koret, 1702 blev rådmand Jens Madsen begravet 'ved stolene', og 1723 blev Johan Bundesens hustru begravet 'neden i kirken', dvs. i vestenden; jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁶⁹ *Kroman 1959-61* 270, efter kirkebogen.

²⁷⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. I regnskaberne kaldes han sognepræst, se *Hübierz 1834* 83, der mener, at han en tid virkede som sognepræst.

²⁷¹ I regnskabet er anført betaling til en mand, der 'i mange tider' nogle timer om dagen havde samlet de afdødes ben og lagt dem i en dertil etableret grav. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

ÆRØSKØBING CHURCH

Historical introduction. The present church was built in 1756-58 and replaced a medieval t̃church at the same place.

The island of Ærø lies south of Funen, between the islands of Langeland and Als, and faces south out towards the Baltic. In the Middle Ages the island comprised three rural parishes: Bregninge, Tranderup and Rise, whose churches are situated high up inland, and Ærøskøbing, which is the market town of the island and lies down by the north coast facing Funen. In the scanty written sources the town appears for the first time with its present name, Ærøskøbing, in 1442. Its settlement is however much older, since the first t̃church there was a Romanesque fieldstone church like the other three medieval churches. The town seems to have arisen as a small trading centre which in the course of the 12-1300s, for

reasons unknown, gained the status of a borough town with special privileges. 'Købing' simply means borough or market town, and originally the town must have had a different name, Visby, which is mentioned in a deed from 1398.

From 1439 until 1864 Ærø was part of the Duchy of Schleswig. In 1564, King Christian III's youngest son, Duke Hans the Younger, became ruler of Als and Ærø. In 1622 Ærø was separated out as a small principality, and in 1633 the island was divided into four small areas, each of which was ruled by one of the many Schleswig dukes. In 1634 one of these, Philip of Glücksborg, donated the pulpit in Ærøskøbing Church. In 1750 the Danish King Frederik V took over the island again, and it was thenceforward administered together with the royal parts of Schleswig. In the church hierarchy Ærø was from historical times

part of the Funen diocese, and it remained there apart from the years 1819–66, when along with Als it constituted a distinct, small diocese.

The church was built in close connection with the market place, which is linked with the harbour by the street Brogade. Until 1809 it was surrounded by a †*churchyard* which by and large corresponds to the present green church square.

THE PRESENT CHURCH

The *building*, which replaced the medieval †church in 1758, was built slightly north of the latter. It was built under the supervision of the master carpenter Johan Paul Seiffert and the master builder Rasmus Simonsen with the former as the responsible master (cf. the construction tablet in German, fig. 20). The 45 m long, whitewashed brick church was built in a simple classicizing Baroque style and consists of a wide nave unit with an apse in the east. The main entrance is in the west, through the tower, which is terminated with a lantern spire. Inside, the church interior now appears in the form it was given in a rebuilding in 1949–50 by the architect Andreas Jensen. In the process the church was divided by slender pillars into a ‘main nave’ with a reduced number of pews and two side aisles. The threefold space is covered by vaulted, plastered ceilings. Originally the interior was covered by a plastered †wooden ceiling with three domed vaults (fig. 91), which were replaced in 1894 by a large carpentered †barrel vault (fig. 23) after a proposal by the architect Niels Jacobsen.

The building of the new church enjoyed the King’s favour and was supported by the revenues from a lottery and collection in the churches of the country. The initiative was taken by the local church leadership for Als and Ærø. The lost †*drawings* for the building which were approved in 1755 by the royal chancellery in Copenhagen, were made by one or more Odense masters, possibly the leading contractor on Funen, the master carpenter Truels Lund.

It was Ærøskøbing’s transfer to the Danish Crown (cf. above), that paved the way for a new church whose size could manifest the Danish-

Norwegian monarchy. The church was the last of a total of three new churches that were built on Ærø in the course of a few years: the other two were Marstal Church in 1738 (p. 1653) and Søby Church in 1745. The architecture is sober and the craftsmanship is solid and good. The objective was to build churches so large that they could house the whole congregation. In this, but not in the style, the churches on Ærø can be compared to the two seamen’s churches on Fano on the west coast of Jutland, in Sønderho and Nordby, which were built as new in the 1780s. The most telling feature of Ærøskøbing Church is its apse, which is normally not included in the formal idiom of the Baroque.

†*Stucco work* and †*ceiling paintings*. In the three domed vaults of the original plastered wooden ceiling, there were images respectively of the Sun, the Earth and the Moon. In 1767 two painters, Bohn Johansen and Henning Frederik la Croix, were contracted to execute a ceiling (‘plafond’) painting ‘on the wall behind the altar’. This presumably referred to the eastern dome, where the sun was rendered in stucco.

Furnishings. The oldest items of furnishing are the Romanesque *font* and a *bell*, which can probably be dated to the first quarter of the 1400s. The *chalice* from c. 1600 seems to have belonged earlier to the annexe church in Tranderup. The *pulpit* from 1634 was donated by Duke Philip of Glücksborg and Duchess Sophia Hedevig, and from the same century comes a nine-armed *chandelier* and a *collection purse*, presumably the one that was donated in 1696 by the alderman Jens Gummesen. From the first half of the 1700s comes a *chalice* for Communion for the sick, made at the workshop of the goldsmith Oluf Clausen (Lund) in Odense around 1717/18, a *chasuble* from 1725, a *painting* with the motif of the Entombment done by Johann Friedrich Martin Schröter in 1734 and donated by Otto Hywadt, as well as a *bell* from 1747. All these objects were transferred from the old church.

Prior to the construction work of 1756–58 there seem to have been ambitious plans to give the church brand new furnishings. The economic situation, however, entailed that more was

re-used than originally intended. Of the major items of furnishing the *font*, *pulpit*, *†organ* and the two *bells* were transferred, as well as many smaller objects. The new items made were the majority of the fixed furnishings, that is the *†altar* and *†altar rail*, the *†chancel screen*, the *†pews* and the *organ loft*. The builder of the church, the master carpenter Johan Paul Seiffert, was responsible for most of the new furnishings.

In 1764 a new *†organ* was acquired, built by Johann Daniel Busch, Itzehoe, and in 1785 a large *†gallery* was set up with five enclosed pews at the north wall. In the 1840s the chancel was refurnished with a new *altar*, a new *altar rail* and a new *†parish clerk's chair*, and a *priest's room* was furnished behind the altar. At the same time the *†chancel screen* and perhaps also the *†confessionals* from 1758 were taken down. In 1881 the present organ was acquired. In 1894, in connection with the rebuilding of the ceiling (cf. above), the *†gallery* at the north wall was taken down. In 1913 the *pews* were renewed.

The present church interior was created by the *rebuilding of 1949-50*. Most importantly, the pulpit was detached from the south wall and set up by one of the new pillars in the south side of the interior.

The *colour scheme* was established in 1950 by the church painter Einar V. Jensen. The recurring colours are grey, blue and yellow, supplemented with red and gold details on the altarpiece, black, gilding and subdued colours on the pulpit, and light brown, green and red in the organ area.

The original colour scheme is not known. In 1767 the chancel furnishings and the organ loft were painted with marbling by the painters Bohn Johansen, Ærøskøbing, and Henning Frederik la Croix. Around 1863 the pulpit, pews and organ loft were painted in imitation oak.

Description. In the following the most important furnishings are described in the same order as in the Danish text and with references to the figures in brackets.

The *Communion table* (cf. fig. 24), with concave short sides, is from 1842. It replaces a *†Communion table* from 1758.

The *altarpiece* (cf. fig. 24), 1842, with elements of Early Neo-Gothic, was made by the local cabinetmakers A. Chr. Jervelund and A. P. Møller with altar paintings by Christian Antoni Zehngraf, Svendborg, copied from C. W. Eckersberg's altar paintings in the Svendborg Church of Our Lady (p. 329) and the Nyborg Church of Our Lady (p. 960).

The former *†altarpiece* was made in 1758 by Johan Paul Seiffert. An (*†*)*altar painting*(?) with The Lamentation as subject (fig. 25), a copy from a copper engraving by Lucas Vorsterman I (c. 1634), may be identical to the altar painting that the painter E. I. Hegerstedt, Sønderborg, executed in 1757-58. It now hangs in the north side of the chancel.

Judging from the inscription ("Tranrob Kirke 1750"), the *chalice* (fig. 26), presumably from c. 1600, belonged as late as 1750 to the church in Tranderup, which was then an annexe to the market town. The *paten* is from 1904.

The *wafer box* (fig. 27), 1863, was made by the goldsmith Anders Kiær, Ærøskøbing.

The church has two *Communion sets for the sick*. One (fig. 28) consists of a *chalice* from c. 1717/18, made in the Odense workshop of the goldsmith Oluf Clausen (Lund) in Odense and transferred from the old church, and a *paten* from the second half of the 1700s, made by the goldsmith Rasmus Rasmussen Møller, Odense. The second one (fig. 29) is from the end of the 1700s.

The *altar jug* (fig. 30), from 1806, was made by the goldsmith Hans Buhl Theilgaard, Odense.

The *altar candlesticks* (fig. 31), 1787, of silver plate, were donated by the churchwarden Fridrich Kehlet, and the *Communion table crucifix* (fig. 34), 1894, was a gift from the congregation.

A *chasuble* (fig. 35), 1725, was supplied by Friederich Hesequier in Copenhagen along with an *†antependium* (cf. below) and transferred from the old church. The chasuble is of red velvet, edged with gold galloons, and on its back it has a large crucifix embroidered in relief with gold and silver thread.

The *altar rail* (cf. fig. 24), 1849, was made by the cabinetmaker A. Chr. Jervelund and consists of conical balusters. It replaced an altar rail made in 1758 by Johan Paul Seiffert.

The Romanesque *font* (fig. 36) was transferred from the old church. It is decorated with an irregular border of arcades as well as rope ornaments and is related to fonts on Lolland and Langeland. Cf. also the ★corbel p. 1625.

The *baptismal dish* and *baptismal jug* (figs. 37–38), from c. 1950, are of silver plate.

A †*chancel screen* was made in 1758 by Johan Paul Seiffert.

The *pulpit* (fig. 39–46 and 94), 1634, in the Renaissance style, was donated by Duke Philip of Schleswig-Holstein-Sønderborg-Glücksborg and his wife Sophia Hedevid of Saxe-Lauenburg and transferred from the old church. It consists of a basket in five bays with reliefs showing scenes from the life and resurrection of Christ as well as the armorial bearings of the donors. The lower canopy is formed of curved hoops. The straight stairway has portal decoration and an associated door, while the canopy proper is hexagonal with an ornamental pediment shaped as portals. The ornamentation was done by the church painter Einar V. Jensen in 1950.

The end panels of the *pews* (cf. figs. 47 and 49–52), 1913, in the Danish Arts and Crafts style (*skønvirke*), have floral motifs from the botanical work *Flora Danica*, done by the church painter Einar V. Jensen in 1950. The older †pews were from 1758.

A *cabinet*, probably from 1758, in the form of a round-arched niche easternmost in the south wall of the chancel, is closed with a door that was renewed in 1840 (cf. fig. 39).

Two *poor boxes* (figs. 53–54), made in 1759 and 1783, are set up in the west end of the nave on each side of the door.

The church has two *collection purses*. One is presumably identical to a collection purse donated in 1696 by the alderman Jens Gummesen and transferred from the old church (fig. 55). The second (fig. 56) probably comes from the second half of the 1700s.

The *door wings* were renovated in 1916 and 1950. One of the wings from the bricked-up †north and south doors was re-used in 1950 as the entrance door to the mortuary chapel (cf. above).

The *organ* (cf. fig. 58) is from 1881, built by Marcussen & Søn, Aabenraa, and restored by the

same firm in 1978. It has 16 stops, two manuals and a pedal, and replaced an †organ from 1764. The *organ loft*, set up in 1758, has been rebuilt several times, most recently in 1950, when the present, closed parapet was made. A relief (fig. 64), showing the royal arms of Frederik V, was carved in 1767 by an otherwise unknown carver, “Lacuret” or “Lacuree”. It was originally set up in the middle of the organ loft parapet, but now hangs on the east wall of the porch. Two ★large wings from the †organ (figs. 60–61), made by the same carver, are now in the National Museum.

The *hymn boards* (cf. fig. 39) are from c. 1850. A *key rack* (fig. 65), from 1862, with a drawn plan of the †pews and hooks on which the keys to the pew doors hang, is now in the baptismal waiting room.

A *painting* of the Entombment of Christ (fig. 66) was done in 1734 by the Schleswig painter Johann Friedrich Martin Schröter after a copper engraving by Johann Sadeler I and donated by Otto Hywadt. It was transferred from the old church.

Chandeliers. A nine-branched chandelier (fig. 67), earliest mentioned in 1692, was transferred from the old church; it hangs in the middle of the nave. In 1758 the alderman Christopher Elias Gotlob and his wife Anna donated a small chandelier with 2×6 branches, which hangs in the chancel. The other chandeliers are more recent Baroque copies. A †chandelier that was transferred from the old church was sold in 1764/65.

The church has four *church ships*. The oldest, the *Deus Regit* from 1894 (fig. 69), is a full-rigged three-master built and donated by the crossing customs officer Hans Chr. Kisbye. Two others, *Haabet*, Ærøskøbing (fig. 70), and *Pax* (fig. 71), were both built and donated in 1936–38 by the chief engineer Jørgen Hansen Svarer. The former is a sloop, the latter a three-masted bark. Finally there is the *Thermopylae* (fig. 72), a model of the British clipper of the same name, built in 1939 by the shipbuilder Gorm Clausen, Marstal, and donated by citizens in 1943.

A (†)tower clock (fig. 73) from 1885, made by the tower clock firm Bertram Larsen, Copenhagen,

stands on the top floor of the tower. A *clock face* from the same time is bricked into the west wall of the tower.

The church has two *bells*. The oldest (fig. 74) is presumably from the first quarter of the 1400s, cast by “Pether”, and has an impression of the bell-founder’s seal and, on the body, the characteristic rosette of the bell founder. The second (fig. 75) was cast in 1747 by Dietrich Strahlborn in Lübeck. Both bells were transferred from the old church.

Sepulchral monuments. The church has one *sepulchral tablet* (fig. 76) and four *tombstones* (figs. 78–80), all of which come from the old church. A further *★tombstone* (fig. 81) is privately owned. There is also a *memorial tablet* (fig. 77) commemorating seamen shipwrecked during World War II.

Beneath the chancel floor there was a *†masonry tomb*, while the many interments mentioned in the church accounts were concentrated in the central aisle and the two north-south transept aisles. At the beginning of the 1800s collapsed graves were repeatedly filled in, and in 1884 all tombstones were removed from the church except one, which lay as a flagstone in front of the entrance door.

THE OLD †CHURCH

Building. The church, which was demolished in 1756, must at its core have been a Romanesque fieldstone building of relatively modest size. But of this only a tympanum of granite (fig. 84) has been preserved, as well as a *★corbel* (figs. 85–87), which may be from the same door. On the tympanum a Maltese cross on a pole has been carved. The ornamented corbel is full on the two free sides of various patterns and figures, also including a Maltese cross. The use of a processional cross on both tympanum and corbel suggests that they were carved by the same master stone-carver, who may also have made the Romanesque font (fig. 36). In 1631 the eastern part of the church was rebuilt and the building was lengthened by the master builder Valentin Kramer, Sønderborg. At the same time a chapel that had been on one

long side was demolished. A small tower in the west, built around 1600, where the bells hung, was terminated by a lantern spire.

The outline of the church is drawn on a cadastral map of 1734; beyond this the church is mainly known from accounts that have been preserved from the end of the 1500s, as well as from the contract with Valentin Kramer. The finances of the church were in general poor, since the town lacked tithe revenues, and the rural parishes of the island repeatedly had to come to its aid. Prior to the demolition in 1756 it was said of the dilapidated church that it had been built ‘badly’ from the beginning.

Furnishings. The oldest known item of furnishing is the Romanesque *font*. In the Late Middle Ages the church had a *†winged altarpiece* with apostle figures, and at least one *bell*, which must have hung in a bell frame in the *†churchyard*. After the widening of the building and the moving of the chancel in 1631 the church interior was refurnished. In 1632 the church was given an *†organ*, and in 1634 Duke Philip donated the preserved *pulpit*, which was presumably set up to the east at the south wall of the nave. Probably at the same time a *†family gallery* was set up for the Duke on the north wall opposite, and two *†family pews* at the front of the nave may have been set up at this time. In 1682 a *†gallery* was built at the north wall. An *†altar rail* and a *†chancel screen* are mentioned in the 1690s.

Description. In the following the most important furnishings are described in the same order as in the Danish text and with references to the figures in brackets.

An *†antependium* of red velvet with gold braiding and galloons was supplied in 1725 by Friedrich Hesequier, Copenhagen, along with a chasuble (cf. above). The cloth was transferred to the present church.

The *†altarpiece* was by all indications a Late Medieval three-winged cabinet altarpiece with movable side wings, in which were carved figures of the twelve apostles. The altarpiece must have been scrapped or sold in connection with

the demolition of the church; the apostle figures were however transferred to the present church.

Also transferred to the present church were a †*Communion set* made in 1724/25 by the goldsmith Isak Olufsen Lund, Odense, a †*wafer box*, mentioned in 1692, a †*chalice for the sick* from c. 1717/18 (fig. 28), an †*altar jug*, mentioned in 1755, and a set of †*altar candlesticks* of brass described as new in 1692.

A †*chasuble* of crimson velvet with an embroidered cross on the back and the date “1634” may have been donated by Duke Philip.

The Romanesque *font* (fig. 36), like the *pulpit* from 1634 (fig. 39) was transferred to the present church.

The †*pews* were set up in two rows down through the nave. Two †*family pews* placed at the front in the northern row were probably set up around 1634, while two †*confessionals* stood in the chancel.

The church had two †*poor boxes*. A *collection purse* from 1696 (fig. 55) was transferred to the present church.

A †*gallery* on the north wall was built in 1682, while a †*family gallery* was probably set up around 1634 in the east on the same wall.

The †*organ* was built in 1632 by Johan Heide, Flensburg, and placed in a contemporary †*organ loft* in the west. The organ was transferred to the present church.

A †*list of incumbents*, mentioned in 1755, had paintings of the seven first Lutheran pastors of

the church, shown ‘in full posture’ and with names and years of death.

A *painting* of the Entombment of Christ (fig. 66), donated in 1734 by Otto Hywadt, was transferred to the present church.

Among the *chandeliers* was a nine-branched example (fig. 67), earliest mentioned in 1692, which was transferred to the present church, and a small †*chandelier*, donated in 1696 by Werner Gummesen. A †*candle bracket* on the pulpit was transferred to the present church.

A †*church ship* is mentioned in 1698/99.

The †*tower clock*, earliest mentioned in 1675, was transferred to the present church along with a †*clock face* from 1724 and the church’s two *bells* (figs. 74–75).

Sepulchral monuments. A *sepulchral tablet* (fig. 76) was transferred to the present church. There are also six *tombstones*, three of which have been installed in the porch (figs. 78–80), one lies as a flagstone in front of the entrance door, ★one is privately owned (fig. 81), and a last ★one is bricked into the wall between the vicarage and the churchyard (fig. 88). They must all originally have been in the floor of the church. †Masonry tombs are not mentioned directly in the church accounts, which do however mention many interments. Before the demolition of the church the bones from the burials were collected in 1755 and buried in a grave in the †churchyard.